PAP MILÁN

A PÁRTTAL, A NÉPPEL...

ESZMÉK ÉS POLITIKAI MOZGÓSÍTÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

MCC
MATHIAS CORVINUS COLLEGIUM

Pap Milán

A PÁRTTAL, A NÉPPEL...

Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban

MATHIAS CORVINUS COLLEGIUM • 2021

Menyhértnek és Annának

2
SOMOGYI KÖNYVTÁR 954600 1881 466 SZEGED 21
943.9 P27
Somogyi-könyvtár, Szeged
S000740859

A párttal, a néppel... – Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban
Copyright © MCC Press Kft., 2021
Szakmai lektor: Dr. Botos Máté

A névmutatót a szerző állította össze.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás jogát, az egyes fejezetekre is.

ISBN 978-615-01-1211-4

Kiadja az MCC Press Kft.
Felelős kiadó: Dr. Novák Tamás
Felelős szerkesztő: Helfrich Judit
Szerkesztette: Balikó Nándor, Semság Tibor
Borítóterv: Nagy László
Tördelőszerkesztő: Németh János

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

Tartalom

Bevezetés 7

ÜNNEPEK ÉS VÁLASZTÁSOK

ELSŐ FEJEZET
1957. május 1., Hősök tere. 27

MÁSODIK FEJEZET
Az internacionalizmus ünnepei és jelentésük, 1967–1968 47

HARMADIK FEJEZET
Az új, szocialista Magyarország: a felszabadulás ünnepe, 1969–1970 71

NEGYEDIK FEJEZET
A nemzeti egység ceremóniája: az 1971-es országgyűlési és tanácsi választások 90

POLITIKAI NEVELÉS

ÖTÖDIK FEJEZET
„Őrsünk a holnapba indul egyenest...” – Az úttörők és a jövő kommunizmusa, 1963–1965 115

HATODIK FEJEZET
Ifjúsági vitakörök és a politikai nevelés, 1976–1978. . . 137

HETEDIK FEJEZET
A Forradalmi Ifjúsági Napok és a mindennapok forradalmisága, 1974. 161

SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA, SZOCIALISTA HAZA

NYOLCADIK FEJEZET
„A dolgozók tényleges, érdemi részvétele" – Üzemi demokrácia a hetvenes években 187

KILENCEDIK FEJEZET
„A szövetkezet azonban kohó..." – Szövetkezeti demokrácia a hatvanas években 215

TIZEDIK FEJEZET
„A társadalmi önigazgatás terepe" – A szocialista lakóhely és a tanácsok demokráciája a hatvanas években és a hetvenes évek első felében 236

TIZENEGYEDIK FEJEZET
„A nép és a szülőföld igaz szeretete" – Szocialista hazafiság a forradalom utáni két évtizedben 259

Befejezés – 1988. június 27., Hősök tere 282

Névmutató 300

Bevezetés*

Václav Havel cseh drámaíró és ellenzéki gondolkodó 1978 októberére készült el híres, *A kiszolgáltatottak hatalma* című esszéjével. Az írás nemcsak a Charta '77 néven szerveződő ellenzéki platform, de egész Kelet-Európa másként gondolkodói számára is jelentős eszmei és erkölcsi munícióval szolgált az elkövetkező évtizedben az állampárti hatalommal szemben. A későbbi csehszlovák, majd cseh elnök esszéjében egy híressé vált példával, a prágai zöldséges mindennapi rutinjával mutatta be a közember viszonyát a létező szocializmus ideológiájához.

„A zöldségesbolt üzletvezetője kitette a kirakatába, a hagyma és a sárgarépa közé a »Világ proletárjai, egyesüljetek!« jelszót. Vajon mi késztette erre? Mit akart ily módon a világ tudomására hozni? Csakugyan személy szerint ennyire szívén viseli, hogy a földkerekség proletáriátusa egyesítse erejét? És lelkesedésében oly messzire megy, hogy múlhatatlanul szükségesnek véli ebbéli meggyőződését megosztani az utca nyilvánosságával? Valóban eltöprengett már valaha is legalább egy pillanatra azon, miként kellene ezt az egyesülést megvalósítani, és mi lenne az értelme?"[1]

Akár még ez is előfordulhatott, hiszen Kelet-Európában nem volt példa nélküli, hogy a kereskedelemben és a kisiparban dolgozók szimpatizáltak a kommunista eszmékkel, főként 1945 után. Ám a példázat nem a politikailag elkötelezettek mindennapi taktikáiról szólt, hanem azokról, akik megkötik mindennapi kétes kompromisszumaikat. Az ellenzéki gondolkodót főként az ő értékeik érdekelték: azé a többségé, amelyik kiegyezett a hatalommal, és ezzel részt vett annak fenntartásában.[2]

* A könyvben közölt idézetek értelemzavaró, a szöveg olvashatóságát, gördülékenységét megnehezítő, főként központozási hibáit külön jelzés nélkül javítottuk. – *A szerk.*

1990. július 12., Václav Havel, Alexander Dubcek és Göncz Árpád között.
Fortepan / Szalay Zoltán

Havel végül így fejti meg a prágai zöldséges lelkivilágát:

„Azt hiszem, a zöldségesek elsöprő többségéről bizton állíthatjuk, hogy eszük ágában sincs a kirakatukban díszelgő jelszavak mélyebb értelmét firtatni, nemhogy a világról alkotott véleményüket kifejezni általuk. Ezt a jelszót a zöldségesnek a központ küldte, akárcsak a hagymát meg a sárgarépát, és ő csak azért tette ki a kirakatába, mert évek óta így szokás, mert mindenki ezt teszi, mert ennek így kell lennie. Ha nem ekként járna el, esetleg kellemetlenségei támadhatnának: felróhatnák neki, hogy a kirakatából hiányzik a »dekoráció«; sőt akadhatna egynémely »jóakarója«, aki az illetékesek tudtára adhatná, hogy nem eléggé lojális. Azért tette ki, mert tudja, hogy boldogulni akar, tudomásul kell vennie, hogy ez is hozzátartozik a dolgok rendjéhez, hogy ez is egyike az ezernyi »apróságnak«, melyek biztosítják, hogy viszonylag háborítatlanul, »a társadalommal összhangban« éljen."[3]

Az eset banális, a leghétköznapibb cselekedet, amely viszont a diktatúra politikai keretei között összetett értelmezést igényelt. Valóban, a kelet-európai kommunista diktatúrák társadalmának többsége nem volt elkötelezett híve a kommunizmusnak,[4] bár nem elhanyagolható azok száma, akik tényleg hittek az ügyben.[5] A diktatúra azonban ilyen mindennapi gyakorlatok révén tett róla, hogy ne alakuljon ki ellenállás vele szemben a társadalom részéről, azaz a civil kurázsi létrejöttét tette lehetetlenné. Az a társadalmi forma, amelyet a szakirodalom civiltelenített *(uncivil)*[6] társadalomnak nevez, azokból állt, akiket a párt vezetőiként és kádereiként, a párthoz kötődő tömegszervezetek irányítóiként, állami tisztségviselőiként és a különböző rendfenntartó szervezetek embereiként, a hatalom valamilyen mértékű részeseiként és haszonélvezőiként tarthattunk nyilván. Ez a réteg sikeresen különült el a társadalom többi részétől, és tartotta fenn privilégiumait az 1980-as évek végéig. Az ő erősen a hatalom megtartására koncentráló politikai elképzelésükből kiindulva azt gondolhatnánk, számukra teljesen indifferens volt, ki hisz és ki nem a kommunizmus ügyében, a lényeg, hogy napról napra jelét adja lojalitásának. Ám a hatalom mégis folyamatos részvételt követelt alávetettjeitől, a civiltelenített társadalomtól pedig azt várta el, hogy szervezőként lépjen fel a hatalom iránti lojalitás nagyszabású demonstrációin ugyanúgy, mint a csupán helyi érdekeltségű politikai megmozdulásokon.

A politikai részvétel és a szocialista társadalom problémái

Miért „kellett" részt venni a május elsejei felvonulásokon? Miért volt mindenki úttörő, amikor a Kommunista Ifjúsági Szövetségbe (KISZ) és a Magyar Szocialista Munkáspártba (MSZMP) nem volt kötelező belépni? Miről döntött a termelőszövetkezet tagsága, és miért nem szólhattak bele a munkások az ipari termelés menetébe? Hogyan válhattak a Magyar Népköztársaság állampolgárai szocialista hazafiakká, és meddig kellett várni a szocialista nemzet kialakulására? E kötet ezeket a kérdéseket (is) taglalja, arra keresve a választ, hogy a Kádár-korszakban hogyan és miféle ideológiai célokkal, milyen történelmi perspektívában teremtették meg a politikai részvétel kereteit. Ám a végső kérdés, amelyre az itt következő fejezetek igyekeznek választ találni, az, miért volt egyáltalán szüksége a diktatúrának arra, hogy a társadalom minél több tagját

bevonja (és ne pusztán kooptálja) politikai rendszerének működésébe. A társadalom ilyetén bevonása a szocializmus politikai életébe ideológiai célokat szolgált, azon túl, hogy minden mozzanatában demonstrálta a hatalom melletti kiállást, és legitimálta az állampárt hatalmát.

Ez a politikai szándék persze nem magyar sajátosság. A Kádár-korszak ideológiája a posztsztálinizmus[7] egyik pragmatikus irányzata, amely a szovjet ideológiai keretekhez, intézményekhez és fogalmakhoz kötődött, azzal együtt is, hogy a szovjet irányvonalat mindig igyekezett lefordítani a magyar társadalom és a politikai tapasztalatok világára. A szovjet ideológiai irányváltások az állampárti vezetés számára meghatározó erővel bírtak az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évtized végéig. Éppen ezért röviden érdemes áttekinteni az adott korszak szovjet ideológiai változásait.

Hruscsovi reformok az „olvadás" jegyében

A Joszif Visszarionovics Sztálin halála (1953) utáni hatalmi harcból győztesen kikerülő hruscsovi vezetés reformjai mozgósították a szovjetrendszer mintájaként szolgáló Szovjetuniót. Átalakult az állampárt és annak szervezetei, változások történtek a bürokrácián belül, módosult az ipari és a vidéki társadalom szervezésének iránya, a kultúrában megindult az „olvadás".[8] A sztálinizmusban addig megszokott szerepek átértelmeződtek, a múlt megítélése megváltozott, a jövő egy új horizontja tárult fel a megváltozott hivatalos diskurzusban. A szocialista állam polgárságára, elsősorban a munkásosztály tagjaira, továbbra is vezető osztályként tekintett a rendszer, ám fel kívánta szabadítani a sztálini bürokratizmus nyomása alól, új utakon mobilizálva a jelentős számú embertömeget. Nyikita Szergejevics Hruscsov a kommunizmus utópikus megvalósításának szándékát azzal is nyomatékosította, hogy ennek érdekében mozgósította a rendszer anyagi és intézményi erőforrásait, előirányozva a kommunizmus alapjainak lerakását 1980-ra. A sztálinizmushoz képest ez tehát egy új perspektíva volt, amennyiben újra elkezdtek beszélni a kommunizmus eléréséről.[9]

A hruscsovi vezetés zenitjén, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) 1961-es XXII. kongresszusán fogadták el a párt harmadik programját, amely az 1919-es bolsevik pártprogram után immár egy globális világhatalom vezető pártjának adott irányt. A program kidolgozásának kezdete még a sztálini időkre vezethető vissza, ám a komolyabb – a szakmai párttagságot és az akadémiai tudományos-

1964, Hruscsov és Kádár, Ötvenhatosok tere (Felvonulási tér), a dísztribün hátsó frontja. *Fortepan / Magyar Rendőr*

ság képviselőit is bevonó – előkészítés csak Hruscsov végleges politikai győzelme után kezdődhetett meg. A pártprogram a kapitalizmus és a szocializmus közötti világméretű versengés talaján keletkezett, ugyanakkor a kommunista világhatalom a harcot már nem a katonai szembenállás, hanem a gazdasági és életszínvonalbeli versengés fokozásával kívánta felvenni. Ebbe beletartozott volna a fontosabb ipari szektorok fejlesztése, egyúttal a tudomány, az oktatás és a kulturális élet színvonalának emelése. Egyrészről az erőforrások racionálisabb felhasználása, az új források (kazahsztáni Szűzföld-program, szibériai olajmezők) feltárása, a legfejlettebb auto-

matizációs technológiák rendszerbe állítása, illetve új technológiák kifejlesztésének a finanszírozása képezte volna a gazdasági növekedés alapját; másrészről a javak tömegtermelése és az állampolgári fogyasztás növekedése a program értelmében egyaránt élénkítette volna a gazdasági teljesítményt, továbbá igazolta volna a szocializmus felsőbbrendűségébe vetett ideologikus hitet. A pártprogram a hatvanas évekre (1961–1970) prognosztizálta azt az időszakot, amikor is a termelékenység növelése területén megelőzték volna az Amerikai Egyesült Államokat, a következő évtizedben pedig megteremtették volna a kommunizmus anyagi és technológiai alapjait. Úgy számoltak, a nemzeti jövedelem évenként 9 százalékkal növekszik. Így, a tervezet szerint, a hatvanas évek eleji viszonyokhoz képest az első évtized alatt két és félszeresével, míg a második dekádban három és félszeresével növekedett volna a nemzeti jövedelem. A húszéves szakaszban ezzel együtt az átlagjövedelmek megduplázását vetítették előre.[10]

A hruscsovi program együtt járt a politikai vezetés átalakításával is. A proletárdiktatúrát az anyagi fejlődéssel párhuzamosan felváltotta volna az osztályharcon túllépő „össznépi állam". A pártvezetés és a pártapparátus bürokratizáltságának lazítására készültek, a pártot a képviseleti szerv irányába kívánták orientálni.[11] Egyúttal csökkent volna a párt kizárólagos társadalomirányító szerepe, az állami hatóságok munkáját felváltotta volna a szakszervezetek, helyi tanácsok, ifjúsági szervezetek önszerveződő politikája, miközben a párt az eltérő politikai akaratok képviselete szerint egyre inkább differenciálódott volna. Ez a vízió a hruscsovi szocialista demokrácia társadalmában nyilvánult meg, és egyúttal ösztönözte a kelet-európai politikai és ideológiai változásokat.[12] A hruscsovi reformprogram az államszocialista rendszerek fejlődési dinamikájának visszanyerésével kecsegtetett, ám ugyanolyan kudarcot vallott, mint Sztálin kései iparosítási és centralizálási terve. A főtitkárt 1964-ben a politikai vezetés legfelsőbb szintjén szervezett puccsal megdöntötték, helyét a nagyszabású gazdasági és társadalomirányítási tervek megzabolázására szánt Leonyid Iljics Brezsnyev foglalta el.

A Brezsnyev-éra „fejlett szocializmusa"

A hruscsovi program már a hatvanas évek közepére megtorpant. A növekedés elmaradása, az új szocialista projektekhez fűzött túlzott elvárások párosultak a valóságos gazdasági reformok végrehajtásával.[13] A valóságos reformokat hiányolók és a gyors változások miatt elégedetlenkedő konzervatív pártapparátus egyaránt

1967, Kádár, Brezsnyev és Koszigin Ferihegyen. *Fortepan / Bojár Sándor*

új vezetést kívánt. Az új főtitkár által irányított garnitúra a hatvanas évek közepétől a Koszigin-reform néven elhíresült programmal próbálkozott, amelynek előzményei Lengyelországban már az 1950-es évek végén, a Német Demokratikus Köztársaságban pedig 1963-ban jelentek meg. A szemléletmód követőkre talált Csehszlovákiában, illetve az új gazdasági mechanizmus révén Magyarországon is. A Koszigin-reform, ahogy a magyar gazdasági mechanizmus reformja is, a gazdaság decentralizációját és legfontosabb szereplőire, a nagy iparvállalatokra vonatkozó önállóságnövelését célozta meg. A program a tervutasításos rendszer alapjainak és az állami gazdaságpolitika mechanizmusainak köszönhetően lassan kudarcot vallott, ahogy Magyarországon sem járhatott teljes sikerrel.[14]

A reformok ugyanakkor, ahogy a hruscsovi pártprogram is, feloldódtak a hetvenes évek szovjet víziójában, amely a „fejlett szocializmus" politika-, gazdaság- és társadalomképében öltött testet. A „fejlett szocializmus" hetvenes évek elején elfogadott társadalom- és gazdaságszervező ideológiája egyaránt szolgálta a nagy-

szabású hruscsovi reformtervektől és a valamivel kevésbé ambiciózus Koszigin-reformtól való visszalépést, továbbá a kommunizmus építésének programját, a pártapparátus számára is elfogadható tempóban és vezetési stílusban.

A Brezsnyev-korszakkal foglalkozó kutatók legfrissebb publikációikban a fejlett szocializmus programjának többértelműségére helyezik a hangsúlyt. A kommunizmus építésének projektje, óvatosabb hruscsovizmus, konzervatív program vagy a világhatalmi versengés soron következő szakaszához idomuló stratégia? Mindezeket egyaránt lehetett magyarázni a „fejlett szocializmus" víziójával. A szocialista progresszió egy szakaszaként a „fejlett szocializmus" nem jelentett leszámolást a kommunista utópiával. A jelenség az 1961-es pártprogram kiigazításaként bukkant fel, nem a hruscsovi gyors átmenet, hanem a szocialista társadalom olyan kései szakaszaként, amely maga is sorozatos fejlesztési törekvések során tökéletesedik, alkalmazkodik a kor differenciálódott technológiai és társadalmi fejlődéséhez. A fejlődés e szakaszát egyaránt jellemezte a technológiai alapú progresszió, ugyanakkor a tervezési és pártirányítási hierarchia fenntartása, az irányított modernizmus.[15]

A kelet-európai blokkállamok tekintetében a szovjet vezető szerep fenntartására való törekvés érdemel figyelmet, főként annak a fényében, hogy a Csehszlovákiába való 1968-as bevonulás után a keleti blokk országai számára meghirdették a Brezsnyev-doktrínát. A kelet-európai államszocialista rezsimek az évtized folyamán kénytelenek voltak igazodni a szovjet irányhoz, miután a Szovjetunió Kommunista Pártjának felső vezetésében döntés született a KGST-gazdaságok szorosabb együttműködéséről.[16] Másfelől nézve a jelenséget, a fejlett szocializmus elképzelése a Brezsnyev-korszak elejétől kezdve épített a nyugati tudományos és technológiai transzferek jótékony hatására. Ebben az értelemben a nyugati nyitás és enyhülés, amely elsősorban a kelet-európai államokon keresztül történt, a hetvenes évek végéig velejárója volt a fejlett szocializmus víziójának.[17]

A kádári reformideológia és korlátai

A kádári szocializmus korszakát olyan társadalmi kísérletként azonosíthatjuk, amely a nyugati mintákkal szemben a modernizációnak e szovjet formáját követte.[18] Ezt a képet ugyanakkor árnyalja a szovjet minta magyar sajátosságokhoz való igazítása, főként a szocializmus reformját szolgáló elképzelésekkel a hatvanas és a nyolcvanas években. A legerősebb tapasztalata a magyar kommunista rezsimnek mégsem a reformok sorsából, hanem 1956 tanulságaiból fakadt. Egyrészt az állampárt egységének megőrzése állította több mint három évtizeden keresztül megoldandó feladat elé a párt főtitkárát, Kádár Jánost. Ő ezt – a párton belüli kétfrontos eszmei és személyzeti hadviselés mesteri kimunkálásának köszönhetően – a nyolcvanas évek végéig sikerrel oldotta meg. Az, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése és egységének fenntartása Kádár János személyére volt szabva, jól mutatja, hogy 1988. májusi „felfelé buktatása" után[19] az MSZMP-t a különböző belső politikai erők másfél éven belül felbomlasztották. Témánk szempontjából azonban fontosabb az a tapasztalat, amely a társadalmi integráció szükségességét mutatta 1956 után. Az MSZMP vezetése gyorsan, 1956. december elejére megtalálta az „ellenforradalom" felelőseit, és határozataiban azt hangoztatta, hogy a különböző összeesküvő csoportok (Nagy Imre és munkatársai, a háború előtti hatalom birtokosai, nyugati ellenséges tevékenységet folytatók) megtévesztették az embereket. Ugyanakkor a kommunizmus kezdeti, Rákosi Mátyás nevével fémjelzett építése is 1956 okai közé került. Az a társadalommal szembeni erőszakos politika, amely 1948 és 1953 között folyt, láthatóan a szocializmus ellenségévé tette a magyar társadalom fontos szegmenseit, így a parasztságot és az értelmiség nagyobb részét.

1956 után a kádári vezetés folytatta a represszió politikáját. Egyrészt véres bosszút állt a forradalom résztvevőin és támogatóin, valamint azok családtagjain. Másrészt felgyorsította és kiterjesztette a szövetkezetesítés folyamatát vidéken. E két erőszakos politikai kampány záróakkordja az MSZMP 1962-es VIII. kongresszusa volt, amely a politikai rendszer társadalmasítását, a szocialista integráció feladatát célul kitűzve az össznépi állam kialakítására tett kísérletet.

Az ideológia nyelve(i)

Az elnyomást igazolandó, a kádárista politika nyelvezete is megváltozik: kiteljesedik a reformterminológia, és megjelenik a szocialista társadalmi integráció ígérete. A proletárdiktatúra indoklását felváltja a szocialista demokrácia, a népi állam és a társadalmasítás narratívája. A szocialista társadalmi integráció szovjet mintája persze csak áttételesen volt érvényes Magyarországon, bár nagy vonalaiban kijelölte az adott fejlődési irányt. Jelen kötet tanulmányai kapcsán látni fogjuk, hogy az egyes ritualizált aktusok, mint a proletárinternacionalizmus ünnepei (május elseje és november hetedike), ugyan megfelelnek a szovjet min-

1958, Dobi István, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, Münnich Ferenc miniszterelnök és Fock Jenő, Kállai Gyula, Marosán György, Kiss Károly, az MSZMP Politikai Bizottságának tagjai a Budapesti Ipari Vásár megnyitóünnepségen 1958. május 23-án. *Fortepan / Márk Iván*

tának, a szocialista demokrácia eszméjét azonban sajátosan magyar kontextusba ültette át a párt ideologizáló vezetése és értelmisége. A szocialista blokkon belüli partikularizmust leginkább kifejező „szocialista hazafiság – szocialista nemzet" koncepciójáról nem is beszélve.

Az említett politikai gyakorlatok végrehajtásáért az állampárt volt a felelős: az MSZMP különböző szintű testületei dolgozták ki, fogadták el és hajtották végre azokat a terveket, amelyek megteremtették a politikai részvétel intézményeit és hagyományait. A fő ideológiai kérdésekről a Politikai Bizottság ülésein döntöttek, az MSZMP Központi Bizottságának döntés-előkészítéssel megbízott osztálya (ez legtöbbször az Agitációs és Propaganda Osztály volt) által előterjesztett tervek alapján. A Politikai Bizottság tagjainak nagyobb vitáját végül a főtitkár, Kádár János foglalta

össze és világította meg a politikai gyakorlat szempontjából. Kádár mint végső döntéshozó a maga nemében az ideológiai munka mestere volt, aki minden dogmatizmustól elvonatkoztatva, az adott ideológiai kérdést érvényes társadalmi kontextusában volt képes látni és láttatni. Kádár kompromisszumot teremtett – természetesen a tekintély erejét is latba vetve – a Politikai Bizottság sokszor ellentétes véleményen lévő tagjai között, ugyanakkor olyan perspektívába helyezte a problémákat, hogy azok a magyar társadalom kevésbé képzett tagjai számára is érthetővé váltak. A Politikai Bizottság döntése után azt a pártirányítás érvényes mechanizmusa szerint a párt középszintű és alapszervezetei a saját területükön ismertették és hajtották végre.[20] Az ideológiai finomhangolás, a magyarázat és az egyes vitás kérdések „pártszerű" megjelenítése a párt kádereire hárult, amelynek a sajtó és az elméleti-pártszervezési periodikák adtak teret.[21] Ugyanez az eljárásrend vonatkozott – ahogyan ezt a továbbiakban számos példán keresztül látni fogjuk – a tömegszervezési feladatokra. Ám az állampárt nemcsak hogy szorosan meghatározta az ideológiai üzeneteket, és erősen kontrollálta azok gyakorlati végrehajtását, hanem közben egy olyan nyelvezetet is teremtett, amelynek referenciája valójában csak a szocializmus társadalmi fejlődésének, illetve az erről szóló politikai álmoknak a kontextusában érvényesülhetett.

Esterházy Péter *A szavak csodálatos életéből* című előadásában népszerűsítette azt a valójában Czakó Gábortól eredő nézetet, miszerint az elmúlt rendszerben a szocialista szó fosztóképzőként viselkedett. Így a szocialista demokráciát a demokrácia hiányaként, a szocialista erkölcsöt erkölcstelenségként, a szocialista jövőt kilátástalanságként, a szocialista segítségnyújtást pedig a „baráti" országok lerohanásaként kellett értelmezni.

„A nyelv – írja Esterházy – *persze nem jó és erkölcsös, azaz nem úgy van, hogy utálja a diktatúrákat és szereti a szabadságot, a nyelv van, s a vant nehéz megváltoztatni. De ha van, van a diktatúra is. És annak is van nyelve, teremt magának."*[22]

Egy nem is annyira kifinomult nyelvi hazugsággal lenne dolgunk? – tehetjük fel a kérdést a korábbi idézet kapcsán. Véleményünk szerint másfelől kell a kérdést megközelíteni. A diktatúra nyelvéről, pontosabban megfogalmazva, a diskurzusairól lesz szó a következő oldalakon. A diktatúra olyan megnyilvánulásairól olvashatunk majd, amelyekkel a maga társadalmáról, közösségéről, jövőjéről szőtt álmait kívánta kifejteni, rendszerezni, szabályozni és kategóriákba foglalni. Úgy, ahogy a diktatúra – esetünkben Kádár János és a Magyar Szocialista Munkáspárt rendszert legitimáló pártértelmisége – akarta láttatni saját hatalmát, és szándékozta „olvasni" a társadalmi valóságot.[23]

SOMOGYI KÖNYVTÁR 95460C 1881 SZEGED

A kötet fejezetei

A magyar társadalom érzelmeinek és szándékainak ez a pártszempontú „olvasása" 1957. május elsejével kezdődik. Az első fejezet e szimbolikus nap előkészítési munkálatait, e nap történéseit és üzeneteit, illetve az első kádárista május elseje hatásait mutatja be.

Több mint egy évtized múlva persze már mást jelentett a május elseje, ahogy a november hetediki ünnepségek is az éves menetrend fontos részét képezték. A második fejezet az 1968-as év május elsejei ünnepsége és az azt fél évvel megelőző, jubileumi november hetedike kapcsán mutatja be az internacionalista ünnepek helyét és üzeneteit a Kádár-korszakban. A hatvanas évek végén mind a Szovjetunióhoz fűződő viszony megítélése, mind a vietnámi háború elleni tiltakozás a kommunista internacionalizmus eszméjének jelentőségére világít rá.

A harmadik fejezetben továbbra is maradunk a szocializmus ünnepeinek vizsgálatánál: a szocialista Magyarország megteremtéséhez kötődő ünnep, április negyedike jelentőségét tárgyaljuk. A Rákosi-korszakból örökölt ünnep egyrészről jó alkalmat jelentett a szocializmus hazai történetének értékelésére és méltatására, másrészről a szocialista hagyomány magyar történeti tudattal való integrációját segítette elő. Azt hirdette, hogy a magyar nép története és sorsa örökre egybefonódott a szocializmus történetével. A fejezetben tárgyalt kerek évforduló (1970. április 4.) ezen megfontolásoknak még nagyobb súlyt adott.

A negyedik fejezet az 1971-es választások felől értelmezi a szocialista országgyűlési és tanácsválasztások értelmét a diktatórikus rendszerben. Az 1971-es választások alkalmával lehetőség nyílt a rendszeren belüli alternatívák kifejezésére. A többes jelölés lehetősége, szemben az 1985-ös választásokkal, ekkor még csak párttagokra vonatkozott. Ez viszont nem jelentette, hogy egyes jelöltek ne okoztak volna problémát a párt vezetőségének. A szocializmus korában tartott választásokat igyekszünk a hatalmi reprezentáció szempontjából megérteni, nem pedig a demokratikus választási szabályok és kultúra felől értelmezni.

Míg az első rész (1–4. fejezet) az ünnepeken és a politikai demonstrációkon keresztül kíván rávilágítani a politikai részvétel fontosságára a Kádár-korszakban, addig a második rész (5–7. fejezet) a politikai szocializáció útjait tárja elénk, amelyek a szocialista állampolgár neveléséhez szükséges hátteret nyújtották, és annak intézményeit hívták életre. Az ötödik fejezet a kisdobos- és úttörőmozgalom intézményével foglalkozik. Az esettanulmány a kisdobosoknak és úttörőknek szánt szabályzatok és segédletek, valamint a tizennégy éven aluliaknak szánt sajtó politikai-ideológiai üzeneteire koncentrálva mutatja be a hatalom elvárásait legfiatalabb állampolgáraival szemben. Erre az esettanulmány az 1963–1965-ös *Úttörő expedíció a jövőbe* címmel meghirdetett úttörőévad elemzésével vállalkozik. A hatodik fejezet a Kommunista Ifjúsági Szövetség történetének egy mozzanatát villantja fel. A KISZ által szervezett politikai vitakörök a politikai képzés fontos momentumait jelentették, amelyekhez számos tartalmi és formai útmutatót adtak ki. Ezek a dokumentumok jól tükrözik a hatalom azon kísérletét, amely a politikába való „bevonódásra" ösztökélte volna a szocialista Magyarország fiataljait. A hetedik fejezet a KISZ által szervezett Forradalmi Ifjúsági Napok (FIN) tematikáját tárgyalja. A FIN-t először 1967-ben rendezték meg, hogy egységes keretben, három tavaszi ünnep összekapcsolásával elevenítsék fel a fiatalság számára a forradalmi hagyományokat. Az 1974-es FIN ismertetéséből indulunk ki, és arra keressük a választ, hogy mit is jelentett valójában a forradalmiság, amelyet az állampárt forradalmat keveset látott vezetői és ideológiai apparátusa tolmácsolni kívánt a fiatalságnak.

A harmadik rész (8–11. fejezet) a szocialista demokrácia intézményeivel foglalkozik. A nyolcadik fejezet a szocializmus vezető osztályával kezdi ezt a bemutatást: a munkások és az üzem politikai világára fókuszál. Az üzemi demokrácia – a szocialista demokrácia leágazásaként – a hagyományos kétkezi munkások körében ígérte a dolgozók beleszólását élet- és munkakörülményeik alakításába, sőt a termelés folyamatába is. A fejezet ideológiai diskurzusok vizsgálatának sorával mutatja be az ideológia megjelenését az üzemi környezetben, a politika szerepét a munkahelyi szervezetben, az üzemi politizálás tereit, illetve a hivatalos ideológiai elképzelések kudarcát. Mivel ezek az elképzelések a korszak folyamán egyre inkább elmozdultak a politikai represszióktól az egyéni és kollektív ösztönzők irányába, ezért az üzemi politizálás is egyre inkább távolodott a szocializmus eszményétől.

A kilencedik fejezet az üzemből a mezőgazdaság és a vidék világába vezet. Hasonlóan az üzemi demokráciához, a termelőszövetkezeti demokrácia is kialakította a saját intézményeit, ahol a tsz dolgozói a szocialista demokráciának megfelelő formában politizálhattak. A tsz esetében ráadásul az állami és a magántulajdon közötti átmeneti formáról beszéltek a korszakban, tehát a helyi politika résztvevői félig-meddig tulajdonosokként léphettek fel.

A tizedik fejezet egy kevésbé kutatott területre igyekszik elkalauzolni az olvasót, amely elsősorban nem a szocialista termelési egységet, hanem a társadalmi lokalitást vizsgálja. A lakóhelyi demokrácia szintén a szocialista demokrácia társadalmat átfogó ideológiai eszményének része: az egy helyen élők közösségét, önigazgatását jelentette, természetesen a szocializmus által kijelölt

keretek között. A lakóhellyel kapcsolatos törekvések a szocializmusban végig tisztázatlanok maradtak: eldöntetlen ugyanis a korszakban, hogy a lakóhelyi demokráciát hogyan egyeztetné össze a hatalom a központosított igazgatás követelményeivel, miközben folyamatosan ösztönözné az egy lakóhelyen élőket a kollektív vitákra, és mozgósítaná őket közösségi munkák elvégzésére. Ezt a képet pedig nagyban árnyalja a helyi viszonyok és ellentétek rendszere.

A tizenegyedik fejezet a szocialista hazafiság eszméjét és ideológiai szerepét tárgyalja. A szocialista hazafiság, illetve a szocialista nemzet egy olyan integráló eszmerendszer és szerteágazó diskurzus volt a Kádár-korszakban, amely a magyar társadalom egységesülését kívánta elősegíteni. Egyúttal folyamatosan rámutatott azokra a sajátosságokra, amelyek a szocialista világrendszer egyedi és önmagában értékes kultúrájaként jellemzik a szocialista magyar hazát. Ez természetesen egy folyamatos ellenségkép fenntartását is szükségessé tette, a szocialista nemzettel szemben állók kirekesztését és megbélyegzését a szocialista hazafiság diskurzusaiban.

Végül pedig az utolsó fejezet ott zárul, legalábbis topográfiailag, ahol a történetünk elkezdődött: a Hősök terén. 1988 júniusának végén itt tartották az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó gyűlést. Ez az esemény megmutatta, hogy a társadalom alapvető értékeit több évtizednyi ideológiai munka és politikai szocializáció sem tudta eltüntetni; a politikai és társadalmi integráció nem a szocializmus jövőjének víziójában teljesedett ki, hanem a határon túli magyar kisebbségek emberi és kulturális jogainak felvállalásában. Nagy Imrének és társainak az Erdély-tüntetés után egy évvel megrendezett újratemetése – szintén a Hősök terén – szimbolikusan is lezárta az állampárti szocializmus korszakát Magyarországon.

• • •

Könyvem ötlete egy korábbi doktori disszertáció munkálatai során született. Számos kolléga és ismerős volt segítségemre az említett értekezés megszületésében és a témák későbbi továbbgondolásában. Legyen az doktori témavezetés, munkahelyi vitán való felszólalás, szemináriumi disputa vagy személyes beszélgetés, sokat jelentettek a szocializmus korszakát érintő hosszabb-rövidebb eszmecserék, amelyekért a következőknek szeretnék köszönetet mondani: Bezsenyi Tamás, Csizmadia Ervin, Hőnich Henrik, Kiss Viktor, Molnár Attila Károly, Medgyesi Konstantin, Nagy Ágoston, Novák Attila, Szabó Márton, Papp István, Szűcs Zoltán Gábor, Standeisky Éva, Takács Ádám. Kultúrtörténeti felvilágosításaikért köszönettel tartozom Csapody Miklósnak és Hajdu Sándornak.

A Mathias Corvinus Collegium részéről köszönöm Lánczi Péternek és az MCC könyvkiadó vezetőjének, Botos Máténak, hogy támogatták a kötet ötletét és megjelenését. Könyvem szerkesztésében előbb Balikó Nándor, majd Semság Tibor volt nagy segítségemre. Végül pedig köszönöm családomnak a mindenoldalú segítséget, elsősorban pedig Menyhértnek és Annának a türelmet és támogatást, amelyben e kötet megírása során részesítettek.

E kötet néhány tanulmánya korábbi írásokon alapul, azok átdolgozott változata. A nyolcadik fejezet egy korábbi verziója megjelent a *Kádár demokráciája: Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban* (Budapest: NKE, 2016) című könyvben, egyes részei pedig A vállalat dolgozója – a társadalom vállalati: Vállalati dolgozó és vállalati közösség a hetvenes évek tudományos ideológiájában című tanulmányomban (*Korall*, 2015, 16. évf. 61. sz., 140–163. o.). A kilencedik fejezet ismét az említett *Kádár demokráciája* című kötetben megjelenő rész átdolgozott változata. A tizedik fejezet a Láncszemek az össznépi államban: A tanácsrendszer eszméje a korai Kádár-korszakban című tanulmányon alapul *(Polgári Szemle*, 2018, 14. évf. 4–6. sz., 197–212. o.). A tizenegyedik fejezet A nép és a szülőföld igaz szeretete: A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben címmel megjelent tanulmány átdolgozott változata (*Politikatudományi Szemle*, 2013, 22. évf. 1. sz., 68–83. o.).

Jelen kötet a Mathias Corvinus Collegium posztdoktori programjának keretében és támogatásával készült el.

Jegyzetek

1 Havel, Václav 2012. A kiszolgáltatottak hatalma. Ford. F. Kováts Piroska. In: Havel, Václav: *A szabadság igézete: Esszék, publicisztikai írások, beszédek.* Pozsony: Kalligram. 114–161. o., 119. o. A szöveg értő elemzését lásd Falk, Barbara J. 2003. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings.* Budapest – New York: CEU Press. 215–225. o. Václav Havelről több életrajz született, Michael Žantovsky részletekben gazdag könyve magyarul is olvasható: Žantovsky, Michael 2014. *Havel: Egy élet.* Ford. Hegedűs Péter. Budapest: HVG.

2 A helyzet kevésbé különbözött a magyarországitól, legalábbis az ellenzéki értelmiség értékelésében. A cseh ellenzéki gondolatokat követve az 1981-ben első ízben, szamizdatban megjelenő *Beszélő* beköszöntő cikke így fogalmaz: *„Azt mondják, Magyarországon nem történik semmi. A nép örül, hogy békén hagyják a politikával; ráérő idejében családi házat épít, baromfit tenyészt, kontárkodik. Az értelmiség bezárkózott a kultúra kertjébe, a politikát maga is politikusokra hagyja. Az egyházak együttműködnek az állammal. A régi vágású reakciósok és polgári demokraták kihaltak, a kommunista mozgalom revizionistái soha többé nem tértek magukhoz 1956-os vereségükből. A hatalom néha megmutatja vasöklét, de látva, hogy senki sem rakoncátlankodik, sietve zsebre*

teszi. Legföljebb egy-egy bőrnadrágosra vagy részeges garázdára sújt le, ám a közönség ilyenkor még biztatja is, üssön minél nagyobbat. A társadalmi békét csak egy maroknyi ellenzéki próbálja megtörni – nem sok sikerrel. Így látják ezt nem csupán az ország vezetői, akik a politikai apátiát szívesen értelmezik politikájuk cselekvő támogatásának, hanem többnyire ellenlábasaik is, akik nem győzik ismételgetni, hogy a hallgatás nem beleegyezés. Pedig mindenki tud – személyes tapasztalatból vagy szóbeszédből – rendhagyó esetekről." Beszélő, 1981. Lapunk elé. 1/1, oldalszám nélkül.

3 Havel, *i. m.*, 119–120. o.

4 A kommunizmusban hívők valós számára nehéz következtetni. A párttagság számai erről nem sokat árulnak el, tekintve, hogy az egyéni karrier és az anyagi előrelépés lehetőségét a párttagok jelentős része fontosnak tartotta belépéskor. A témáról lásd: Schnytzer, Adi – Šušteršič, Janez 1998. Why join the party in a one-party system?: Popularity versus political exchange. *Public Choice*, 94/1–2, 117–134. o., illetve a szovjet kommunista pártgazdálkodás keretein belül a lojalitás biztosításához szükséges ösztönzőkről Belov, Eugenia – Lazarev, Valery 2012. *Funding Loyalty: The Economics of the Communist Party*. New Haven – London: Yale University Press.

5 Az ideológia, a hatalom és a fiatal állampolgárok viszonyáról, utóbbiak érzéseiről és stratégiáiról számol be a szovjet esetet taglaló két kiváló könyv: Yurchak, Alexei 2005. *Everything Was Forever, Until It Was; No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press; Hellbeck, Jochen 2009. *Revolution on my Mind: Writing a Diary Under Stalin*. Cambridge – London: Harvard University Press.

6 A kommunista országok „uncivil" társadalmairól lásd: Gross, Jan T. – Kotkin, Stephen 2010. *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York: Modern Library. Az „uncivilsociety" fogalmának kritikai vizsgálatát lásd: Clifford, Bob 2011. The Civil and Uncivil Society. In: Edwards, Michael (ed.). *The Oxford Handbook of Civil Society*. Oxford: Oxford University Press. 209–219. o.

7 A posztsztálini időszak kifejezése egy olyan történeti elhatárolást jelöl, amely megkülönbözteti a sztálini hatalomgyakorlás mintáit alkalmazó diktatúrákat a szocialista rezsimek későbbi, sok esetben reformirányultságú politikájától. A kommunista rendszerek ilyen irányú elhatárolását és tipizálását Kornai János fejtette ki klasszikus művében. Lásd: Kornai János 2012. *A szocialista rendszer*. Budapest: Kalligram (első kiadás: 1993). A két korszak elméleti és historiográfiai összehasonlításához lásd Rainer M. János könyvének első tanulmányait. In: Rainer M. János 2011. *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó. A történeti határpont elsősorban nem Sztálin 1953-as halálához, hanem Hruscsov beszédéhez köthető, amelyet a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán mondott el 1956 februárjában, és amelyben elítélte a sztálinizmus bűneit. A posztsztálini időszak végével kapcsolatban megoszlanak a történészi vélemények, mindenesetre, amennyiben desztalinizációról szól az irodalom, azt általában a hruscsovi évekhez kötik, a folyamat végét pedig a hatvanas évek közepére teszik. A posztsztálini szocializmusról Kelet-Európában lásd Kolář, Pavel 2016. *Der Poststalinismus. Ideologie und Utopie einer Epoche*. Köln: Böhlau Verlag.

8 Condee, Nancy 2000. Cultural codes of the thaw. In: Taubman, William – Khrushchev, Sergei – Gleason, Abbott (eds.). *Nikita Khrushchev*. New Haven – London: Yale University Press. 177–208. o.

9 Gooding, John 2002. *Socialism in Russia: Lenin and his legacy 1890–1991*. Houndmills: Palgrave Macmillan. 145–155. o.

10 Titov, Alexander 2009. The 1961 party program and the fate of Khrushchev's reforms. In: Ilic, Melanie – Smith, Jeremy Jeremy (eds.). *Soviet State and Society Under Khrushchev*. Oxford & New York: Routledge. 8–14. o.

11 Titov, Alexander 2011. The Central Comitteeapparatus under Khrushchev. In: Ilic, Melanie – Smith, Jeremy (eds.). *Khrushchev in the Kremlin: Policy and Government in the Soviet Union, 1953–1964*. London – New York: Routledge. 41–60. o.

12 Titov, *i. m.*, 2009. 15–18. o.

13 Tompson, William J. 2000. Industrial Management and Economic Reform under Khrushchev. In: Taubman, William – Khrushchev, Sergei – Gleason, Abbott (eds.). *Nikita Khrushchev*. New Haven – London: Yale University Press. 138–159. o.

14 Hanson, Philip 2003. *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*. London – New York: Routledge. 101–108. o. A Koszigin-reformról azonban fontos megemlíteni, hogy a hruscsovi ambíciók – értve ezalatt az olyan terveket, mint például a kommunizmus anyagi alapjainak lerakása 1980-ra – visszafogását szolgálta a gazdasági és társadalmi rendszer optimalizálása nevében, így pacifikálta a pártapparátus elégedetlenkedőit is: Kähönen, Aappo, 2014. Optimal planning, optimal economy, optimal life? The Kosygin reforms, 1965–1972. In: Miklóssy, Katalin – Ilic, Melanie (eds.). *Competition in Socialist Society*. Oxford & New York: Routledge. 23–41. o.

15 A fejlett szocializmus ideológiájáról szóló irodalmat jól foglalja össze: Sandle, Mark 2002. Brezhnev and developed socialism: The ideology of Zastoi? In: Bacon, Edwin – Sandle, Marc (eds.). *Brezhnev Reconsidered*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 167–173. o.

16 Ouimet, Matthew 2003. *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. Chapel Hill – London: The University of North Carolina Press. 77–88. o.

17 Suri, Jeremi 2006. The Promise and Failure of 'Developed Socialism'. The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring. *Contemporary European History*, 15/2, 133–143. o.

18 A szovjet és a magyar politikai rendszer és ideológia egymásra való hatásait és a szocialista világrendszerben való dinamikus igazodási stratégiáit Kalmár Melinda dolgozta fel nagyszabású kötetében. Kalmár Melinda 2014. *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest: Osiris.

19 Az MSZMP-ben addig nem létező pártelnöki címet kapta ekkor Kádár, a pártapparátus feletti hatalom azonban továbbra is a főtitkár kezében maradt. Ezt a posztot Grósz Károly foglalta el.

20 A hatalom csúcsán a Kádár János vezette Politikai Bizottság állt. Ez persze nem új nézet, Szalai Erzsébet már három évtizeddel ezelőtt részletesen leírta a magyar szocializmus hatalmi struktúrájának tagozódását és sajátosságait. Lásd Szalai Erzsébet 1991. A hatalom metamorfózisa? *Valóság*, 34/6, 1–26. o. E kötet esettanulmányai a hatalom csúcsán lévők, a pártbürokrácia és a köréjük szerveződő szakmai-tudományos közeg társadalmi látásmódját kívánja példákon keresztül bemutatni.

21 A kötetben a sajtó és az elméleti periodikák cikkeit, valamint a pártdokumentumok jegyzőkönyveit „szöveghű" módon közöljük. A javítások nélküli szövegközlések véleményünk szerint közelebb visznek a korszak politikusi gondolkodásmódjának és politikai kultúrájának megértéséhez.

22 Esterházy Péter 2003. *A szavak csodálatos életéből*. Budapest: Magvető. 16. o.

23 A társadalmi helyzetek és folyamatok hatalom általi „olvasása" kifejezés James C. Scott amerikai antropológustól és politikatudóstól származik. Scott, James C. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.

Ünnepek és választások

ELSŐ FEJEZET

1957. május 1., Hősök tere

Fátray Gyulát, Spiró György *Tavaszi tárlat* című regényének a hősét, annak ellenére, hogy a forradalmi napok alatt kórházban feküdt, mégis rendszerellenes összeesküvéssel vádolják meg 1957 elején. Fátray helyzete, megannyi gyötrelmes nap és elutasítás után, még május elseje előtt szerencsésen tisztázódik. Megmenekülvén a kiközösítéstől és a börtöntől, végül is a megkönnyebbülés érzésével vesz részt a kádárizmus első nagyszabású felvonulásán, az őt megtagadó kollégákkal együtt.[24] 1957. május elseje új korszak kezdetét jelentette nemcsak a hatalom emberei, hanem azon kevesek számára is, akik még hittek volna valamiféle ellenállásban. A berendezkedő Kádár-rezsim mutatta itt meg később kibontakozó természetét: látványában és külsőségeiben hasonlított a megelőző időkre, viszont más bánásmódot ígért a mindennapokban. A rendszerváltás után 1957. május elseje azzá a szégyenteljes nappá vált a történeti tudatban, amikor a magyar társadalom erkölcsi értelemben vett gerince megroppant. Az egyes évfordulókon megjelenő publicisztikák és történészi szakvélemények nem feledkeznek meg morális ítéletet mondani a korabeli magyar társadalom felett. Azt sem lehet azonban elfelejteni, hogy 1957. május elseje nemcsak a kapituláció, hanem a túlélés szimbóluma is.

A hatalom 1957 tavaszán

Sokat lehetne vitatkozni azon, hogy mikor is kezdődik a Kádár-korszak. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956. október 31-én alakult meg a feloszlatott Magyar Dolgozók Pártja (MDP) romjain. E párt vezetőségében azonban még ugyanúgy részt vett Nagy Imre, Losonczy Géza vagy Kopácsi Sándor, mint

Kádár János.[25] Ha dramatizálni szeretnénk a kérdést, azt mondhatnánk, hogy a Kádár-korszak a névadó árulásával vette kezdetét, amikor Kádár korábbi pártársait hátrahagyva, Münnich Ferenccel november 2-án és 3-án Moszkvában tárgyalt Magyarország sorsáról. Ők voltak a vezetői, ebben a sorrendben, annak a forradalmi munkás-paraszt kormánynak, amely a szovjet invázió napján, november 4-én felhívást intézett Magyarország népéhez. Az első Kádár-kormány, amely majd november 7-én teszi le az esküt, a harcok kezdetén hitet tett a „népi demokratikus és szocialista rendszer", a „szocialista vívmányok" megvédése mellett, az ellenforradalommal szemben. Ekkor azonban az MSZMP még nem létezett az ideiglenes vezetőségen kívül, a zűrzavarban nem volt összeköttetés a pártvezetés és az alapszervezetek, a kormány és a kádári irányvonalat követő kommunista párttagok között. A valódi pártszervezés november végén kezdődött meg, amikor megjelentek az ideiglenes intézőbizottság irányelvei a tagfelvétel módjáról, illetve a *Népszabadság* vezércikkében elkezdte hirdetni: „Szervezzük a pártot". Még december közepén is csak valamivel több mint nyolcvanezer tagja volt a szerveződő MSZMP-nek, ami a régi MDP-párttagság 10 százaléka alatt maradt, Budapesten pedig még az 5 százalékot sem érte el ez az arány.

1957 tavaszáig az MSZMP politikáját az „udvari" politizálás, a hatalmi centrum megszervezése jellemezte, míg a mindennapi életre az alapvető cikkek és a szén hiánya mellett a harcoktól és a megtorlástól való félelem nyomta rá a bélyegét. Ez változott meg 1957 áprilisától, miután a felsővezetés is érzékelte, nincs már olyan szegmense a társadalomnak, amely ellenállást tanúsítana.[26] A kádári vezetésnek a magyar néppel való kapcsolata tehát valamikor 1957 tavaszán vette kezdetét; a hatalom ekkor fordult a „tömegek", a „dolgozók" felé, az év elején alakult Munkásőrségbe ekkor jelentkeztek tömegesen, és megkezdte működését a Kommunista Ifjúsági Szövetség is. 1957 áprilisának közepén Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes intézőbizottságának elnöke és a forradalmi munkás-paraszt kormány vezetője az olasz kommunisták lapjában, a *L'Unitá*ban nyilatkozott a jövő feladatairól: *„A múlt hibáinak következményei két irányban nyilvánultak meg: egyrészt meglazították a kapcsolatokat az államhatalom és a tömegek között, másrészt gyengítették az államhatalom erejét. Felfogásunk szerint a jóvátételt illetően ebben a két irányban kell dolgozni."*[27] A későbbi főtitkár, aki majd további három évtizeden keresztül áll a hatalmat birtokló kommunista párt élén, olyan időszakban adta e nyilatkozatot, amikor még nem volt előre látható Magyarország több évtizedes sorsa.

Fél évvel az 1956-os forradalom után a szovjet katonai segítséggel hatalomra jutó MSZMP vezetése központi irányító szervvel már rendelkezett, a párt alapszervezeteinek szervezése azonban még épphogy csak elkezdődött. Az MSZMP-nek ekkor még nem volt pártszabályzata sem, vezető testületeinek tagsága ideiglenes volt. Ugyanígy álltak a kommunisták az ideológia területén: 1956 decemberében az Ideiglenes Központi Bizottság már határozatot hozott arról, hogy ki a felelős az „1956. október 23-án kezdődő eseményekért", tehát kiket kell felelősségre vonni és pellengérre állítani, ugyanakkor a részletek még nem tisztázódtak. Mi legyen a munkástanácsokkal és vezetőikkel? Milyen útra kell terelni a parasztságot, amely tömegesen hagyta el a termelőszervezeteket? Milyen büntetésben részesüljenek a forradalom mellett kiállt értelmiségi csoportok? Mi legyen a „megtévedt" párttagokkal és főként Nagy Imrével és társaival?[28] Végül, de nem utolsósorban, milyen tömegtámogatást tud kialakítani a megújult kommunista párt, miközben politikai húzásait egyaránt árgus szemekkel figyelik az „ellenforradalmároknak" menedéket nyújtó nyugaton, valamint a forradalom leverésében segédkező kommunista testvérpártok keleten?

A pártnak tehát már volt karhatalma és Munkásőrsége, ifjúsági szervezete és sajtója, és 1957 áprilisának elejére a tagsága is növekedésnek indult: ekkorra országosan 227 ezer, Budapesten 59 ezer tagja volt az MSZMP-nek. A forradalomban részt vevők ellen már megkezdődött a hajsza és a felelősségre vonás első köre, a belügyi és a pártszervezetekben azonban nem volt még nyoma a belső tisztogatásoknak. A hatalom túl volt már azon, hogy féljen a forradalom tavaszi visszatértétől, ám tisztában volt azzal, hogy uralma könnyen meginoghat, főként mivel elsősorban Nyikita Hruscsov politikai támogatásától és a kommunista országok hitelezésétől függött.

Az MSZMP 1957 áprilisában már „kommunista módon" ünnepelt. Április negyedikén a „felszabadulás" 12. évfordulóját koszorúzások és megemlékezések kísérték, s bár nagyobb tömeg ezeken a rendezvényeken még nem csoportosult, a Munkásőrség már felvonult. Vlagyimir Iljics Lenin nyolcvanhetedik születésnapjáról „országszerte bensőséges ünnepségeken emlékeznek meg", míg a párt és a kormány az Erkel Színházban ünnepelt április 20-án. De a kommunista párt szócsövei már ekkor hangosan hirdették, hogy május elsején a tömegeknek szervezett programokkal kívánják megmutatni – belföldön és külföldön egyaránt – a Kádár vezette politika széles támogatottságát. Nemcsak a sajtó, hanem a pártszervezés is nagy erőkkel készült 1957. május elsejére: döntő jelentőséget tulajdonítottak a tömegrendezvényen részt vevők számának

és a lebonyolítás sikerességének, nyíltan jelezve, hogy a párt támogatottsága számbeli fölényét akarja fitogtatni, szembeállítva azt az októberben utcára vonulók lelkesedésével. A számháború lényege az volt, hogy megmutassák: míg az októberi forradalom kevés számú és főként megtévesztett fiatal pillanatnyi, de hangos érzelmi megnyilvánulása volt, addig a csendes tömeg méltósággal fogja ünnepelni a proletár internacionalizmus legnagyobb ünnepét, támogatva a párt politikáját. A felkészülés jegyében a budapesti és a nagyobb vidéki ipari üzemekben is gyűléseket tartottak. Ez a május elseje volt ugyanis az első alkalom, ahol párttagok és párton kívüliek egyaránt támogathatták a Kádár-féle vezetést. A későbbiekben a politikai részvétel és a politizálás egyik legfontosabb eseménye és terepe lesz a május elsejei ünneplés. De mi is volt az MSZMP pontos szándéka 1957 áprilisában? Miben vélt új keretet és tartalmat adni a május elsejei internacionalista proletárünnepnek?

Május elseje előkészítése: üzenetek és módszerek

Az 1957. május elsejére rendezett felvonulás, népgyűlés és majális hangosan harsogta üzenetét a kommunista blokk országainak és a nyugati kormányoknak is. Utóbbi hatalmakkal kapcsolatban a kádári kormány üzenete egyértelmű: Magyarországon a nép a kommunistákat választotta, az 1956 októberében néhány, a nyugati imperializmus érdekeit követő ügynök és provokátor munkálkodása, szervezkedése és heccelése nyomán kirobbant utcai atrocitásokat és hamis szellemiségét már nem követi senki, a provokáció lelepleződött. A május elseje a kádári narratívában erős hitvallás a szocialista rendszer, a Varsói Szerződés és a Szovjetunió iránti elköteleződés mellett. Az 1956-os nyugati provokáció e narratíva szerint nem pusztán önmagában lepleződött le, hanem egy ideológiai és titkosszolgálati offenzíva részeként. A május elsején megjelent vezércikkek ezt ennek megfelelően magyarázták. A *Népszabadság* például arról írt *Májusi seregszemle* című cikkében, hogy a fellazítási kísérlet egy új ütközőállamot kívánt létrehozni Európában, ám ezt sikerült szovjet segítséggel megakadályozni:

„Az idei május elsejét, a békeharc nagy seregszemléjét, az oly közel került háborús veszély elhárítása után ünnepeljük. [...] Gondoljunk hát ezen a napon arra, hogy az októberi ellenforradalom hazánknak egy második Korea sorsát

1957. május 1., KISZ zászlóátadó ünnepség, Marosán György. *MTVA Archívum*

szánta, és nem rajta múlt, hogy ez a sors nem következett be. Az imperializmus »magyar« szekértolói készek voltak megtenni azt, amire az imperializmus már tizenkét éve készült: a szocialista tábor egy tagját durva erőszakkal kiszakítani ebből a táborból és átvinni az imperializmus oldalára."[29]

A *Népakarat* (rövid ideig ezen a címen jelent meg a *Népszava*) vezércikke ugyanazon a napon pedig arról írt, hogy a nyugati imperialista hatalmak elhitték, hogy a XX. kongresszus után eredményesen kelthetnek zavart a keleti blokk országaiban, vagyis kihasználhatják a sztálinizmus bűneinek hruscsovi elítélése után keletkező ideológiai zavart. Ráadásul nemcsak a szocialista Magyarország került célkeresztbe, hanem az átfogó nemzetközi akció részeként Egyiptom is a szuezi krízis kiprovokálása során:

„Ebben a gigászi méretű akcióban – a nyílt agressziótól a nacionalizmus és fasizmus, a »nemzeti kommunizmus« jelszavainak bedobásáig, valamint a nyugati munkásmozgalomban ágáló revizionizmus mozgósításáig – [az internacionalista monopolkapitalizmus] felhasznált minden eszközt és módot, amiről úgy vélte, hogy gyengítheti az osztályharcos szocialista és kommunista mozgalom nemzetközi erejét, rést üthet a Szovjetunió és a szocialista jellegű országok egységén, szolidaritásán, testvériségén. Ennek a határozott célú stratégiának volt taktikai lépése minden összpontosított támadás a nyugati kommunista és munkáspártok, továbbá a szocialista jellegű országok ellen, s a Magyarországon kirobbantott októberi ellenforradalom, a véres szuezi provokáció, majd az eseményeket követő diplomáciai szájtépés."[30]

Természetesen ez a propagandisztikus magyarázat elméleti síkon elő lett készítve az MSZMP említett határozataiban és olyan írásokban, amelyeket Szirmai István, a Tájékoztatási Hivatal[31] vezetője jegyzett a párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlé*ben. 1956 a kádári elbeszélésben az imperializmus támadásainak visszaverését jelezte, 1957 pedig így lett a nemzetközi kommunizmus győzelmének éve.[32]

A májusi népgyűlés azonban nem csak a Nyugat felé jelentett politikai jelzést Kádárék számára. A kommunista blokk országai között ekkoriban kiújultak az ellentétek. Újra napirendre került például a jugoszláv kérdés, amelyben Titóék továbbra is védték saját álláspontjukat a szocializmus sajátosan jugoszláv útjával kapcsolatban. Ezek az ellentétek Magyarország vonatkozásában egyre inkább kiéleződtek. A kínai vezetés, amely a desztalinizáció veszélyeit látta az októberi forradalomban, a folyamatok visszafordítását szerette volna elérni.[33] A szovjet kommunista kormány, amelynek döntő szava volt a „magyarkérdés" rendezésében, azonban Kádárban és csapatában látta a XX. kongresszus utáni politikai irány magyarországi letéteményesét.[34] Kádár János március 21-e és 28-a között Moszkvában tárgyalt Hruscsovval, aki biztosította őt a magyar politikai irányvonal és gazdaságpolitikai intézkedések helyességéről. Kádár április elején ennek szellemében számolt be az Ideiglenes Központi Bizottság (IKB) ülésén, ahol a két nagyobb feladatkörben a párt összetartását és a frakcióharcok felszámolását, illetve a tömegek meggyőzését jelölte ki a párt feladatául. A májusi népgyűlés sikeressége így Hruscsov számára is nagy jelentőséggel bírt: a kádári politika támogatása a szovjet irány támogatását is jelentette, ez pedig erősítette a szovjet vélemény erejét a kommunista állampártok vitájában.

Az említett 1957. április 4-i IKB-ülésen, a május elsejei ünnepség előkészítése kapcsán tehát a tömegek meggyőzése került a középpontba. Ennek szükségességét és módját Kádár János a következőképpen fejtette ki:

„Régi vezetéssel kapcsolatban ha az imperialistáknak mi egy nagy szívességet akarnánk tenni, akkor kimondhatnánk, hogy jövő héten Rákosi Mátyás lesz a párt főtitkára. Ez szétszakítaná a pártot. A velünk szembeni bizalomnak is csak politikai alapja lehet. Ezért miközben a régi vezetéstől elhatároltuk magunkat, a tömegek megítélésében is helyes álláspontra kell helyezkednünk. Én ott ültem a Minisztertanácsnál, mikor a többpártrendszert megszavazták. Akkor úgy nézett ki, minden kötél szakad, ez az utolsó kiút, hogy vérözön nélkül megvívjuk a harcot. Utána láttam, ez nem jó. A döntésnél ott voltam. Ezt úgy lehet kijavítani, hogy odaállunk a tömegek elé, megmondjuk, miben hibáztunk, és milyen helyzetben. A tömegek nagyon szigorúak, különösen a vezetőkkel szemben. A tömegek gondolkodnak, a tömegek szigorúak, sokkal szigorúbbak, mint régen. Ezekre a kérdésekre a tömegeknek választ kell adni."[35]

1957 áprilisa a kádári politika folyamatos offenzívája volt, melynek során nemcsak az egyre szaporodó tagságú pártszervezetekben, hanem az üzemekben és a lakossági gyűléseken is folyamatos volt az agitáció a kormány mellett. A pártvezetés emberei is részt vettek egy-egy gyűlésen, így Kádár János is országos politikai kampányra indult. Az agitáció ott kezdődött meg a leghamarabb, és ott volt a legerősebb, ahol megfelelő munkásháttér állt a hatalom

rendelkezésére. Vidéken a bányászvárosok (Tatabánya és Salgótarján) lettek kiemelt propagandacélpontok – Kádár éppen ezért Tatabányán kezdte meg országos útját –, a fővárosban pedig azok a nagyüzemek, így a Csepel Művek vagy a MÁVAG, amelyek jelentős létszámot képviseltek. Arra is kíváncsiak voltak a hatalom emberei, hogy milyen az emberek hangulata, elfogadják-e az új kormányt, készülnek-e az ellenállásra. A Csepel Vas- és Fémművekről szóló február végi jelentés, amely a várható ellenséges megmozdulás időpontját nem márciusra, hanem májusra teszi, kitér a dolgozók hangulatára is: *„Március 15.-vel kapcsolatban különösebb hangadás nincs, újabban május 1.-ét jelöli meg az ellenség, a megmozdulás napjául."*[36] Azt, hogy mennyire volt komoly a szóbeszédre alapozott félelem, az is mutatja, hogy május elseje után a pártsajtó és a pártvezetés megkönnyebbülve vette tudomásul: a májusi népgyűlések sehol sem alakultak kormányellenes tüntetéssé. 1957 áprilisában azonban már fontosabb, hogy a párt ideológiai tételeit, az októberi forradalomról összeeszkábált magyarázatot és a gazdaság zökkenőmentes működését hirdessék a gyűléseken résztvevőknek. A május elsejei népgyűlés és a különböző helyszíneken megrendezett majálisok után az egyes párszervezeti agitprop bizottságok jelentéseket írtak a felkészülésről és a megelőző gyűlések tapasztalatairól. Érdemes példaként a zuglói esetet hosszabban idézni.

„Kerületünkben 55 üzemi és hivatali nagygyűlést, 1 értelmiségi, egy nőgyűlést és 6 területi lakógyűlést tartottunk. Résztvevők száma: 8000 fő. A nagygyűlések célja a szovjet-magyar tárgyalások eredményeinek ismertetése, a párt eszmei-politikai egységének további megszilárdítása, a tömegek tájékoztatása a párt és az ország előtt álló feladatokról. Ezen belül foglalkoztunk Lenin elvtárs születésének 87-ik évfordulójával, továbbá május 1-nek jelentőségével. Megjelenés az üzemi nagygyűléseken általában 35–50%-os volt, egy-két esettől eltérően, mint pl. az általános Géptervező Irodánál 25 fő vett részt a 150 fős létszámú dolgozókból. A Hűtőgépjavítóban 10 fő jelent meg, de ugyanakkor pl. a Vénusz Kozmetika, Széchenyi Fürdő, Zuglói Édesipari, Vegyicikkeket Kiszerelő vállalatnál stb. a dolgozók 70–90%-a vett részt, általában tapasztalható, hogy a megjelentek örömmel vették a nagygyűlés beszámolóját, és nem egy esetben jegyezték meg, hogy ilyen határozottan és őszintén már rég beszéltek az üzem dolgozóival. Így pl.: Kiss Károly elvtárs, aki a Divat Cipőgyárban tartott nagygyűlést, kérték, hogy sűrűbben jöjjön el a dolgozókhoz, s tájékoztassák a párt és az ország előtt álló problémákról, hogy ténylegesen bele tudjanak folyni az ország ügyes-bajos

1957. május 1., Május elsejei nagygyűlés a Hősök terén, Budapest. *MTI Fotó: Pap Jenő*

dolgaiba, ugyanakkor a dolgozók vállalják, hogy a termelés területén helytállnak. Hasonló megnyilatkozással fogadták Horváth elvtárs külügyminiszter, Nagy elvtársnő könnyűipari miniszter beszámolóját. De általában a kerületi előadók beszámolóit is nagy érdeklődéssel fogadták a megjelent dolgozók. Viták, hozzászólások nem igen voltak, általában két-három, esetleg öt hozzászóló volt, egy-egy nagygyűlésen. A hozzászólások egyrészt politikai kérdéseket vetettek fel, így többek között Nagy Imre felelősségre vonásának kérdését, Jugoszláviával való kapcsolatunk, Jugoszlávia felé való tartozásunk hogy áll. Többpártrendszer nálunk hogy lesz megoldva, mit jelent a nemzeti kommunizmus, s az utóbbi napokban felvetették Farkas Mihály ügyét olyanformán, hogy miért nem tájékoztatták a párttagokat, vagy pártonkívüli dolgozókat a tárgyalás lefolyásáról, s miért csak egy »apróhirdetés« formájában tudatták a dolgozókkal. Gazdasági kérdésekkel kapcsolatosan több helyen felvetették, hogy mi van az 1957-es népgazdasági tervvel. Mostanában sokszor felvetődik a gazdaságos termelés szükségessége, az anyagtakarékosság kérdése, és lehetséges, hogy egyik-másik gyártmányra az elkövetkezendő időben nem lesz szükség. Több helyen beszéltek az elkövetkezendő évek gazdasági perspektívájának kérdéséről, az 5 napos munkahétre való áttérésről, különösen a női dolgozók sok helyen reklamálták és nem látják helyes intézkedésnek a 6 napos munkahét bevezetését, mivel véleményük szerint a dolgozó anyák nem tudják megfelelően kipihenni magukat, mert a szombat délután és vasárnap mosással, takarítással telik el. A textiles üzemeknél szó esett a természetbeni juttatás kérdéséről, elmondották, hogy vannak olyan hírek, hogy ezek a juttatások a jövőben megszűnnek. A jelenlegi bérezéssel az ipari üzemekkel általában meg vannak elégedve a dolgozók, ugyanakkor több helyen kifejezésre juttatták, hogy félnek egyes áruk, s különösen egyes hiánycikkek burkolt áremelésétől. Intézményeinknél megtartott gyűlések után általában az volt a jellemző, hogy problémákat, kérdéseket nem vetettek fel, ellenben nem egy esetben a gyűlés befejezése után kisebb csoportokban az előadóval tárgyaltak és vitatkoztak az elhangzottakkal kapcsolatban."[37]

A kissé döcögős nyelvezetű és helyesírású, és természetesen a propagandához mérten optimista kicsengésű jelentés jól mutatja, hogy leginkább a gazdasági kérdések érdekelték a zuglói gyűlések résztvevőit, pontosabban azok a problémák (munkaidő, bérek, árak), amelyek leginkább befolyásolták a mindennapjaikat és a megélhetésüket. A jelentés a továbbiakban sikeresnek írta le a május elsejei kerületi felvonulást és népgyűlést.

Április 19-én Orbán László, az agitprop osztály vezetője több dologról is örömmel számolt be az MSZMP Titkárságának ülésén: jól haladnak az előkészületek; a pártszervezetek egyre több pártonkívülit tudnak a gyűléseken megszólítani; vidéken helyi népgyűléseket szerveznek, a fővárosban pedig a különböző társadalmi szervezetek segítségével pártnapokat, gyűléseket tartanak; május elseje közeledtével pedig a legtöbb helyen már megalakították a szervezőbizottságokat, amelyek előkészítik és koordinálják a helyi felvonulásokat. Orbán a legnagyobb pozitívumnak a kényszer elkerülését tartja:

„Általános tapasztalat, hogy kényszert nem alkalmaznak. Mindössze 1-2 ilyen jelenséggel találkoztunk. Vannak azonban olyan jelszavak, melyek morális kényszer elé állítják a dolgozókat. Pl.: becsületes ember velünk tart, aki öntudatos velünk tart, stb. Ezt pozitívabb formában kell megfogalmazni, hogy minden becsületes dolgozó legyen ott, de azt nem lehet mondani, hogy aki nem jön, az csirkefogó. Az jöjjön, akinek ehhez kedve van."[38]

A május elsejére való agitálás nagyban épített a szóbeli meggyőzésre és alapvetően igyekezett kerülni az adminisztratív kényszert. Orbán László már-már nagyvonalúnak tekinthető megjegyzéséből láthatjuk, hogy a vezetés valóban megengedhette, hogy a május elsején vagy az azt megelőző gyűléseken az vegyen részt, „akinek ehhez kedve van". Azonban itt egy olyan hatalom nagylelkűségéről van szó, amely szovjet segítséggel kevesebb mint fél évvel korábban levert egy fegyveres ellenállást, erőszakos rendteremtést hajtott végre, és nekilátott ahhoz, hogy megtisztítsa a hivatalokat és a munkahelyeket a nem kívánt személyektől. A diktatúrák lélektanához tartozik, hogy a fizikai kényszeren túl természetesen a ráhatások széles spektrumát alkalmazza céljai eléréséhez. Ebben az esetben a népgyűléseken való részvételt vagy az attól való távolmaradást nem könnyű másként tekinteni, mint a hatalom melletti vagy azzal szembeni állásfoglalást. Így érthetjük meg egy a Rákosi-korszakból visszatérő jelenség felbukkanását is a május elsejét megelőző hónapokban, ez pedig a munka- és termelési verseny.

A május elsejére készülődő, illetve az ünnepnapon megjelenő sajtó büszkén hirdette a helyi elhatározásból indított munkaversenyek eredményeit. A május elsejére készülő munkaverseny kiemelt területe a bányászat volt, az első felajánlás pedig március elején érkezett Tatabányáról. A *Népszabadság* híradása szerint a bányatröszt dolgozói, szakemberek és pártmunkások azt ígértek, hogy közös erőfeszítésük révén a negyedéves tervet 25 ezer tonna ki-

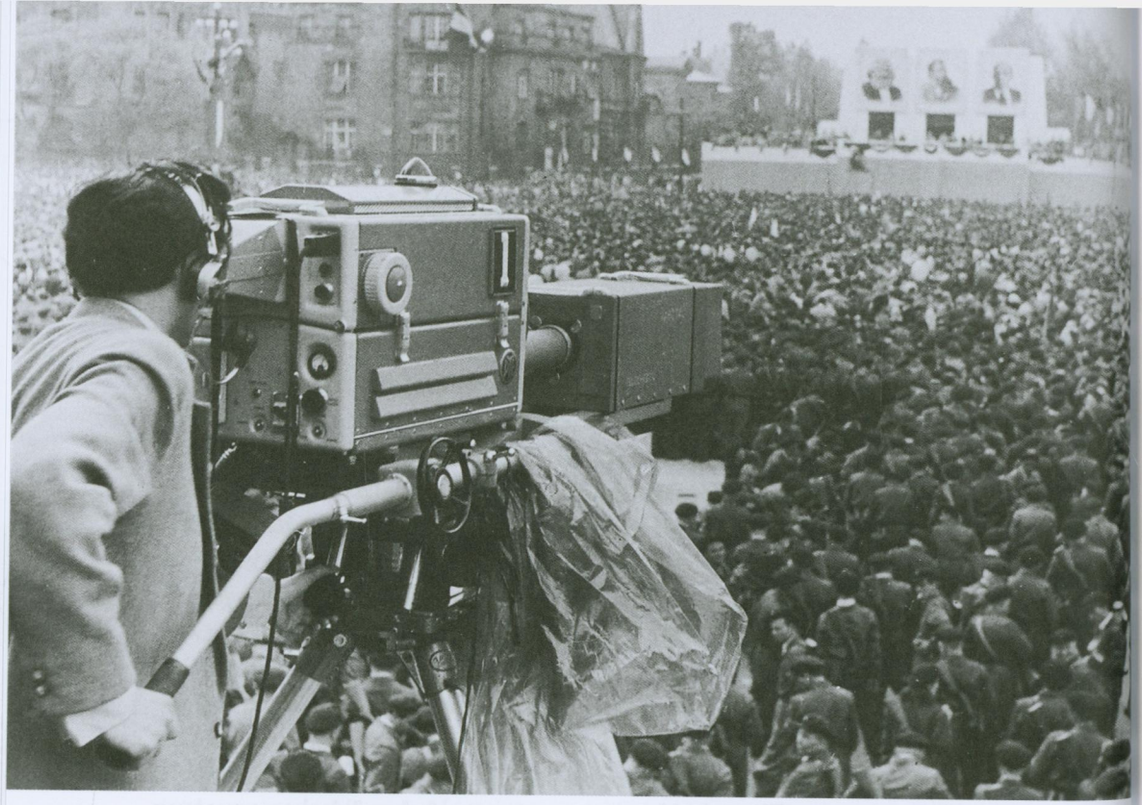

Hősök tere, az 1957. május elsejei nagygyűlés közvetítése. Hivatalosan ekkor indult a Magyar Televízió nyilvános adása. *Fortepan / Rádió és Televízió Újság*

bányászott szénnel teljesítik túl, ráadásul 2,6 millió forintot takarítanak meg az önköltség csökkentésével. A versenybe beszállt a régi megyei riválisa, Dorog is, ahol 8000 ezer tonna szenet ígértek terven felül. Sőt a már hagyománynak tekintett rivalizálásban új versenyzőként ezúttal az Oroszlányi Szénbányászati Tröszt is részt vett.[39] A bányászok munkaversenye mellett az ország többi részéről is érkeztek a felajánlások a vállalatoktól, amelyek általában az 1956. évi termelési számok elérését és meghaladását, valamint költségcsökkentést ígértek. A *Népakarat* még az ünnep előtt megírta, hogy így tettek a diósgyőri kohászok, az újpesti Pannonia Szőrmeárugyár dolgozói, s a sátoraljaújhelyi bútorgyár munkásai is.[40] Az ünnep napján az *Esti Hírlap* az Ózdi Kohászati Üzemek nyersvaskohójának átépítéséről, a borsodnádasdi lemezgyár dolgozói előrehozott tervteljesítményéről, a pécsi szénmedence bányászainak és a Mátravidéki Szénbányászati Tröszt dolgozóinak előirányzat-meghaladásáról

adott hírt.[41] A megyei sajtó is hasonló eredményekről számolt be, a bányászati sikerektől kezdve az üzemi brigádsikereken és vállalati megtakarításokon keresztül egészen az olyan eredményekig, mint hogy a debreceni vasútállomáson sokkal pontosabban közlekednek a vagonok, és tartják be a menetrendet. Visszatérő elem volt a beszámolókban, hogy az egyes üzemek milyen május elsejei dekorációt készítenek, természetesen önkéntes társadalmi munkában, illetve hogy az üzemek dolgozói milyen rendben készülnek az ünnepnapi felvonulásra. A kádári ideológia hívószava itt is az önkéntesség volt, a dolgozók, csoportok, brigádok és vállalatok saját elhatározása, amellyel tenni akartak a szocialista Magyarországért. Az 1957. évi munkaverseny – eltérően a korábbi évektől – nem a hidegháborús propaganda céljait szolgálta, hanem a Kádár vezette kormány melletti kiállást jelentette.

Az ünnep napja: szimbólumok és narratívák

Ezekkel az előkészületekkel és a bemutatott várakozásokkal kezdődtek meg a felvonulások és a népgyűlések május elsején. Budapesten minden az előzetes tervek szerint alakult. A fővárost zenés ébresztővel verték fel az ünnep reggelén. A Köztársaság téren (ma II. János Pál pápa tér) a nagy ünnepséget megelőzően a KISZ tartott gyűlést. Az ifjúkommunisták ünneplésén részt vett a szovjet Komszomol képviselője, Marosán György, a budapesti pártbizottság titkára pedig a párt arannyal hímzett, bíborszínű lobogóját adományozta a szervezetnek. A KISZ részéről Borbély Sándor,[42] az országos szervezőbizottság titkára mondott köszöntőbeszédet. A résztvevők azután a Hősök terére vonultak.[43] A vidéki városokban, településeken az ifjúkommunisták szintén tevőlegesen vettek részt az ünnepségek előkészítésében és szervezésében a szakszervezetek mellett. Mindenhol látható politikai erőt kívántak felmutatni, hirdetve az új szervezet cselekvőképességét és népszerűségét, hasonlóan a Munkásőrséghez, amely Budapesten a felvonulók két nagyobb csoportját kísérte a Hősök terére, vidéken pedig seregszemléket tartott, illetve zászlóátadásokon vett részt.

A budapesti kerületek gyülekezőhelyeiről szervezett oszlopokban indultak a vállalatok dolgozói, kerületi párttagok és résztvevők a Hősök terén felállított emelvényhez.[44] Végül öt oszlopban közelítették meg a helyszínt a Dózsa György út két oldaláról, illetve a Városliget felől. Mielőtt a térre értek volna, az egyes oszlopokat az MSZMP magas rangú pártvezetői köszöntötték valamivel tíz

óra előtt. A Hősök terén kívül az Oktogon (akkor November 7. tér), a Nemzeti Színház épülete, a Marx tér (ma Nyugati tér), a Baross tér, illetve a Dózsa György úton található MÁV-kórház kapott díszítést, ami a nemzetközi és hazai munkásmozgalom jelszavainak és fontosabb személyiségeiről készült képek kihelyezését, vörös és nemzeti színű lobogókkal való ékítését jelentette. Miután az országos és budapesti pártvezetés tagjai, valamint a külföldi meghívottak elfoglalták helyüket a tribünön, elhangzott a *Himnusz*, majd Marosán György felvezetője után Kádár János mondott hosszú beszédet. Annak sarokpontjait a történeti utalások, az 1956-os októberi forradalom magyarázata és a kormány hatalmának megszilárdulása, az „ellenforradalom" elleni harc jelentették; a szónoklatot a *Népszabadság* május 3-i száma teljes terjedelmében leközölte. A harcos tónusú beszéd a hatalom biztos birtokában szólt azokhoz, akik esetleg még reménykedtek abban, hogy a kormány nem lesz képes megtartani a hatalmát, ugyanakkor megerősítette a jelenlévőket abban, hogy most új építkezés kezdődik az országban Kádár János és az ő politikáját elfogadó elvtársak vezetésével. A Kádár-beszéd után az *Internacionálé* eléneklésével véget ért a népgyűlés, a tömeg nagy része a Városligetbe vonult szórakozni, de Budapest számos pontján színpadok, sportesemények, árusok várták a dolgozókat.

A majális szerves része volt az új, kádári május elseje koreográfiájának. A *Ludas Matyi* május 2-i címlapján éppen ezt az új jelleget emeli ki, ahol a családapa mint egy hadvezér instruálja a családtagokat, háttérben a Vajdahunyad várával: *„Jól figyeljetek ide! A nagymama és a nagypapa elmegy a hangversenyre, Pistike az Állatkertbe, Sanyi a sportbemutatóra, anyátok Rózsival elmegy az esztrádműsorhoz, én meg vállalom, hogy beülök valahova sörözni..."*[45] A *Népakarat* május elsejéről szóló beszámolója pedig már-már a Kádár-rendszer jóléti legitimációjának korai példáját adja. A *Mit fogyaszt Budapest népe május 1-én* című rövid beszámoló a kínálatot így mutatja be:

„Miközben mi felvonulunk, szórakozunk, közel húszezer ember dolgozik. Mind a húszezren ott lesznek a pultok mögött, a sátrakban és közöttünk, friss pogácsákat, virstlit, bort, sört, jó ebédet kínálgatva. És az is biztos, hogy akad mind a húszezrüknek munkája, lesz mit eladniuk. Csak egynéhány adatot arról,

A *Ludas Matyi* címlapja 1957. május elsejéről. 1957. május 2.

hogy mit fogyaszt Budapest népe május elsején. Tízezer hektoliter sör, ugyananynyi bor, hat mázsa virstli, háromszázezer szendvics, több tízezer pogácsa, több mint százezer adag étel, több ezer kilogramm csokoládé, vanília, citrom és más fagylalt kerül forgalomba. És nem csak az eszpresszók, cukrászdák, vendéglők állnak a fogyasztók rendelkezésére, hanem mozgóárusok is, hisz a gyülekezőhelyeken négyszázan kínálgatják majd áruikat, a Hősök terén háromszáz mozgóárus lesz, a ligetben 28 sátrat állítanak fel, és több száz fagylaltoskocsival kerekeznek a városban."[46]

A május elseje vidéken is hasonlóképpen zajlott. A felvonulásokat népgyűlés követte, ami vidéken is azt jelentette, hogy a felvonulók meghallgatták a megyei vagy járási pártvezetők beszédeit az internacionalizmus fontosságáról, a Szovjetunióhoz fűződő testvéri kapcsolatokról és a segítőkész szocialista országokról, főként pedig az „októberi ellenforradalom okairól", továbbá a régi rend képviselői és az imperialista hatalmak összeesküvéséről a magyar munkásállam ellen, illetve a Kádár-kormány fél év alatt elért sikereiről. Utóbbiak az „ellenforradalom" visszaverésében, a gazdaság újraindításában és konszolidálásában, a növekvő termelékenységben és az ellátás akadályainak megszüntetésében merültek ki. A legnagyobb tömeg Szegeden (60 ezren) és Miskolcon (50 ezren) hallgatta végig ezeket az öndicséreteket, mielőtt elindult volna a munka ünnepén fogyasztani. Tatabányán a 35 ezres tömeget 10 ezer bányász vezette, ahogy Salgótarjánban is a bányászok, míg Győrben a Vagongyár munkásai jelentették a dolgozók frontját. Debrecenben is voltak 40 ezren, a beszámolók szerint a helyi egyetem jeles tudósait is felvonultatva, míg Békéscsabán, Nyíregyházán, Kaposváron és Szolnokon 20-20 ezer felvonuló köszöntötte a pártot. Egyik sem közelíthette meg a nagy budapesti felvonulás és gyűlés számait, amelyről több adat keringett a korabeli sajtóban, majd a párt szervezeteinek vezetői ülésein. Az optimista becslések szerint a résztvevők száma a Hősök terén meghaladta a 400 ezret, sőt a félmilliós nagyságot is elérhette; az alsó határt a sajtó 250 ezer emberben jelölte meg.

A tömeg nagyságához nem férhet kétség, ugyanis nemcsak a korabeli sajtófotók, hanem a Magyar Televízió riportfilmje is rögzítette a teret és a környékét teljesen megtöltő emberáradatot. Az *Új tavaszi seregszemle* című, negyedórás riportfilm hatásvadász módon kötötte össze a vidéki tájképeket, a falusi majális szokásait, májusfaállító, pálinkázó jókedvét a fővárosi előkészület, az utcaseprés és a begyakorló munkászenekar képeivel. A joviális zsánerképeket a munkaversenyben részt vevő bányászbrigád-vezető rövid megszólítása követte, majd

a „szocializmus védelmében a kalapács mellé fegyvert fogó" munkásőrök masíroztak az újonnan átvett zászló alatt Budapest utcáin. A riportfilm tudósított az ifjúkommunisták Köztársaság téri gyűléséről és a zászlóra tett esküjükről, majd a tömegeket köszöntő politikusokat jelenítette meg: Révész Gézát, Biszku Bélát, Apró Antalt, Marosán Györgyöt, Horváth Imrét, Kiss Károlyt és Kállai Gyulát lehetett látni felszabadult, beszélgető pózban a Hősök terére vonuló menetek élén. Kádár János az ünnepség előtt egyaránt szívélyesen beszélgetett a karon ülő gyerekekkel és a régi melósokkal. Ezután hosszabb részlet idézte fel Kádár János beszédét, majd a riportfilmet – egy 1919-es veterán visszaemlékezését közbeékelve – a néppel együtt mulatozó pártvezetőkről és a városligeti majális forgatagáról készült képek zárták.

Az 1957. május elsejéről szóló beszámolók hemzsegtek a győzelemről szóló kifejezésektől. Június elején, amikor a közelgő pártértekezletre már küldöttválasztó gyűléseket tartott az MSZMP, felvetődött a május elseje utáni túlzott elbizakodás is: *„Több helyen, különösen ott, ahol a május 1-i felvonulásra többen mentek a vártnál, túlértékelik a párt befolyását. Sematikusan úgy értékelik, hogy helyileg annyi emberre terjed ki a párt befolyása, ahányan május 1-én felvonultak."*[47] Az állampárt optimizmusát és lendületét azonban a túlzott várakozások csak növelték. 1957. május elseje fordulópontként vonult be a párttörténetbe.

• • •

1957. május elseje a berendezkedő rezsim számára a kezdet szimbolikus időpontja volt. A politikai beszédekben és sajtócikkekben többször felmerült 1945 és 1956, és ezen évek május elsejei ünnepségeinek hasonlósága. 1945 jelentette a kommunista időszámításban az abszolút kezdetet, amikor a múlt romjain – ami egyaránt utalt a romokban álló országra és a szétesett magyar társadalomra – fel kellett építeni az országot. Ez az építkezés a kommunista narratívában törvényszerűen haladt az állampárti rendszer és a tervgazdálkodás kiépítése felé. A személyi kultusz csupán eltorzította ezeket az eredményeket, de nem kérdőjelezte meg. Így 1957. május elseje a kádári önértelmezésben annak az ünnepévé vált, hogy sikerült megvédeni az 1945 óta kiharcolt politikai, társadalmi és gazdasági eredményeket azokkal szemben, akik lázadásukkal semmibe vették a megelőző tizenkét év eredményeit. 1957. május elseje tehát az újrakezdés ünnepévé vált. Ami viszont fontosabb, a kádári vezetés úgy tekintett rá, mint a néppel való új viszony kialakításának kezdetére. Az új viszony a régi

módszerek mellőzését jelentette: ha a jelszavak még nem is zengtek újszerűen, a táblákon már nemcsak a főtitkár és a pártvezetés képei díszelegtek, hanem a munkásmozgalom nagyjaié is, közel egyenlő arányban elosztva. A vezetők és a szervezők az önkéntességet hangsúlyozták, persze ez a valóságban nem így hatott. A munkahelyek szervezeti hatalmat gyakoroltak a dolgozók felett, egy olyan időszakban, amikor mindenki joggal tarthatott az elbocsátástól, esetleges ötvenhatos viselkedésének „elővételétől". Nem szabad elfeledni: az ünneplő májusi tömeg annak tudatában vonult a Hősök terére, hogy 1957 tavaszán kezdték meg működésüket a népbíróságok, és akkortól következett az 1956 utáni megtorlás legdurvább szakasza. Ez utóbbin csak alig enyhített az 1959 áprilisában kihirdetett részleges amnesztia.

Az MSZMP a saját történeti konstrukciója és Magyarország népével kialakítandó új viszonya mellett megalkotta a „magyar népet" is. Leginkább a *dolgozók* megszólítással illették azokat a magyar állampolgárokat, akik hajlandók voltak elfogadni a kádári vezetés hatalmát és a kialakuló új konstellációt.[48] Látnunk kell, hogy az a befogadó üzenet, amelyről a korábbi oldalakon szó esett, fenntartotta a lehetőségét annak, hogy valaki a „magyar nép", „a becsületes dolgozók" közé kerüljön: a szocialista Magyarország felépítésében való részvételért járt például efféle „megtiszteltetés", akár olyan formában, hogy az illető együtt ünnepelhette a párttal május elsejét. A kádári Magyarország ünnepei, ahogy erről a következő fejezetekben is szó lesz, mindig megerősítették a „nép" és a hatalom közötti megegyezést. Ugyanakkor Kádár 1957. május elsejei beszéde, az ideológiai párthatározatok, az élet minden területén felbukkanó üzenetek és a sulykolt propaganda arra mutat rá, hogy a rezsim komolyan kívánt élni a kizárás fegyverével is. A nép ellenségei – a „fasisztáktól" a „revizionistákon" át a kétkedőkig – kizárták magukat abból a politikai közösségből, amit a „dolgozó magyar népnek" hívtak. Az, hogy ki tartozott ebbe a kategóriába, és ki nem, a párt döntésén múlt.

Végül pedig 1957. május elseje arra is rávilágított, hogy miként képzelte el a hatalom a politikát, és mit várt a mindennapi politika szintjén. Korántsem csak a vak engedelmeskedésről volt szó, ez bebizonyosodott a májusi ünnepre való felkészülésben: az előadások, a gyárlátogatások, a gyűlések, a dekorációkészítés, a felvonulások arra mutattak rá, hogy a párt párbeszédet várt el a néptől. Természetesen irányított párbeszédről beszélünk, amelyben a felek nem egyenlőkként vesznek részt, és amelyben a hatalom nevelni is szeretné a népet, nem pusztán utasítani és tudakozódni a hangulatáról. A mindennapok politikáját ez az erőltetett részvétel és az irányított párbeszéd, a szimulált vita fogja majd

jelenteni a Kádár-korszakban, amelynek folytatásához a hatalom kialakítja saját politikai és társadalmi intézményeit, elbeszéléseit és szimbólumait.

1957. május elseje valójában a párt magyar társadalommal szembeni vakságának a végét jelentette. Nem arról volt tehát szó a pártvezetés számára – és ha a hatalom szemszögéből tekintünk a társadalomra, ezt mindig észben kell tartanunk –, hogy ezzel már sikerült megragadnia a magyarok szívét-lelkét a levert forradalom után, hanem arról, hogy a hatalom számára feltárult egy olyan jelenség, amely domesztikálható, körülhatárolható, kategorizálható és irányítható: ez a „dolgozó magyar nép". A népről szőtt hatalmi ábrándok azonban mindig csalóka képek, mégis, a diktatúra kormányzásához szükség van arra, hogy e jelenséget újból és újból felmutassák, színre vigyék és szabályozzák. A Kádár-korszakban ezt jelentette május elseje rítusa, amit évről évre eljátszott a „munkásállam" vezetése.

Jegyzetek

24 Spiró György 2010. *Tavaszi tárlat*. Budapest: Magvető.

25 A forradalom miniszterelnökét, Nagy Imrét végül 1958. június 15-én ítélik halálra, és másnap sor kerül a kivégzésére. A forradalmi Nemzetőrség parancsnokhelyettesét, Kopácsi Sándort szintén elítélik a Nagy Imre-perben, életfogytiglani büntetést kap. Losonczy Géza, a Nagy Imre-kormány államminisztere 1957. december 21-én börtönfogságban veszíti életét, máig tisztázatlan körülmények között.

26 Április közepén a belügyminiszter feloldja az éjszakai kijárási tilalmat, amelyet február elején vezettek be.

27 Kádár János 1958. Nyilatkozat az „Unitá"-nak, 1957. április 18. In: Kádár János. *Szilárd népi hatalom: független Magyarország*. Budapest: Kossuth. 58–68. o., 61. o.

28 A hazai pártvezetés önbizalmának tavaszi növekedését jelzi, hogy áprilisban a romániai Snagovból hazahozatják az internált Nagy Imrét és társait, és nyomozati vizsgálat megindítását kezdeményezik ellenük.

29 Májusi seregszemle. *Népszabadság*, 1957. május 1., 1. o.

30 Minden dolgozó ünnepe. *Népakarat*, 1957. május 1., 1. o.

31 A Tájékoztatási Hivatalt 1956. december 19-én hozta létre a Kádár-kormány azzal a céllal, hogy felügyelje a kommunikációs médiumokat és érvényesítse a párt irányvonalát olyan intézményekben, mint a Magyar Távirati Iroda, a Magyar Rádió, illetve a Magyar Újságírók Országos Szövetsége. Bővebben lásd Csatári Bence 2015. *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957)*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

32 Szirmai István 1957. Az 1957-es magyar május elseje. *Társadalmi Szemle*, 12/1, 5–11. o.

33 Vámos Péter 2008. *Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet. 9–83. o.

34 Baráth Magdolna 2014. *A Kreml árnyékában: Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.* Budapest: Gondolat. 141–247. o.

35 Az MSZMP Központi Bizottságának ülése, 1957. április 5. (MNL OL M-KS 288. f. 4/7. ő. e., 41. l.)

36 Jelentés a Csepeli Vas- és Fémművek helyzetéről. MSZMP Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztálya (HU BFL XXXV. 1. c. 6. ő. e. 161. l.) A MUK, tehát a Márciusban Újra Kezdjük forradalmár jelszava 1957-ben jelent meg falfeliratokon, szórólapokon. Az októberi ellenállás újraindításától való félelem májusra már elenyészett a párt vezetői között. A történeti kutatások ráadásul kimutatták, hogy bár a MUK jelszavát az utca népe alkotta meg 1957 elején, a kádári állambiztonság igyekezett felnagyítani annak veszélyét, hogy arra való tekintettel legitimálni tudja szigorúbb fellépését. Utóbbiról lásd Krahulcsán Zsolt 2007. MUK és HUKUK. A politikai rendőrség és az 1957. tavaszi „provokációk". *Betekintő*, 1/2, https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_2_krahulcsan.pdf (letöltés időpontja: 2020. március 1.).

37 MSZMP XIV. kerületi intézőbizottsága összefoglaló jelentése az április hónapban a kerületben megtartott üzemi, hivatali, lakóterületi és a május elsejei előkészületekről, illetve a nagygyűlés utáni hangulatról. 1957. május 4., MSZMP Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztály (HU BFL XXXV. 1.c. 6. ő. e. 238-239. l.)

38 Az MSZMP Titkárságának ülése, 1957. április 19. (MNL OL 288. f. 7/5. ő. e. 12. l.)

39 Május 1. tiszteletére versenyre hívták egymást Komárom megye bányászai. *Népszabadság*, 1957. április 30., 1. o.

40 Május 1-re készülnek a dolgozók. *Népakarat*, 1957. április 28., 1. o.

41 Vállalták – teljesítették május elsejére. *Esti Hírlap*, 1957. május 1., 1. o.

42 Borbély Sándor később a Központi Bizottság tagja, illetve titkára lesz. A közemlékezet azonban mint a Munkásőrség utolsó országos parancsnokát tartja leginkább számon. A fegyveres szervezetet 1980-tól annak 1989. októberi feloszlatásáig vezette.

43 „Emeljétek magasra a becsület, a tisztaság, a haladás, a szocializmus lobogóját!" *Magyar Ifjúság*, 1957. május 4., 3. o.

44 A pártvezetőség számára felállított emelvényt a Dózsa György út és a Magyar Ifjúság útja (később Népköztársaság útja, majd a rendszerváltás után Andrássy út) torkolatánál helyezték el, szemben a Millenniumi emlékművel. Szigethy Gábor rendező és színháztörténész visszaemlékezésében azt írja: „Kádár János – ebben sem akart hasonlítani elvtársához, Rákosi Mátyáshoz – nem a Millenniumi emlékmű elé, hanem a (hajdan Andrássy, később Sztálin, utóbb Magyar Ifjúság) most frissen újrakeresztelt Népköztársaság útja torkolatában állíttatta fel a dísztribünt, szemben a szárnyas angyallal koronázott, ég felé nyújtózó emlékoszloppal. Akarva vagy akaratlanul az ezeréves Magyarországgal feleselt." Szigethy Gábor 2017. *Napló, múlt időben – 1955. június – 1957. május.* Budapest: Kortárs. 381. o.

45 Május elsején. *Ludas Matyi*, 1957. május 2., 1. o.

46 Mit fogyaszt Budapest népe május 1-jén. *Népakarat*, 1957. május 1., 1. o.

47 Információ a kerületi küldöttválasztó üzemi taggyűlésekről. MSZMP Budapesti Intézőbizottság, 1957. június 5., (HU BFL XXXV. 1.c. 6. 287.)

48 A dolgozó fogalmainak változásáról a magyar szocialista hagyományban és államszocialista retorikában lásd Szabó Márton 2007. A dolgozó mint állampolgár: Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 8/27, 151–171. o.

MÁSODIK FEJEZET

Az internacionalizmus ünnepei és jelentésük, 1967–1968

Ünnep van, vérző-virágszirmos ünnep,
nagy múlt: fél század – percnyi lét – nagy ünnep!
Világmegváltó eszmék győzedelmét,
Lenin útjának igazát, s jövőnkét
vörös zászlókkal pecsétlő nagy ünnep!
Vörös zászlók alatt, részlet (1967)[49]

Csörgedező hűs patakok fölött
buján kékellő dús erdők fölött
a vérző lábú szarvasok fölött
ős földre hulló néma jaj fölött
kelő nap úszik, gyógyító, vakító:
Vietnám! Vietnám! Vietnám! Vietnám!
És, merre foszlik zászlód, Amerika?
Vietnám! Vietnám! (1967)[50]

Az idézett versrészletek szerzője azok életútját futotta be, akiket Moldova György 1969-es regénye nyomán az elbocsátott légió tagjaiként emlegettek. A költő, Andrássy Lajos ismerősen csengő családneve ellenére nem nemesi származású, hanem munkáscsalád sarja volt. Szakmának a lakatosságot tanulta, ám a második világháború után belügyi vonalon helyezkedett el, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) tisztjeként. 1956 után elsősorban mint tömegszervezeti funkcionárius, szerkesztő és költő tevékenykedett Szegeden. Több verseskötete is napvilágot látott, és nem kerülték el a díjak sem. A hatvanas évek második felében ő volt a *Tiszatáj* felelős szerkesztője, itt idézett versei is ebben a folyóiratban jelentek meg.[51]

Amennyiben Andrássy Lajos az elbocsátott államvédelmisek tipikus útját járta be a Kádár-korszakban, úgy itt idézett versei is tipikus mozgalmi versek voltak, kevés nyelvi bravúrral és költői tehetséggel, viszont annál több pártos elköteleződéssel. Az általunk vizsgált időszakban, a hatvanas évek második felében, e pártos lelkesedés gyakran fordult a nemzetközi témák felé. Míg itthon a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése és bevezetésének újszerűsége a marxizmus-leninizmus forradalmi tanai felől szemlélve némi magyarázatot kívánt, addig a forradalmi múltat és a volt gyarmati népek küzdelmét illetően az eszmét érintetlen tisztaságukban bontakoztathatták ki. A forradalmi lelkesedés megnyilvánulási terepe az internacionalizmus volt, szemben a kádári pragmatizmus politikai-gazdasági kalibrációjával.

Mit értettek a hivatalos szovjet ideológiában ebben az időszakban az internacionalizmus fogalmán? A proletár internacionalizmus a marxizmus-leninizmus tanítása szerint az 1960-as években egyaránt jelentette a világ munkásainak közös osztályérdekét, nemzetközi szervezeti formák egymásra épülését és a munkásosztály tudati ébredését, vezető szerepének felvállalását. A marxi tanítás a nemzetközi munkásosztály közös érdekeit a nemzetközi burzsoáziával való szembenállásából vezette le. Míg a nemzetközi szervezeti formák, mint például a Szakszervezeti Világszövetség, ezen érdek kifejezésének adott megfelelő keretet, addig a dolgozók tudati ébredése, egymásért vállalt szolidaritása az imperializmus erőivel folytatott világméretű harcban alakult ki és erősödött meg. A marxizmus-leninizmus internacionalizmusról szóló tanítása a kádári szocializmus magyar hétköznapjaiban leginkább az ünnepeken és az azokra való felkészülés (a kampányok) során mutatkozott meg.[52]

A november hetedikei ünnepségek a szovjet forradalmi hagyományteremtésnek, a szovjet gazdasági-társadalmi fejlődés sulykolásának, illetve a szovjet kultúra hazai népszerűsítésének alkalmai voltak a második világháború utáni évektől kezdve. A kommunista világban a nagy októberi szocialista forradalom (NOSZF) megünneplése egyúttal a Szovjetunió vezető szerepének elismerését jelentette, szemben a kínai maoisták hasonló törekvéseivel.

◁
1956, könyvégetés a Szovjet Kultúra és Tudomány Háza előtt.
Fortepan / Marics Zoltán

A másik fontos internacionalista ünnep, a május elseje más ideológiai keretben értelmeződött. A kezdetben a szociáldemokrácia által szervezett ünnep jelentős hagyományokra tekintett vissza. Ezt a hagyományt szerette volna folytatni az MSZMP 1956 után, ezért elsősorban a szakszervezeti szövetségre kívánta építeni az ünnepet. Valójában a fő szervezőerő továbbra is a párt maradt, mozgósítva más tömegszervezeteit is. A két nagy internacionalista ünnep mellett a kommunista ünnepstruktúra része volt néhány említésre méltó, további nemzetközi évforduló is. Így a nemzetközi nőnap március 8-án,[53] melynek alkalmából helyi ünnepségeket szerveztek a munkahelyeken, a lakóterületeken, a tömegszervezetekben, a nőmozgalom pedig kitüntetéseket osztott az arra érdemeseknek. Tavaszra esett két évforduló is, amely a kommunizmus alapítóihoz kötődött: április 22-én Lenin, május 5-én pedig Marx születésnapjára különböző rendezvényekkel, előadás-sorozatokkal emlékezett a párt és ifjúsági szervezete. A hatvanas évtized utolsó éveiben pedig szeptember 7-én a párt főtitkára, az Elnöki Tanács elnöke és a miniszterelnök köszöntőtávirattal ünnepelte a Magyar–Szovjet Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés[54] aláírásának évfordulóját.

A továbbiakban azonban csak november hetedikéről és május elsejéről lesz szó, két emblematikus évben való megrendezésük és üzeneteik miatt. 1967-ben a NOSZF 50. évfordulóját ünnepelték a Magyar Népköztársaságban is, amelyre szinte a teljes tárgyévben készültek programokkal, ismertetésekkel, kulturális termékekkel. Hat hónappal az 1967-es november hetedike után, 1968. május elseje a vietnámi néppel való szolidaritás és az antiimperialista üzenetek jegyében telt. E két ünnep jól mutatja, hogyan jelent meg az internacionalizmus ideológiája a propagandán keresztül a hétköznapi életben.

„Ennek a forradalomnak a győzelmével »vált az ige testté«" – A nagy októberi szocialista forradalom ünnepe 1967-ben

A NOSZF ünneplésének Magyarországon még csupán alig két évtizedes hagyománya volt 1967-ben. A második világháború után a Szent-Györgyi Albert által elnökölt Magyar–Szovjet Művelődési Társaság rendezett novemberi megemlékezéseket. A társaság a Szovjetunió felé tett baráti gesztusként és az addig teljesen ismeretlen szovjet kultúra megismertetésének lehetőségeként tekin-

A Klement Gottwald Villamossági Gyár dekorációs műhelyében Földvári István készíti a november hetedikei dekorációt. *MTI Fotó: Patkó Klári*

tett az ünnepre. November hetedikének mint politikai ünnepnek a jelentősége párhuzamosan nőtt a kommunista párt befolyásával. 1948 a szovjet–magyar kölcsönös barátsági és segítségnyújtási szerződés aláírása, a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták által végrehajtott júniusi pártfúzió, valamint a Magyar Dolgozók Pártjának megalakulása okán a fordulat évét jelezte, ami a november hetedikei ünnepség szervezésén és külsőségein is meglátszott. Az ünnep egyre inkább alárendelődött a politikai reprezentációnak, amelynek egyetlen célja a Szovjetunió és Sztálin felé mutatott elköteleződés volt. Az ünnep napját megelőző operaházi estélyen a Sztálin-kantátát adták elő, az iskolákban a szovjet diktátort és rendszerét éljenezték, és ugyanezt harsogták a párt által kiadott hivatalos jelszavak is. November hetedike egyre nagyobb szabású

országos ünneppé vált. Olyannyira, hogy végül az 1950. évi 37. kormányrendelet november hetedikét hivatalos állami ünneppé nyilvánította, amelyet először 1951-ben ünnepeltek így. A Rákosi-korszakban, illetve a Sztálin halálát követő átmeneti enyhülés periódusában november hetedike a kialakult forgatókönyv szerint zajlott: az ünnep napját az Operában tartott díszünnepség előzte meg, november hetedikén pedig a Szovjetunióhoz és a Vörös Hadsereghez kötődő emlékművek koszorúzása következett. Az ünnepségek szokásos eleme volt a hetekkel vagy akár hónapokkal korábban induló programok sokasága: a negyedéves munkaversenyek, amelyek november hetedikén értek véget, a kulturális programok és kiállítások megnyitása, amelyek a szovjet művészet remekeit mutatták be, valamint az iskolai programok és megemlékezések.[55]

1956 volt az első, és sokáig az utolsó év, amelyben elmaradt november hetedikének az állami megünneplése. 1957-ben aztán a Szovjetunióval való kapcsolat rekonstrukcióját jelezte a kerek, negyvenedik évforduló megünneplése. Maga az ünnep valójában keveset változott: az Operából átkerült a díszünnepség az Erkel Színházba, és megtörtént az ünnep megtisztítása a személyi kultusztól, ami a Sztálinra való hivatkozások teljes kerülését jelentette. Két elem továbbra is a november hetediki ünnep sarokpontja maradt: a forradalmi hagyomány ápolása, illetve a Szovjetunió mint vezető hatalom elismerése és a társadalommal való megismertetése.

1967-ben már az év elejétől szervezni kezdték november hetedike megünneplését, a párt számára az ötvenedik évforduló fontosságához nem férhetett kétség. A Politikai Bizottság már január 10-én tárgyalta azt a tervezetet, amely a NOSZF jubileumi ünnepének előkészítéséről szólt.[56] A szöveg első része elvi állásfoglalás a Szovjetunió vezető szerepéről és ideológiai kifejtése a NOSZF világtörténelmi jelentőségének, második része pedig a jubileumi év lebonyolítását és programjavaslatait tartalmazta. Az agitprop osztály által beterjesztett jelentés a világ első proletárforradalmától kezdődő történelmi ívet vázolt fel, amely a második világháborús győzelemmel teljesedett ki, hozzájárulva az imperialistaellenes harc világméretűvé válásához és a gyarmati világ felszabadító háborúinak sikeréhez. A szöveg narratívája szerint az októberi forradalommal egy olyan világhatalmi pólus jött létre, amely képes egyesíteni, támogatni és védelmezni a világ haladó erőit. Azzal pedig, hogy elmaradott agrárországból a világ egyik leghatalmasabb ipari államát hozta létre, a Szovjetunió mérceként szolgált a világ forradalmi mozgalmai számára is. A jelentés szövege szerint Magyarország sorsa kezdettől összeforrt az októberi forradalommal, és büsz-

1967, A *Csillagosok, katonák* című magyar–szovjet koprodukciós film forgatásakor. Előtérben jobbra Jancsó Miklós rendező és Krystyna Mikołajewska lengyel színművésznő. *Fortepan / Bojár Sándor*

keséggel tölthet el bennünket, hogy az oroszországi után nálunk győzhetett először a szocialista forradalom, illetve Leninék oldalán sok magyar internacionalista harcolt. Ez a közös múlt a jelenben és a jövőben tovább erősödik: *„Népünk létérdekeinek érvényesítése, nemzeti függetlenségének biztos védelme, anyagiakban, kultúrában gazdag jövőjének formálása csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által megnyitott úton, a szocializmus útján lehetséges."*[57] Érdemes megfigyelni, hogy az idézet szerint a nemzeti érdek követése, amely nemzeti érdek szocialista érdek is, a kommunisták számára csak a szocialista világrendszer keretein belül volt értelmezhető.

A jelentés vitájában, a Politikai Bizottság tagjainak hozzászólásaiban azonban e harmonikus internacionalista összképet árnyalta az aktuálpolitikai szempontok megjelenítése. Komócsin Zoltán, aki akkor a Központi Bizottság külügyi titkáraként tevékenykedett, és az MSZMP-n belüli munkásellenzék tagjaként ellensége volt a kibontakozó reformoknak, fontosnak tartotta az anyagba fog-

lalni, hogy a Szovjetunió „a nemzetközi osztályharcnak legfontosabb internacionalista bázisa".[58] Ez véleménye szerint a kínai törekvésekkel szemben jelentett állásfoglalást, mivel a kínaiak az elmúlt években egyre inkább megkérdőjelezték Moszkva világforradalmi központként való elismerését. Hozzátette azt is, hogy e világméretű harcban a győzelem feltétlenül a szocializmusé lesz a kapitalizmussal szemben. Hasonló aktualizálásra gondolt Gáspár Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke is, míg Biszku Béla és Németh Károly amellett érveltek, hogy a dicsőítés hangját el kell hagyni, és ezúttal szolidan, de tényekre alapozva kell bemutatni a szovjet rendszer fejlettségét és világtörténelmi szerepét. Kádár János végül két eredményét kívánta sulykolni az 1917-es októberi forradalomnak: a szocialista világrendszer létrejöttét, amely a kapitalista világ munkásainak is pozitívumot jelent, valamint a gyarmati rendszer felbomlását, az elnyomott népek függetlenségének kivívását. Ezek pedig kétségtelenül befolyásolták a magyar munkásosztály sorsát is. Kádár itt utalt a NOSZF alapvető jelentőségére, amelyet egy vallási hasonlattal szemléltetett: *„Az egész dolog indításánál lehetne utalni arra, hogy ennek a forradalomnak a győzelmével »vált az ige testté«, vagyis a marxista elméletből gyakorlat lett, valóság lett."*[59] A PB javaslatai nyomán elfogadott elvi részt februárban hagyta jóvá a Központi Bizottság ülése. Ekkor kezdődhetett a jubileumi év programjainak tervezése is.

Májusban az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) jelentése[60] szerint a párt által mozgósított társadalmi szervezetek (a Magyar–Szovjet Baráti Társaság mellett a Hazafias Népfront, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a KISZ, az Országos Nőtanács, a Partizánszövetség stb.) erejük nagy részét az ünnep megszervezésére koncentrálták. A Politikai Bizottság januári döntése nyomán az agitprop osztály és a KB további illetékes osztályainak koordinációjával készültek el az ünnepi év tervei, és alakultak meg a megyei, kerületi, tanácsi koordinációs bizottságok, amelyek a lebonyolítással a tömegszervezeteket bízták meg, illetve felügyelték a tervek végrehajtását.

Az országos tervek vállalásai nagyszabásúak voltak. A könyvkiadás területén a szovjet irodalmat és a Szovjetuniót népszerűsítő kiadványok megjelentetését és egyúttal ezek propagandáját vállalták. A filmgyártás szintén igazodott a jubileumi évhez, olyan alkotásokkal, mint *A törvény*, a *Tíz nap* és az *Ötven év számokban* című kisfilmek. Májusban kezdődött Jancsó Miklós rendezésében a *Csillagosok, katonák* című magyar–szovjet koprodukciós film forgatása, amely a következő években hazai és külföldi díjakat is elnyert. Új, felújított és klasszikus szovjet filmeket is lehetett igényelni megemlékezés céljából, ehhez a

Filmfőigazgatóság állított ki filmjegyzéket.[61] Júniusban Magyarországon vendégszerepelt a Moszkvai Művész Színház, Debrecenben pedig megrendezték a szovjet dráma hetét. Az őszi hónapokban klasszikus orosz és szovjet darabokat tűzött műsorára a legtöbb hazai színház. November és december folyamán a szovjet zene hetére került sor, mintegy harminckét hazai városban. Az operaház pedig Hacsaturján *Spartacus* című balettjával készült fel őszi évadára. A Népművelési Propaganda Iroda módszertani kiadványt állított össze. Az *50 éves a Nagy Októberi Szocialista Forradalom*[62] útmutatókkal, témavázlatokkal, bibliográfiákkal és műsorjavaslatokkal segítette a helyi kultúrházak és iskolai, üzemi kultúrfelelősök munkáját.

A Műcsarnokban az elmúlt ötven év szovjet fejlődését bemutató történeti kiállítás nyílt, amelynek képanyagát aztán helyi múzeumoknak és üzemeknek küldték el felhasználásra. A megyei múzeumok maguk is készültek saját anyaggal az ünnepi évre. Szeptemberben a *Szovjet tudomány és technika* című kiállítást hozták tető alá, az erre szervezett tanácskozás előadásai külön kötetben jelentek meg.[63] Áprilisban országszerte moldvai, ősszel üzbég kulturális napokat tartottak, májusban Üzbegisztánban, szeptemberben Grúziában bonyolították le a magyar kultúra napjait. Az év folyamán több országos vetélkedőt rendeztek *(A vörös zászló hőseinek útján, Ki tud többet a Szovjetunióról?)*, békevonatokat indítottak a Szovjetunióba, a Művelődésügyi Minisztérium plakátpályázatot hirdetett az évforduló alkalmából. A televízió, a rádió és a sajtó februártól november hetedikéig megemlékezett az 1917-es év oroszországi eseményeiről és fordulópontjairól, kezdve a februári forradalommal, folytatva Lenin áprilisi téziseivel és a bolsevikok taktikai lépéseivel, egészen a forradalmi eseményekig. A szerkesztőségekből újságírócsoportok indultak a Szovjetunióba, beszámolni a szovjet rendszerről és az emberekről, tudósítani az ottani ünnepi előkészületekről. A hazai társadalmi szervezetek pedig az év folyamán több szovjet küldöttséget fogadtak.[64]

Kiemelt fontosságot tulajdonított a párt az 1967. évi jubileumi munkaversenynek. A javaslat a már idézett PB-ülésen Komócsin Zoltántól eredt, azt pedig Kádár János vetette fel, hogy a megelőző évi kongresszusi munkaversennyel ellentétben, amely a párt kongresszusára szóló felajánlásokat jelentette, a NOSZF évfordulójára szóló munkaversenyek szervezésében tevőlegesen vegyenek részt a párt alapszervezetei.[65] Budapesten az intézményekben, hivatalokban és üzemekben november 3. és 7. között rendeztek ünnepi megemlékezéseket. Ezeken értékelték a munkaverseny elért eredményeit, és jutalmazták a

1967. november 3., Elindult a Szovjetunióba a KISZ békevonata, amely a magyar ifjúság Vörös Október stafétáját viszi a nagy októberi szocialista forradalom 50. évfordulójának ünnepségeire. *MTI Fotó: Friedmann Endre*

kimagasló teljesítményeket. Az ünnepet megelőző héten a budapesti iskolákban kötelezővé tették, hogy az osztályfőnöki órák keretében emlékezzenek meg a diákok a NOSZF-ról.[66]

November 6-án az Erkel Színházban rendeztek állami díszünnepséget. Azon Biszku Béla, a Központi Bizottság titkára mondott beszédet. Az MSZMP főtitkára, Kádár János és a miniszterelnök, Fock Jenő ekkor Moszkvában tartózkodott, mivel az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának közös, jubileumi ülésén vettek részt. Utóbbi záróünnepélyén a kommunista országok főtitkárai között felszólalt Kádár, Fock pedig a moszkvai Vörös Proletár gyár meglátogatása alkalmából mondott beszédet. Az ünnep napján a Szabadság téri szovjet hősi emlékműnél, a Dózsa György úti Lenin-szobornál tartott koszorúzást a budapesti pártbizottság és a fővárosi tanács, a szovjet diplomáciai küldöttek és a társadalmi szervezetek delegáltjainak társaságában. Természetesen a koszorúzások előzetesen a többi szovjet emlékművet sem kerülték el: a Felszabadulási emlékműnél és a Gellért téren, Osztyapenko kapitány szobránál és a Csepel Művek bejáratának Lenin szobránál ugyanúgy, ahogy a vidéki városokban és községekben is, megkoszorúzták a szovjet hősi emlékműveket. A Vígszínházban Moszkva–Budapest nagygyűlést tartottak, este pedig a KISZ budapesti bizottsága koszorúzással egybekötött fáklyás felvonulásra készült, amelyre húszezer fiatal résztvevőt toboroztak. A felvonulás kezdetét a Gellért-hegyi Szabadság-emlékműnél egy vörös rakéta fellövése jelezte.[67]

Természetesen lehetetlen felsorolni azt a rengeteg programot, amely az 1967-es jubileumi ünnephez kötődött. Nem férhet kétség hozzá, hogy a feltétlen hűség kinyilvánítása volt a magyarországi szervezők szándéka. Ám nem kizárólag a feltétlen szövetségesi státusz reprezentációja adja november hetedike értelmét. Az ideológia ekkor is társadalmi integrációs törekvéseivel nyilvánult meg: a Szovjetunió vezette világrendszer és a szovjet civilizációs pólus részévé kívánta formálni a magyar társadalom tagjait. 1956 után, a szocialista tervgazdálkodást lazító reform kezdetén ez olyan feladatot jelentett, amely eleve kudarcra volt ítélve. Nemcsak azért, mert a keleti civilizációs elköteleződésnek hagyományosan kevés híve volt Magyarországon, hanem azért is, mert az új politikai konstelláció a reform képében még a szocializmus keretein belül is egy jobb változat sikerével kecsegtetett. Jellemző, hogy a magyar reform kapcsán éppen 1967-ben bontakozott ki az első érdekellentét a Szovjetunió vezetésével. A súrlódás Magyarország azon szándékából eredt, hogy az ország csatlakozzon a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz. A magyar–szovjet kapcsolatok hatvanas évekbeli történetét feldolgozó Baráth Magdolna kutatásaiból tudjuk, hogy a magyar fél a kérdésben mindenképpen konzultálni kívánt a szovjetekkel. Utóbbiak pedig rosszallásuknak adtak hangot 1967 nyarán és késő őszén is a csatlakozási szándékkal kapcsolatban. Ennek a világgazdasági mellett ideológiai okai voltak: a szovjetek attól tartottak, hogy a lépés eltávolítaná Magyarországot a szocialista világrendszertől, és védtelenné tenné az amerikai gazdasági befolyással szemben.[68] Magyarországról nézve úgy tűnt, a szocializmusnak nem csak egyetlen útja létezik, de az alternatív elképzeléseket a nagy októberi szocialista forradalom országa sikerrel szabotálhatja. Erre a következő év szolgáltatott leginkább példát, bár elszenvedői a csehszlovák, nem pedig a magyar reformerek voltak.

Az internacionalista munkásünnep hagyománya Magyarországon

A május elsejei munkásünnep a majális néphagyománya mellett a 19. és 20. századi munkásmozgalmi felvonulás és demonstráció, valamint a szovjet állami ünnep gyakorlatát egyesítette. A Kádár-korszakban a május elsejék történelmi hagyományai közül az 1890-es első felvonulás mint mítoszalapozó jelenik meg. A szervezett magyar munkásság már első alkalommal csatlakozott a második Internacionálé 1889. augusztusi, párizsi kongresszusán elhangzott felhíváshoz, amely sztrájkra hívta a munkásságot a nyolcórás munkanap kiharcolásáért. Az első május elseje nem tartozott a veszélytelen megmozdulások közé Budapesten sem, tekintettel arra, hogy belügyminiszteri rendelet tiltotta a tüntetéseket. Ennek ellenére hatvanezer ember vonult fel a fővárosban, és vidéken is akcióba lépett a sztrájkmozgalom. Az első május elsejéket hasonló tiltások és veszélyek között szervezték az amerikai és a nyugat-európai nagyvárosokban. 1890-ben a magyar munkásság felvonulása jelezte, hogy szervezettségben és elszántságban nem marad el nyugati társaitól, főként nem a mintaként tekintett bécsi munkásság felvonulásától.[69] A Szapáry-kormányzat 1891-ben ugyan betiltotta a május elsejei munkaünnepet, a kilencvenes évek első felében pedig a Viharsarok agrárszocialista mozgalmainak aratósztrájkjai keltettek feltűnést ezen a napon, a következő években – egészen az első világháborúig – szabályozott keretek közé szorítva ünnepelték május elsejét.[70] A két világháború között az ünneplés lehetőségei még tovább szűkültek: a megemlékezések legtöbbször a Horthy-korszakban kriminalizált baloldali szervezkedők utáni hajsza jegyében teltek. Ugyanakkor az 1919-es május elseje a baloldalon megalapozta az ünnep mítoszát. A Tanácsköztársaság rövid idejű regnálásának időszakában ugyanis május elseje megrendezése két szempontból is óriási szimbolikus erőt jelentett. A tanácskormány által szervezett ünnep a kommunista propaganda addig ismeretlen eszközeivel igyekezett élni. Egyrészt a nemzeti múlt megtagadásán keresztül, az új jelképek és a történelmi fejlődésről szóló narratívák színpadra állításával felmutatta az új világ, a formálódó politikai civilizáció sajátos jegyeit. A május elsejei ünnepség díszletei a vörös lobogóktól kezdve a köztéren felállított szobrokon keresztül a Hősök terén található alakok „eltüntetéséig" jelezték az új hatalom gondolatvilágát. Másrészt a rendezvény egy olyan időben vitt tömegeket az utcára, amikor a Tanácsköztársaság léte a románok Tiszáig való előrenyomulása miatt egy hajszálon függött.[71]

A második világháború után mégsem az „avantgárd", 1919-es május elseje vált mítoszalapítóvá a szocialista emlékezetben, hanem az 1945-ös, hosszú ideje elsőként szabadon ünnepelhető alkalom. 1945. május elsején még tartott a háború az európai hadszíntéren, ugyanakkor borítékolható volt a harcok rövid lezárása. Mussoliniről tudható volt, hogy élettársával együtt kivégezték, és testüket közszemlére tették, míg Hitlerről bizonytalan hírek keringtek. Csak pár nap múlva erősítették meg a hírforrások, hogy a náci diktátor már nem él, és átadta a hatalmat Dönitz admirálisnak, miközben német katonák tízezrei kapituláltak, a szovjet és angolszász hatalmak frontvonalai pedig több ponton is találkoztak német területen. Magyarországon főként a népbírósági ítéletek és végrehajtásuk korbácsolta

1968. május 1., Budapesti dolgozók vonulnak a május elsejei ünnepségen a Felvonulási téren. *MTI Fotó: Vigovszki Ferenc*

fel az indulatokat 1945 tavaszán. Ám május elsején soha nem látott tömegben vonult fel a budapesti munkásság, hogy a Hősök terén ünnepelje a munkát. Számuk, a *Szabad Nép*, tehát a kommunista párt hivatalos lapja szerint elérte a félmilliót. A téren a szakszervezetek nevében Kossa István, a kommunisták részéről Rákosi Mátyás, illetve a szociáldemokrata Szakasits Árpád mondott beszédet. Mindhárman az új kezdetre, a demokrácia építésében a példamutatás szükségességére fektették a hangsúlyt. Vidéken a földosztás után, a mezei munkák hajrájában kevesen ünnepeltek ugyan, de a szocialista emlékezet később a parasztság felszabadulásának az ünnepeként is emlékezett az 1945-ös május elsejére.[72]

Az ünnep a következő években is a munkás- és parasztpártok által szervezett legnagyobb seregszemleként funkcionált, 1949-ben kormányrendelet mondta ki az addigi munkaszüneti nap nemzeti ünneppé nyilvánítását. Az ötvenes évek elején a május elsejei ünnep sematizmusa és a szovjet modell másolása volt a jellemző, ami azt jelentette, hogy a fő hangsúly a felvonulásra esett. A felvonulók saját üzemük vagy termelőszövetkezetük transzparenseit hordozva ítélték el az imperialista hatalmakat, segítőiket, mint például Titót, illetve harsogták a május elsejére kiírt munkaversenyben elért termelési csúcsokat. A részvétel kötelező volt, aki pedig elmulasztotta, okkal tarthatott attól, hogy munkahelyi megrovásban részesítik, legrosszabb esetben pedig adminisztratív eszközöket alkalmaznak majd a megregulázására. Az ötvenes években tehát a munka ünnepére az év többi napján irracionális tervszámokkal és normákkal, teljesíthetetlen munkaverseny-célkitűzésekkel sanyargatott munkásság a legdurvább retorziók kilátásba helyezése mellett, kötelezően ünnepelte a rendszer nem létező eredményeit.

A Kádár-korszakban gyakran építettek ezekre a mítoszokra, a kommunista társadalomépítés kezdetének szimbólumaként sokszor utaltak az 1945-ös munka ünnepére. A Kádár-korszakban a május elsejei ünnepségeknek végül kialakult egy évről évre visszatérő rítusa, amely 1958-tól 1989-ig keveset változott. 1958-ban a pártvezetőség a Felvonulás téri (akkoriban Dózsa György téri) dísztribünön foglalt helyet, a ledöntött Sztálin-szobor helyén; a következő három évtizedben ez lesz az emelvény hagyományosan elfoglalt helye.[73] A szimbolikus térfoglalás tette volt ez, amely a személyi kultuszt megtestesítő szobor helyére a „kollektív pártvezetést" állította, a különböző társadalmi szervezetek vezetőivel, reprezentánsaival az oldalukon.[74]

A Kádár-korszak május elsejei ünnepségei előre jól megtervezett politikai és társadalmi események voltak, amelyekből teljes egészében hiányzott minden spontaneitás. Egy állampárti diktatúra esetében ez magától értetődő, ráadásul

itt a Kádár vezette párt egy 1956 előtti mintát vett át, amely a Rákosi-korszak május elsejei felvonulásainak és üzeneteinek pontos megtervezését jelentette. Az pedig a szovjet modellt követte, amely a sztálinizmus kezdeti éveiben alakult ki a Szovjetunióban. Ez volt érvényes az 1968-as május elsejére is.

„Veled vagyunk Vietnam!" – Május elseje 1968-ban

A május elseje előkészítéséről, sajtójáról, lebonyolításáról és üzeneteiről a Kádár-korszakban a Politikai Bizottság ülésén döntöttek. Az ünnepség tervezetét az Agitációs és Propaganda Osztály terjesztette elő, majd a PB döntése után azt átvették, és részleteiben kidolgozták az alacsonyabb szintű pártszervek, fővárosi, megyei, városi, kerületi, tanácsi pártbizottságok. Az APO által előterjesztett tervek az ötvenes évek végén május elseje megünnepléséről szóltak, később a munkásünnep beleilleszkedett a tavaszi vagy első féléves ünnepstruktúrába. A hatvanas évek elejétől a tavaszi ünnepek megtartását a PB már év elején vagy az előző év decemberében jóváhagyta, amiben nagy szerepe volt az ünnepstruktúra rutinná válásának is. Ebből a szempontból május elseje kiemelkedik az ünnepek közül: a hatvanas évek elejétől ugyanazt a tervet szállította az APO, azzal a bevezetéssel, hogy a május elsejét „idén is a hagyományoknak megfelelően rendezzük meg".

Abban is a hagyományokat követték, hogy a május elsejék szervezői a párt mellett mindig a szakszervezetek megfelelő területi szervei voltak. A vállalatoknál tehát az üzemi párttitkárok mellett a szakszervezeti titkárok voltak a fő felelősei, hogy megfelelő számban reprezentálja magát egy-egy termelési egység az ünnepi felvonuláson. A május elseje két „zászlóshajója" – a párt és a szakszervezet – mellett a társadalmi és tömegszervezetek is bevonódtak az előkészítésbe és reprezántálták magukat a felvonuláson is. Ahogy az azt az előző fejezetben láttuk, 1957-ben a frissen megalakított Munkásőrség és a KISZ volt jelen. A későbbi évek folyamán a többi ifjúsági, társadalmi és tömegszervezet is bekapcsolódott az úttörőmozgalomtól a nőszervezeteken keresztül a Hazafias Népfront helyi szervezeteiig.[75] Az események biztosítását a Munkásőrségre, illetve a KISZ „élcsapatára", az Ifjú Gárdára bízták.

Az üzemek és a vállalatok munkásságának körében a május elseje tiszteletére meghirdetett munka- és brigádversenyek a Rákosi-korszakból örökölt szokás szerint zajlottak, bár az évek előrehaladtával egyre inkább veszítettek jelentőségükből.

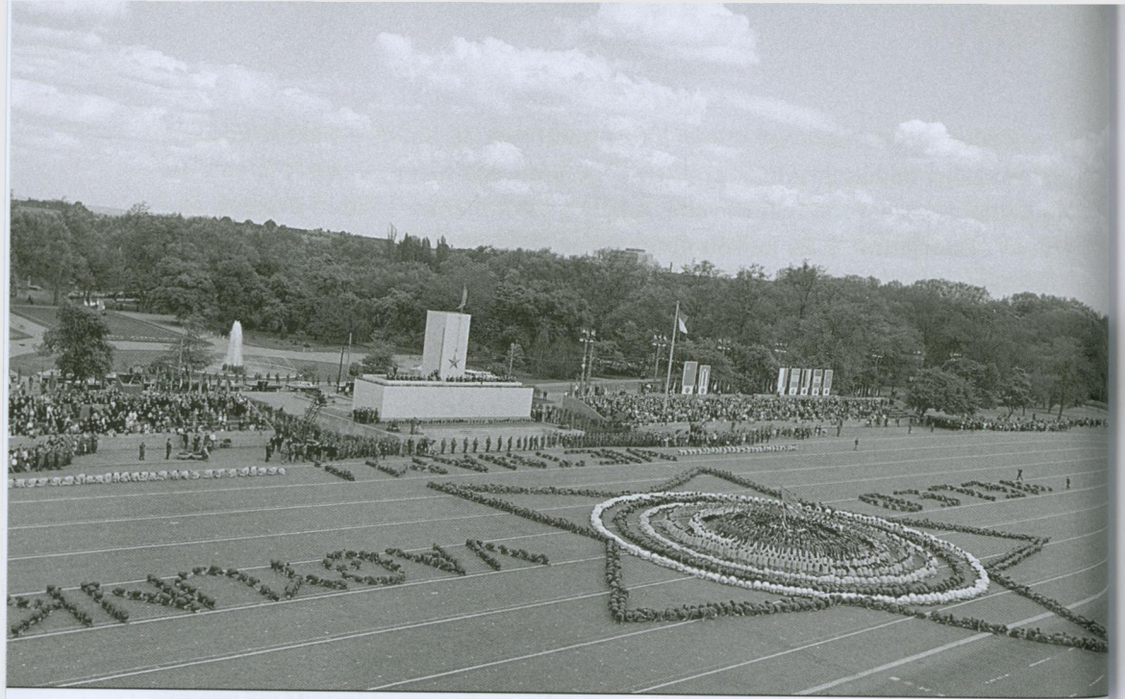

1968. május 1., A sportolók záróképén a „Veled vagyunk Vietnam!" feliratot jelenítik meg a május elsejei ünnepségen a Felvonulási téren. *MTI Fotó: Fényes Tamás*

A díszítések és dekorációk elkészítése is a munkásokra, főként a munkásnőkre hárult; a kommunista társadalom propagandisztikus képének az felelt meg a leginkább, amikor a május elsejére a munkások szabadidejüket feláldozva, társadalmi munkában készültek. Ám az ünnep érkezését nemcsak így, hanem más módon is elő kívánta készíteni a hatalom és helyi képviselői: az edukáció útján, ami azt jelentette, hogy a KISZ régi kommunistákat keresett fel az ünnep előestéjén, vagy tanulmányi versenyeket tartottak a munkásmozgalom történetéről. Az országos és a helyi sajtóban előre hangot adtak az ünnepi készülődésnek: riportokban számoltak be arról, hogyan készül egy-egy üzem brigádja a május elsejére, milyen alakzatokat gyakorolnak az úttörők, amit előadhatnak a felvonulás alkalmából, milyen üzemek fognak felvonulni és hány résztvevőt várnak. Külön cikkben írtak az újságok arról, hogyan készülődnek az árusok, sütödések, italkimérők a május elsejére, és milyen lehetőségek adódnak az estig tartó szórakozásra. Május elsején mind az országos, mind a helyi sajtó első oldalas szerkesztőségi cikkel köszöntötte az ünnepet, a televízió és a rádió kapcsolta a központi ünnepséget, és körtudósításban, az ország különböző pontjairól igyekezett beszámolni az eseményekről. A május elseje a sajtó-

propagandában a nemzetközi proletárság egyidejű megmozdulásaként jelent meg, így a hazai ünnepléseket mindig igyekeztek összekötni a világ más országaiban, elsősorban a szocialista országokban zajló ünnepekkel.

A fővárosban 1968-ban már március 8-án megtörtént a szakszervezeti megbízottak, a kerületi pártfelelősök és a Népfront-titkárok eligazítása. A hónap végére felálltak a kerületi operatív bizottságok, majd április első hetében a munkahelyeken is megalakultak a hasonló feladatkörrel bíró bizottságok. A dekorációkat, jelszavakat és transzparenseket az operatív bizottságok irányításával készítették el a munkahelyek dolgozói.

A budapesti határozat szerint, az MSZMP PB korábbi határozatához híven, 200-250 ezer dolgozó felvonulását kellett biztosítani két, két és fél óra alatt. A budapesti kerületek előzetes gyülekezőhelyről indulva, nyolc oszlopba szervezve vonultak a Felvonulási téren, a nyitókerületek élén pártvezetők, valamely állami vagy tömegszervezet prominensei haladtak. A felvonulás megkezdése előtt 1500 tagú gyermekkórus énekelt a megnyitóbeszédig. A tribünön helyet foglaló pártvezetőket, vendégeket 2000 úttörő köszöntötte virággal, majd tíz órakor kezdetét vette a felvonulás. Előbb az éldekoráció érkezett, amelyet a KISZ fiataljai követtek, aztán a fő programpont, a kerületek felvonulása következett. A kerületi oszlopokon belül az üzemi sorrendet előzetesen a kerületi operatív bizottságok állapították meg. Előrekerültek a Vörös Zászlóval kitüntetett vállalatok, illetve a Kiváló Brigád kitüntetettjei.[76]

A május elsejei ünnepségek megszervezésénél mindig fontos volt a nemzetközi munkásmozgalmi kontextus, azok a harcok, amelyeket a kommunisták és társutasaik a világ különböző részein vállaltak. Az ötvenes évek kezdetétől e mozgalmi kontextus legfontosabb eleme az éppen napirenden lévő gyarmati felszabadító harc volt. Az Amerikai Egyesült Államokkal és szövetségeseivel való ideológiai szembenállás a hatvanas évek közepétől különösen kiéleződött Vietnám kapcsán.

Az 1962-es kubai rakétaválság békés rendezése megteremtette a lehetőségét az enyhülés valódi kibontakozásának a hidegháborúban. Ám az enyhülés stratégiáját egyik fél sem értette a saját ideológiája és politikai-társadalmi rendszere a feladásaként; a nyugati kapitalista és a keleti szocialista politikai és gazdasági modellek békés egymás mellett élését vizionálták inkább. Ez egy olyan versenyhelyzetet teremtett, amelyben az ideológiai-politikai blokkok egymás között és az egyes blokkokon belül is az egyensúly fenntartására törekedtek. Egyrészt, a keleti blokk belső egyensúlyának fenntartásához tartozott a nyugati ideológia és élet-

forma elutasítása. Másrészt, a továbbra is fennálló ideológiai harc részeként, és a nyugati életforma valóságos vonzereje miatt, a kommunista pártok folyamatos harcot folytattak a nyugati kulturális fellazítás politikája ellen. Ezt Magyarországon is rendkívül komolyan vették a hatvanas években, annak ellenére, hogy a párt a merev tervgazdálkodást lazító reform bevezetését készítette elő.[77] A világpolitikában a keleti blokk részéről a fellazítás elleni harc frontját a volt gyarmati népek megsegítése képezte az imperialistának kikiáltott nyugati hatalmakkal szemben.

Az antiimperialista internacionalizmus 1968-ban a hazai kommunisták számára a Szovjetunió melletti szokásos kiálláson túl leginkább a vietnámi néppel vállalt szolidaritást jelentette. A május elsejei felvonuláson, ahogy 1966-ban és 1967-ben egyaránt, ott voltak a hivatalos jelszavak, amelyek a Vietnám melletti kiállásra és az antiimperialista küzdelmek támogatására buzdítottak: „El a kezekkel Vietnamtól!", „Békét Vietnamnak!", „Vesszenek az agresszorok!". A felvonuláson – 2100 úttörő, 10 ezer KISZ-tag és 25 ezer kerületi és üzemi dolgozó között – először vett részt 500 külföldi diák, köztük 200 vietnámi, katonai egyenruhában.[78] A Felvonulási tér emelvényéről Gáspár Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke mondott köszöntőt, a „proletár nemzetköziség harci napjának" nevezve az ünnepet. Utalt a vietnámi nép harcára, az „amerikai agresszió" ellen kibontakozó világméretű tiltakozásra és az amerikai haderő várható visszavonulására a munkásmozgalom nemzetközi összefogása elől. Kádár János nyilatkozatában megismételte a vietnámiak védelmére kelő jelszavakat, kifejezve óhaját, hogy egy napon a világ munkássága egyaránt szabadon ünnepelheti majd május elsejét. Az ünnepnap politikai demonstrációját végül sportolók élőképe zárta, amely a felvonulási dísztribün felé fordulva egy hatalmas vörös csillag kíséretében hirdette a jól ismert jelszót: „Veled vagyunk Vietnam!"

A *Népszabadság* május elsejéről szóló híradása plasztikusan jellemezte a felvonulási forgatagot és a vietnámi nép melletti szolidaritást:

„Forró, együttérző, szeretetteljes taps zúgott végig a Dózsa György út két szélén álló nézőközönség soraiban, amikor a menet élén vonuló tízezer magyar ifjúkommunista között feltűnt néhány száz vietnami fiú és lány is. A magyar fiatalok táblái egész dolgozó népünk érzésének adtak hangot, amikor feliratairaikra ilyen jelmondatokat festettek: »El a kezekkel Vietnamtól!«, »Békét Vietnamnak!«, »Vesszenek az agresszorok!« Aztán vörös zászlóerdő következett, majd a térre érkezett Angyalföld, Újpest, Kőbánya és a többi kerület felvonuló népe. Ezerszínű, tarka forgatag hullámzott a Dózsa György úton, májusfákkal, piros, kék kendőcskékkel, vörös és nemzetiszínű zászlókkal, pártunk, kormányunk vezetőinek arcképeivel, a gyáraknak az új mechanizmus első hónapjaiban elért eredményeiről számot adó táblákkal és a felvonuló százezrek politikai állásfoglalását tükröző feliratokkal. E jelszavakkal is hitet tettek a fővárosi dolgozók társadalmi haladásunk legfőbb ereje, a párt, szocialista hazánk hű testvéri szövetségese, a Szovjetunió, a kommunista és munkásmozgalom egységének erősítése, a felszabadulásukért harcoló népek ügye és a béke védelme mellett. S a tudósító most érzékelhette igazán, hogy ez a májusi demonstráció egyben milyen hatalmas tiltakozó felvonulás is az amerikai imperialisták galád vietnami háborúja ellen. Nem volt üzem, hivatal, intézmény, amelynek a dolgozói ne emeltek volna táblát a magasba: »Le az amerikai agresszorokkal!«, »Amerikaiak, távozzatok Vietnamból!« Három órán át tartott a nagyszerű felvonulás, amelyet – immár szinte hagyományosan – a májusi seregszemlék leglátványosabb tömegjelenete, a zárókép követett, s amely szintén népünk szolidaritását fejezte ki a vietnami nép iránt. Kétezer fiú és lány sorakozott fel a dísztribün előtt, a hatalmas élő vörös csillag köré ugyancsak élő betűkkel ezt írták ki:»Veled vagyunk Vietnam!«."[79]

1968-ban, ahogy a megelőző években is, számos szolidaritási kampány előzte meg az ünnepet. A *Magyar Ifjúság* május elseje kapcsán egy budapesti katonai alakulat KISZ-bizottságának véradókampányáról írt, melynek során 177 liter vért a hősiesen küzdő vietnámi nép javára ajánlottak fel.[80] A *Népszava* a Szakszervezeti Világszövetség (SZVSZ) felhívásáról számolt be aznap. Az SZVSZ július 20-áig gyűjtést hirdetett a vietnámi nép javára. Az ünnepig Magyarországon 2,7 millió forint gyűlt össze, az adakozásban leginkább a MÁV Északi Járműjavító, a Várpalotai Szénbányák, a Szolnok megyei kórház és a Pest megyei Állami Építőipari Vállalat dolgozói jeleskedtek.[81] Nagyobb szabású adományozás volt az év folyamán a Tranzisztor-akció is: a KISZ KB által kezdeményezett támogatási forma szerint a befizetett összegből a Videoton gyár tranzisztoros rádiókat gyártott, amit a vietnámi népnek ajánlottak fel. Az ünnep előestéjéig mintegy 30 millió forint értékben támogatták a vietnámiak harcát a Tranzisztor-akció keretében.[82] A május elsejei ünnep után egy héttel pedig, a szolidaritási hónap keretében megkezdődött a Budapest Hanoiért akció, amelynek elsődleges célja az antiimperialista propaganda fokozása volt.[83]

A május elsejei ünnepség internacionalista megmozdulásai, illetve a példaként felhozott támogatói akciók azt sugallták, hogy a Vietnámban harcot folytató kommunisták és az amerikai bombázásokat megszenvedő lakosság támogatása feltétel nélküli és magától értetődő volt Magyarországon. 1968-ra azonban látszott, hogy a támogatás formái kizárólag a párt által megteremtett kereteken belül működhettek.

1965-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az egyetemi KISZ-bizottság tagjaiból először választottak Vietnami Szolidaritási Bizottságot. A következő év folyamán a bizottság köré gyülekező fiatalok számos Amerika-ellenes akciót szerveztek (a Budapesti Nemzetközi Vásár amerikai pavilonjánál, az amerikai követség előtt május elseje alkalmából), illetve Vietnámot támogató kulturális programoknak adtak teret. Az 1967 során többször megtartott „vietnami műszak" vagy „vietnami vasárnap" ösztönzője is a KISZ és helyi szervei voltak, ezek alkalmával a szabadnapon ledolgozott munkabért egy szolidaritási kasszába fizették be a munkások. 1968-ban e szolidaritási megmozdulásoknak már nem volt híre. Sőt, a szolidaritási bizottsághoz kötődő Pór Györgyöt, Bencze Sándort és társait perbe fogták maoista összeesküvés vádjával – elhajlóknak és radikálisoknak nyilvánították őket –, majd a fővádlottakat többévnyi börtönbüntetésre ítélték. Az általuk képviselt forradalmi internacionalizmus, amely nyílt szembenállást jelentett az MSZMP politikájával, és őszintén hitet tett a maoizmus mellett, nem fért bele a rendszer internacionalizmusába.[84]

Ahogy az a diplomáciai manőver sem 1965 és 1966 folyamán, amelyet a Péter János vezette magyar külügy vitt véghez. Párhuzamosan a hasonló lengyel törekvésekkel, a magyarok kísérletet tettek a közvetítésre a harcban álló felek között, a háború lezárására. A diplomáciai akció kevés sikerrel járt, az amerikaiak és a vietnámiak szándékainak tisztázatlansága miatt is. Az MSZMP ezzel a manőverrel elsősorban azt a helyzetet kívánta orvosolni, amelybe a vietnámi háború a Szovjetuniót és szövetségeseit sodorta: a szovjeteknek az antiimperializmus élharcosaként ideológiai szempontból támogatniuk kellett a vietnámi kommunisták törekvéseit, akik ugyanakkor erős kínai befolyás alatt álltak. Ellenkező esetben Kína ezt a szerepet átvehette volna a szovjetektől, ami utóbbiak számára óriási presztízsveszteséggel járt volna. Ez az ideológiai konstelláció és a vietnámi háború támogatása azonban rengeteg erőforrást kötött le, így a Szovjetunió már korán érdekeltté vált a békében, amelyet, ismét csak presztízsszempontok miatt, közvetlenül nem kezdeményezhetett az amerikaiaknál. A diplomáciai közvetítés kudarca 1968-ra a belső körökben nyilvánvalóvá vált, ám egyúttal az amerikai vereség képe is körvonalazódni kezdett.[85] Tehát a magyar május elseje (is) azt kívánta közvetíteni, hogy a magyar kommunisták és a nép vállalja az antiimperialista harcot, továbbra is támogatja a vietnámi nép küzdelmét, az addig megszokott keretek között.

• • •

Egy 1970-ben készült kérdőíves vizsgálat többek között a társadalmi ünnepek jelentőségéről kérdezte négy társadalmi csoport tagjait. Téesztagok, ipari munkások, szellemi dolgozók és középiskolások válaszoltak arra a kérdésre, hogy politikai szempontból melyik társadalmi ünnepet tartják a leginkább jelentősnek. A négy csoport vagy április negyedikét, a „felszabadulás ünnepét", vagy november hetedikét, a „nagy októberi szocialista forradalom" évfordulóját jelölte meg első helyen mint „»az emberek« és a »politika« szempontjából egyaránt legjelentősebb" szocialista ünnepet. Érdekesség, hogy míg a tsz-tagok és az ipari munkások körében egyértelműen április negyedike számított a legfontosabb politikai ünnepnek, addig a szellemi dolgozók és a középiskolások között jelentősen nagyobb volt azok aránya, akik az igazi politikai ünnepet november hetedikével azonosították. Ugyanakkor a többség – összesítve 58 százalék – úgy nyilatkozott, hogy az emberek számára a legfontosabb társadalmi ünnep május elseje, annak ellenére is, hogy a politika számára a nemzetközi proletariátus ünnepe nem élvez prioritást.[86]

A továbbiakban az ünnepek affektív, tehát érzelmi oldalára is rákérdezett a kutatás, méghozzá abban a formában, hogy melyik társadalmi ünnephez kötődik személyes élménye a megkérdezettnek. A téesztagoknak április negyedikéhez kapcsolódott inkább személyes élményük, de a másik három csoport egyöntetűen a május elsejét jelölte meg, javarészt a régi, a két világháború közötti vagy az 1945-ös május elsejék emlékét citálva, illetve a május elsejei felvonulásokhoz kapcsolódó személyes történetekre utalva. Volt olyan, aki a későbbi feleségével ismerkedett meg a felvonulás alatt, más a munkatársakkal való díszszemle utáni sörözésre gondolt vissza jó szívvel.[87] A november hetedike tehát éppen politikai ünnep mivoltában nem tudta megérinteni a Kádár-korszak átlagemberét, a május elseje pedig elhanyagolható politikai jelentőséggel bírt, és inkább a személyes kapcsolatokat erősítette tovább, mint a proletár internacionalizmus eszméjét.

Jegyzetek

49 Andrássy Lajos 1967a. Vörös zászlók alatt. *Tiszatáj*, 21/11, 1049. o.

50 Andrássy Lajos 1967b. Vietnám! Vietnám! *Tiszatáj*, 21/2, 171. o.

51 Itzki Ervin 1969. Vendégségben a Tiszatájnál. *Dunántúli Napló*, augusztus 10., 7. o.

52 A desztalinizáció éveiben a Szovjetunióban megindult a marxizmus-leninizmus megtisztítása is a sztálini tanításoktól. E folyamat egyik alapvető eredményeként jelent meg 1960-ra *A marxizmus-leninizmus alapjai* című kötet, szerzői között pártfunkcionáriusokkal, akadémiai tudósokkal és publicistákkal. A könyvet összeállító munkacsoport elnöke a finn Otto Wille Kuusinen, aki ebben az időszakban az SZKP KB titkári pozíciója mellett a Szovjet Tudományos Akadémia elnökeként is regnált. A dialektikus és történelmi materializmus, a politikai gazdaságtan és a kommunista politika alapvető vonásait összefoglaló mű világszerte iránymutatást jelentett a marxizmus-leninizmus helyes értelmezéséhez. A magyar fordítás 1961-ben jelent meg. Az internacionalizmus alapvető értelmezését lásd Kuusinen, O. W. et al. 1961. *A marxizmus-leninizmus alapjai*. Budapest: Kossuth. 368–371. o.

53 A nemzetközi nőnap ünnepe is az Amerikai Egyesült Államokból ered, csakúgy, mint a május elseje ünneplése. 1909-ben itt tartották az első nőnapot, ettől kezdve február utolsó vasárnapjára időzítve. Magyarországon először 1913-ban ünnepelték a nőnapot a nemzetközi szabályoknak megfelelően szintén február utolsó vasárnapján. 1917-ben Oroszországban a Julianus-naptár szerinti utolsó vasárnap a Gergely-naptárban március 8-ra esett. Ezen a napon az orosz nők a békéért vonultak fel. A bolsevizált nőnapi ünnep tehát március 8-ra került, 1948-tól Magyarországon is ezen a napon ünnepelték a nőket. Végül 1977-ben az ENSZ is március 8-át tette meg a hivatalos világnap időpontjának.

54 A Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződést a két állam képviselői 1967. szeptember 7-én írták alá. Az elvi dokumentum az 1948-as Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés megújítása volt, és az internacionalizmus eszméjének állami megerősítését szolgálta.

55 Fazekas Zsuzsanna 2012. November 7-e és a szocialista identitás: egy nemzetközi ünnep „honosítása". *Új Forrás*, 44/9, 15–31. o.

56 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1967. január 10. (MNL OL M-KS 288. f. 5/414. ő. e., 27–72. l.) *Az októberi orosz forradalom 50. évfordulójának megünneplése* című tervezet vitája.

57 Uo. 24. l.

58 Uo. 14. l.

59 Uo. 18. l.

60 *Jelentés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója megünneplésének előkészületeiről.* MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság, 1967. május 30. (MNL OL M-KS 288. f. 41/76. ő. e. 5–11. l.)

61 Uo. 7. l.

62 Dombrády Lóránd – Pelejtei Tibor – Rácz Zoltán (szerk.). 1967. *50 éves a Nagy Októberi Szocialista Forradalom*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

63 *Jelentés... i. m.*, 9. l.

64 Uo. 10. l.

65 A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója jelentősebb budapesti rendezvényeinek programja. MSZMP BP Propaganda és Művelődési Osztály, 1967. augusztus 18., (HU BFL XXXV.1a.4. 256. ő. e. 61–68. l., 62 l.).

66 Uo. 63. l.

67 Uo. 62. l.

68 Baráth Magdolna 2014. Hruscsov, és ami utána jött. In: Uő. *A Kreml árnyékában: Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.* Budapest: Gondolat. 248–279. o., 274–276. o.

69 Jemnitz János 1986a. Május 1. történetének nemzetközi összehasonlító vizsgálatához. *Párttörténeti Közlemények*, 32/1, 3–17. o., 13–14. o.

70 Jemnitz János 1986b. *Május elseje születése*. Budapest: Kossuth. 96–99. o.

71 Az 1919-es május elsejéről lásd bővebben Szabó Viktor 2016. *A magyarországi Tanácsköztársaság propagandája.* Doktori értekezés, Eger: Eszterházy Károly Egyetem. 296–305. o.; Bödők Gergely 2018. A nagy vörös május. A Magyarországi Tanácsköztársaság erődemonstrációja. *Kommentár*, 13/2, 24–42. o.; Perczel Olivér 2019. Vörös zászlók, vörös utcák, vörös ligetek, vörös rongyok – Térfoglalások Budapesten a Tanácsköztársaság időszakában. *Múltunk*, 64/1, 4–33. o.

72 Félmilliós tömeg tüntetett a demokrácia és a munkásegység mellett a szabad május elsején. *Szabad Nép*, 1945. május 3., 1.

73 „A párt és a kormány vezetői, külföldi vendégeik, a diplomáciai testület tagjai, a tömegszervezetek vezetői, a régi munkásmozgalmi harcosok részére a tribünt a volt Sztálin-szobor helyén kell felállítani." *Javaslat a 14. szabad május 1-je megünneplésére*, 1958. április 1., MSZMP PB (MNL OL 288. f. 5/73. ő. e., 39. l).

74 Az ötvenes és hatvanas évek május elsejéinek vizuális reprezentációjáról lásd Somogyvári Lajos 2019. „Tudjuk azt, hogy május 1-je nagyon jelentős kérdés..." Vizuális propaganda az ötvenes–hatvanas években. *Per Aspera ad Astra*, 6/1, 99–120. o.

75 1968-ban az MSZMP megfelelő pártszervezete és a KISZ mellett a Hazafias Népfront Országos Tanácsa volt a szervezője május elsejének.

76 Határozat az 1968. május 1-jei ünnepségek előkészítésére és programjára. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottság, 1968. április 19. (HU BFL XXXV. 1.a.4. 273. ő. e., 63–89. l.)

77 Az MSZMP Politikai Bizottsága 1966 februárjában és áprilisában tárgyalta a fellazítási politika elleni elveket és intézkedéseket.

78 Színpompás seregszemle. *Magyar Ifjúság*, 1968. április 26., 1. o.

79 Nagyszerű politikai demonstrációval ünnepelte az ország népe május elsejét. *Népszabadság*, 1968. május 3., 1. o.

80 Véradás. *Magyar Ifjúság*, 1968. április 26., 2. o.

81 Eddig több mint 2,7 millió érkezett. *Népszava*, 1968. május 1., 1. o.

82 Az ezredik... *Magyar Ifjúság*, 1968. április 26., 2. l. o.

83 Tájékoztató a „Budapest Hanoiért" hónap tapasztalatairól. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottsága, 1968. július 15., (HU BFL XXXV. 1.a.4. 280. ő. e., 29–35. l.)

84 Dénes Iván Zoltán 2008. Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. *2000,* 20/7–8, 19–35. o.
85 Szőke Zoltán 2010. Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975. *Századok.* 144/1, 47–97. o.
86 Jakab Zoltán 1982. Társadalmi ünnepek és ünnepi érzület – a hetvenes évek elején. *Kultúra és Közösség,* 9/5, 81–92. o., 87. o.
87 Uo. 88–89. o.

HARMADIK FEJEZET

Az új, szocialista Magyarország: a felszabadulás ünnepe, 1969–1970

Bernáth Aurél *Munkásállam* című falfestményét három nappal az 1970-es április 4-i ünnepség előtt avatták fel az MSZMP Központi Székházában.[88] Bernáth a hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében nagyszabású falfestményeket alkotott, mint az MTA Régészeti Intézetének lépcsőházában látható *Történelem* (1968), az említett *Munkásállam,* vagy az Erkel Színház társalgójának falát díszítő *Szentivánéji álom* (1972) és *Az ember tragédiája* (1973).

A *Munkásállam* többszörösen szimbolikus alkotás, amelyre Bernáth 1968-ban kapott megbízást a kultúrpolitikát különböző pozíciókból irányító Aczél Györgytől. A falfestmény a megelőző negyedszázad politikai, társadalmi és művészeti panteonját ábrázolja a háromosztatú kompozícióban, amelyben egyaránt megjelenik a munka, a politika és a pihenés, a szórakozás világa. Ugyanúgy szerepel rajta a sakkozó Kádár János és a partihoz kibicelő Aczél György, mint az akkor tizenkét éve kivégzett Nagy Imre, ezúttal jellegzetes szemüvege nélkül hallgatva egy politikai gyűlés szónokát. Ebben a hallgatóságban ott ülnek a barátok és a pályatársak a művészetek világából: többek között az író Déry Tibor és Illyés Gyula, a három évvel korábban elhunyt szobrász, Ferenczy Béni és a szintén szobrászművész Pátzay Pál. Az egyik elterjedt értelmezés szerint a szekkó azzal kíván feltűnést kelteni a szemlélő számára, hogy egy nagy felületre hozza össze és egyesíti a széttartó történelmi és eszmei tendenciákat, valójában egy idealizált képet ad Magyarország 1945-től 1970-ig tartó negyedszázadáról. Ezzel ellentétes az a megközelítés, amely szerint Bernáth éppen megrendelőit kívánta sokkolni azzal, hogy például Nagy Imrét becsempészte a kompozícióba, ahol Kádár a hátsó sorokban, a szónoktól láthatóan a legkevésbé meghatva sakkozik.[89]

A falfestmény ugyanakkor szimbolikus abban a tekintetben is, hogy megmunkálásának története visszavezet minket a művész korábbi korszakába. Bernáth az 1920-as évek végétől töretlen népszerűségnek örvendett. A harmincas években

ugyanúgy művészeti díjak és érmek nyertese volt, mint a háború után. 1945-től a Képzőművészeti Főiskola tanáraként segítette az újjáépítést, a festészet mellett kilenckötetes életrajzán és művészetelméleti írásain dolgozott, és mindezek mellett a *Magyar Művészet* című folyóiratot szerkesztette. 1948-ban kapott először Kossuth-díjat, amelyre 1970-ben újra érdemesnek találták. A húszas években absztrakt expresszionistaként induló Bernáth később a neoromantikus vonulat egyik fő művésze lett. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején viszont tagadhatatlan a szocialista realizmushoz való igazodása. Valójában a *Munkásállam* is egy korábbi szocialista realista mű újragondolása, amely viszont nem nyerte el a zsűri maradéktalan tetszését. Erről a *Népszabadság* művészeti ügyekben kompetens főszerkesztő-helyettese, Rényi Péter számolt be először a párt központi lapjában, két nappal az április 4-i ünnepség előtt. Rényi ugyanis 1952-ben vagy 1953-ban benne volt abban a zsűriben, amely ítéletet mondott Bernáth falfestményének kartonjáról. A falfestmény akkor a metró Népstadion állomására készült volna. A szocialista realizmus hivatalos „tombolása" közepette az akkori vázlat „optimizmusát" hiányolták a döntnökök. 1970-ben viszont a falfestmény derűs, meditáló, senkit sem vádoló és senki mellett sem agitáló ideáját, az egymás mellett élés társadalmi békéjének sugalmazását dicsérte Rényi.

Jól fejezi ki az 1970-es év ünnepre és számvetésre készülő hangulatát a Bernáth-mű értékelésének zárszava Rényi tollából: *„...közelebb kerülnek igazi tartalmához, akik meglátják majd mögötte azt a láthatatlan ívet is, amelyet ez a mű a 40-es évek második felétől napjainkig átfog. Ha nem is évre pontosan, de annak is hozzávetőleg 25 esztendő az átmérője. Történelmi átmérő."*[90] Ez a „történelmi átmérő" szolgáltatta az alapvető eszmeiséget az 1970. április 4-i ünnepre való felkészüléshez. De nemcsak a párt által megbízott művész, hanem a párt vezetése is hajlamos volt ekkoriban történelmi távlatot adni a szocializmus fejlődésének.

A magyar nép történelme és a szocializmus negyedszázados útja

Mire a hatvanas évek véget értek, a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése számos tapasztalattal lett gazdagabb a szocializmus építése terén. Az 1968-as prágai tavasz és eltiprásának története megmutatta, meddig mehet el egy ország a keleti blokk tagjaként a politikai reformok útján. A magyarországi új gazdasági mechanizmus pedig arra irányította rá a figyelmet, hogy ha a megre-

1970. január 29., Bernáth Aurél kétszeres Kossuth-díjas, Munkácsy-díjas, érdemes és kiváló művész, festő, grafikus, művészpedagógus *Munkásállam – történelem* című, 12 x 8 méteres szekkó faliképét készíti az MSZMP Központi Bizottsága székházának előcsarnokában. *MTI Fotó: Szebellédy Géza*

formált szocializmus a gazdaság területére szorítkozik, akár sikerrel is járhat. 1970-re érezhetők voltak a gondos előkészítésen átesett, 1968 január elsejével életbe lépő reform pozitív hatásai, mind a termelékenység gazdaságosabbá válása, mind a fogyasztás növekedése terén. A hetvenes évek innen nézve a lassú gyarapodás és a fokozatos társadalmi felemelkedés képével kecsegtetett.

Mindennél értékesebbnek tűnt azonban a társadalmi béke, amit Kádár János országlása a hatvanas évtized végén magáról vizionált. A hatvanas évtized első felében lezárták 1956 ügyét, vagy legalábbis úgy tűnt, hogy a forradalom egy epizód marad csak a szocializmus építésének folyamatában. Az 1963-as általános amnesztia és az a tény, hogy ugyanazon évben a magyarkérdés lekerült az Egyesült Nemzetek Szervezetének napirendjéről, nagymértékben csökkentette a szocialista Magyarország elszigetelődését a Nyugat felé.[91] Magyarországon pedig a többség kezdett hozzászokni azokhoz a keretekhez, amelyeket a politika és a nemzetközi hatalmi konstelláció[92] állított fel a hidegháború e szakaszában. Ezek a keretek a párt nézőpontjából azonban nem korlátok voltak, hanem olyan szabályok, amelyek lehetővé tették a társadalom összetartását.

Mi sem jelenítette meg ezt jobban, mint a szocialista Magyarországot ünneplő politikai események 1969 és 1970 folyamán. A következő oldalakon 1970. április negyedike nagyszabású ünnepéről lesz szó. A felszabadulás napját, tekintve, hogy negyedszázados évfordulóról volt szó, már 1969 elejétől szervezni kezdték. Az agitprop osztály januárban készítette el tervezetét a jubileumi év programjáról, amelyet február elején a Politikai Bizottság hagyott jóvá, hogy már kora tavaszra megalakuljanak az ünnepségeket szervező operatív bizottságok. Az ünnepségsorozat 1969 szeptemberében kezdődött – tehát a 25. évfordulóján annak, hogy a szovjet katonák a mai Magyarország területére léptek –, és végül az április 4-i országos ünnepségben csúcsosodott ki.

1970-ben április negyedike új ideológiai hangsúlyt kapott: a szocialista Magyarország története és eredményei kerültek az első helyre, miközben a köszönet a szovjet hadseregnek és az évtizedekig szokásos hűségnyilatkozat a Szovjetunió felé a második helyre szorult. Érdemes felidézni az agitprop osztály tervezetéből a kissé akadozó fogalmazással megformált gondolatot, amely az 1970-es ünnep ideologikumát alapozta meg:

„Hazánk felszabadulása történelmünk nagy sorsfordulója, amellyel végérvényesen megvalósult nemzeti függetlenségünk. Népünk az emberi haladás, a szocializmus útjára léphetett, amelynek a feltételei érettek voltak hazánkban.

1956, a *Felszabadulási emlékmű* (Kisfaludi Strobl Zsigmond) ledöntött mellékalakja, a „Felszabadító szovjet katona". *Fortepan / Nagy Gyula*

A magyar dolgozó nép negyedszázados, odaadó munkájával másodszor új hazát teremtett a rombadöntött, kirabolt ország helyén. Az elmúlt 25 év minden nehézsége mellett is ezeréves múltunk legnagyobb és legeredményesebb időszaka volt, amelyre büszkék vagyunk. Munkásosztályunk nagy áldozatok, harcok árán, példás munkával, testvéri szövetségben a más dolgozókkal kivívta a politikai hatalmat, leraktuk a szocializmus alapjait, s jelenleg a szocializmus teljes felépítésén dolgozunk. A párt vezetésével a magyar munkások, parasztok, értelmiségiek, más rétegek alkotó munkával korszerű ipart, mezőgazdaságot, szocialista kultúrát teremtettek. Népünk ma biztonságban, erősödő szocialista nép-nemzeti egységben él, dolgozik, és bizakodva tekint a jövőbe."[93]

Majd a szöveg folytatódik, a második pontban megadva az elvárt méltatást a Szovjetuniónak, amely a kádári történeti narratívában elválaszthatatlan volt a szocializmus magyarországi történetétől:

„Sikereink elválaszthatatlanul összeforrottak a Szovjetunió sokoldalú, testvéri segítségével. A legújabbkori történelmünk tanulsága, hogy mind eredményeink, mind céljaink megvalósításának legbiztosabb alapja a Magyar Népköztársaság dolgozóinak és a Szovjetunió népeinek őszinte testvéri barátsága."[94]

A gépelt anyagra ráadásul kézírással rákerült az a megjegyzés is, hogy *„[a] Szovjetunió két alkalommal teremtette meg számunkra a szabad élet feltételét."*[95] A második alkalom itt az 1956-os szovjet beavatkozást jelentette; a forradalom kérdése a szeptemberre megjelent ünnepi felhívás szövegezésének vitájában is előkerült, amire később még kitérünk.

Habár április 4-e a magyar szocializmus ünnepének számított, már csak a hagyományai miatt is elválaszthatatlan volt a szovjet hadseregtől és a politikai gyámkodástól. A felszabadulást már 1945-ben megünnepelték Magyarországon, április 8-ra időzítve azt. Ekkor a már aknátlanított Nemzeti Múzeum kertjében mondott köszönetet a Vörös Hadseregnek Budapest főpolgármestere (Csorba László), az Ideiglenes Nemzeti Kormány államtitkára (Kovács Béla), illetve a Kisgazdapárt (Nagy Ferenc), a szociáldemokraták (Ries István), a kommunisták (Kállai Gyula), a Nemzeti Parasztpárt (Kovács Imre) és a Polgári Demokrata Párt (Supka Géza) képviselője. Pár nappal korábban pedig Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök részvételével Debrecenben, április hetedikén pedig Csepelen ünnepelték a felszabadítókat.[96] Ez a gesztus évről évre megismétlődött, formailag egyre inkább hozzáidomulva a kommunista felvonulásokhoz és fesztiválokhoz. Az ünnep előestéjén tartott operaházi díszelőadás és fogadás, illetve a másnapi koszorúzások és a Magyar Néphadsereg felvonulása adott kellő súlyt a megemlékezésnek. A kommunista hatalomátvétel évei után, 1950-ben az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete nemzeti ünneppé nyilvánította április 4-ét,[97] amely külsőségeiben és szellemiségében is leginkább a november 7-i ünnepségekre hasonlított. A rendelet a „legnagyobb nemzeti" ünnepként jelölte meg április negyedikét, amelyet a Kádár vezette kormány 1956 végén szintén a munkaszüneti napok között jelölt meg. 1957-ben ennek értelmében ismét a hála ünnepségeként tartották meg a „felszabadulás napját". Ekkor azonban még felvonulás nélkül, az előzetes döntés értelmében zárt termekben, a pártszervezetek és tanácsszervek rendezésében ünnepeltek. Az operaházi díszünnepség azonban 1957-ben sem maradhatott el, amelyen a beszédet az újabb harcos korszakát élő Marosán György mondta.[98]

Április negyedike megünneplése tehát kontinuitást mutatott a szovjethűség terén és egységes értelmezési keretet adott a háború utáni magyar szocializmus történetének. A hatvanas évek végére az említett hangsúlyeltolódás a saját jogon kivívott szocializmus ünneplését jelezte, azt, hogy van a szocializmusnak magyar útja, még ha az a Szovjetunióval párhuzamosan halad is. A korábban citált agitprop tervezetet végül a Politikai Bizottság a következő elvi bevezetővel fogadta el, kiemelve az ünnepi évad szerepét is:

„Hazánk felszabadulását a magyar nép legnagyobb nemzeti ünnepének tekintjük. 1970. április 4-e, felszabadulásunk 25. évfordulója kiemelkedő helyet foglal el a megemlékezések sorában. A negyedszázados ünnepségek az évfordulóhoz méltóak, mértéktartóak, túlzásoktól mentesek, jellegüket tekintve pedig állami és társadalmi megemlékezések legyenek. Mutassuk be az elmúlt negyedszázad alatt elért sikereinket, fejlődésünket, ugyanakkor irányítsuk a figyelmet soron következő feladatainkra. Az ünnepségeken kegyelettel emlékezzünk meg mindazokról, akik szabadságunkért küzdöttek és életüket áldozták. Sokoldalúan mutassuk meg a Szovjetunió szerepét hazánk felszabadulásában, gazdasági, társadalmi fejlődésében. A politikai tömegmunkában kapjon helyet a fasizmus leverésében részt vállaló – úgymint a bolgár, jugoszláv, román, francia, angol, amerikai – népek szerepe is."[99]

Nyilvánvaló, hogy a PB jó érzékkel kapcsolta össze a magyar szocializmus által megtett történelmi utat, a Szovjetunió iránti hálát és a kezdőév, 1945 rendszeralapító tettét, a fasizmus leverését.

Ennek szellemében fogalmazta meg az agiptrop osztály az ünnepi felhívás javaslatát, amelynek tárgyalására 1969 szeptemberében ült össze a Politikai Bizottság.[100] Elsősorban nem a javaslat szövege, hanem a róla szóló vita érdekes, amelyet Kádár János operatív véleménye zárt le. A megjegyzések jól mutatják, hogy a pártot tulajdonképpen irányító szűk politikusi kör mennyire tudatában volt a történelmi utalások és magyarázatok fontosságának, ugyanakkor a politika logikáját követve ügyesen alakították propagandacéljaiknak megfelelően a párt és a szatellitszervezetei által formált történeti narratívát.

A hozzászólók többsége a felhívás buzdító jellegét hiányolta, ami végül be is került az átdolgozott szövegbe a magyar munkásságnak, a parasztságnak, az

SOMOGYI KÖNYVTÁR 954600 1881 SZEGED

1970. április 4., Katonák fújják a harsonát a dísztribün előtt az április 4-i díszszemlén, hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján, a Felvonulási téren.
MTI Fotó: Vigovszki Ferenc

értelmiségnek és az egyes társadalmi szervezeteknek címzett történelmi feladatokként. Természetesen arról volt szó, hogy a társadalom ezen szegmensei továbbra is munkálkodjanak a szocialista Magyarország sikerén, a társadalmi felemelkedés feladatán. Másrészt a szöveget tömör, egyértelmű és sallangmentes fogalmazásban kívánták viszontlátni.

Szirmai István, aki ekkor már „csupán" PB-tagként[101] vett részt az ülésen, egyrészt kifogásolta, hogy a fasizmus felett aratott győzelemből kimaradt a magyar nép: a megfogalmazásban nemcsak a Szovjetunió áldozathozatalát, hanem a magyar munkásosztály részvételét is szívesen látta volna. Másrészt a második világháborúban való magyar részvételre vonatkozóan károsnak tartotta a „nemzeti becsületünk elvesztése" kitételt. Akinek itt Szirmai szerint elveszett a becsülete, az a Horthy vezette uralkodó osztály volt.

Gáspár Sándor szakszervezeti főtitkár a huszonöt év alatt elért társadalmi eredményekre helyezte volna a hangsúlyt, elsősorban a társadalombiztosítás témáját tartotta szükségesnek megemlíteni. Önbizalomban nem volt hiány, ezt mutatja a következő megjegyzése is: *„Azt is meg lehet mondani, hogy »normális« tőkés országokban 100 év kellett ahhoz, amit mi 25 év alatt teljesítettünk."*[102]

Nemes Dezső – ekkoriban az MSZMP KB Politikai Főiskolájának igazgatója – a történelmi tévedéseket vette célpontba a marxista-leninista történelemszemléletre jellemző következetességével. Nemes szerint nem igaz, hogy a magyar uralkodó osztályok a történelem során mindig a legreakciósabb, legsötétebb erőt képviselték. Ellenpéldaként az óriási földbirtokkal rendelkező Hunyadiakat és Rákócziakat hozta fel, vagy a polgári forradalmat vezető liberális burzsoáziát.

Vele szemben Aczél György, aki ekkoriban az MSZMP KB titkáraként tevékenykedett és meghívottként vett részt a PB ülésén, a közelmúlt történéseire terelte a szót. Aczél szerint az elmúlt negyedszázad rövid kifejtésébe is bele kell kerülnie a bal- és jobboldali elhajlás megemlítésének, és hogy ezeket a tévutakat a pártnak sikerült leküzdenie. Aczél itt a Rákosi-korszakra és a Nagy Imre-féle politikai irányra egyaránt gondolt, sőt ugyanabban a mondatában a tabunak számító 1956-ot is szükségesnek tartotta megemlíteni. E „tragikus" fejezet nélkül – szólt az érvelése – nem lehet kikerekíteni a negyedszázad történetét.

Czinege Lajos honvédelmi miniszter, egyetértve Szirmai Istvánnal, szintén az önostorozó történelmi megfogalmazást tartotta a szöveg gyenge pontjának. Czinege úgy vélte, a nemzeti becsület elvesztését olyan korábbi példákkal kell

kiegyensúlyozni, amelyben *„a magyar nép élenjárt az emberi fejlődés történetében".* Emellett azt is látni kell, hogy még a Horthy-korszakban sem lehetett a magyar népet az uralkodó osztállyal vagy a megerősödő fasizmussal azonosítani.

Végül Kádár János főtitkár zárta a hozzászólásokat: számos helyen javítva a fogalmazáson, helyes sorrendet állítva fel a szövegben, röviden összefoglalta a felhívásban végül megjelenő történelmi narratívát.

„Én is meg vagyok akadva a tekintetben, hogy a közelmúlt történelmet, vagy az elmúlt ezer évet vegyük-e. Talán azt lehetne mondani, hogy a magyar nép legjava ezer éven át harcolt a fejlődésért, a közelmúlt társadalmi harcaiban pedig a szocialista forradalomért, a Tanácsköztársaságért, a fasizmus ellen, stb. Utána azt írnám, hogy ezért sok áldozatot hoztak, amiről tisztelettel kell megemlékezni. És ha utána azt írnám, hogy kik hozták el a szabadságot, akkor már maradhat is ez a mostani szöveg. Tehát utána jöhet a legfontosabb vívmány, a hatalom. Azt lehetne mondani: ezer éven át harcoltak, de harcoltak a közelmúltban, majd a két világháború periódusában. És azután felszabadítottak bennünket, s miénk lett a hatalom. Tehát megteremtettük a néphatalmat, a munkásosztály, a párt vezetésével. És ezzel rögtön 1956-ot is elintézzük anélkül, hogy megnevezzük. Tehát azt kellene mondani: megteremtette, megvédte és megszilárdította. És azt a tényt, hogy nagy elmaradottsággal kellett szembenézni, más formában kell elintézni. Olyasmit kellene mondani, hogy a felszabadult nép, erőit kibontakoztatva eredményeket ért el, olyan eredményeket, amelyekkel évszázados lemaradottságot hozott be, és megindult a fejlődés útján."[103]

Kádár történeti érvelése világos és egyúttal jellemző is a főtitkár gondolkodására. Elválasztja a magyar népet az uralkodó osztályoktól; míg utóbbi körből nem nevez a nevén senkit, addig a magyar nép kategóriáját kreatívan kezeli. A magyar népet az évezredes harchoz köti, amelyben e nép rengeteg áldozatot hozott. A szabadságot – mind a magyar, mind pedig az idegen elnyomástól – végül a szovjet Vörös Hadsereg hozta el. E szabadság viszont arra volt alkalmas, hogy megteremtsék a nép hatalmát, a párt vezetésével. Végül is az évezrednyi szenvedést és harcot átélő magyar nép hatalomra kerülését segítette elő a felszabadulás és a párt hatalomátvétele. És persze a hatalom megtartása, amelyet legutóbb 1956-ban kellett demonstrálni. Ez viszont olyan momentum, amire Kádár nem kívánt nyíltan utalni, inkább az eredményekre helyezte a hangsúlyt.

A felhívás szövege – amely bejelentette az ünnepi évad kezdetét, s egyúttal jubileumi munkaversenyt hirdetett az MSZMP KB és a Hazafias Népfront neve alatt – a fentebb röviden vázolt történelemszemlélet szellemében jelent meg. Ennek jegyében mindenekelőtt az egymás felé konvergáló, a szocialista társadalmi integrációt erősítő narratívákat emelte ki. Ahogy Bernáth Aurél szekkója, úgy a pártvezetés is a szocializmus kompromisszumos történeti sikerét vázolta fel. Persze nem feledhetjük, hogy azok, akik nem fértek rá erre a képre, kívül estek a szocialista politikai közösség keretein.

Rákóczi út 58. Metropol szálló, étterem. Hátul a falon Bernáth Aurél festőművész 1959-ben alkotott, *A Dunán* című szekkója. *Fortepan / Bauer Sándor*

A negyedszázados évforduló megünneplése

A Politikai Bizottság végül a jubileumi ünnepségsorozatról szóló februári határozatában megjelölte a legfontosabb ünnepi eseményeket, illetve előírta a megemlékezések általános elveit. A sorozat egy 1969. szeptember 23-i megemlékezéssel vette kezdetét Battonyán,[104] az ünnepségen – melynek lebonyolítását a helyi szervekre bízták – több prominens párt- és kormányküldött, így például Czinege Lajos honvédelmi miniszter is részt vett. Ezt követően december 3-án Szegeden emlékeztek meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásáról és programnyilatkozatának kihirdetéséről. Ezzel a népfrontos eszmét kívánták gazdagítani, ezért a rendezvény szervezője a Hazafias Népfront Országos Tanácsa (HNFOT) lett. A szegedi Nemzeti Színházban tartott díszünnepségen Kádár János mondott beszédet. Majd december 21-én következett az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakításának negyedszázados évfordulója. Ennek megünneplésére Debrecenbe érkezett a kormány, az Országgyűlés és a népfront küldöttsége, meghívottakként pedig az egykori nemzetgyűlés és kormány még élő tagjai is jelen voltak. A debreceni hősi emlékműveknél történt koszorúzás után az Arany Bika szállóban adott fogadást a kormány és a Hazafias Népfront.

A felszabadulás negyedszázados megemlékezésének főpróbája a február közepén megrendezett és magas rangú moszkvai küldöttséget fogadó budapesti ünnepségsorozat volt. A budapesti ostrom befejezésének évfordulóján az ünnepnapot a moszkvai delegáció fogadása, a Szír vezette partizáncsoport emlékművének[105] felavatása a Szent István parkban, illetve a Pro Urbe és Pro Arte díjak kiosztása előzte meg. Az ünnep előestéjén a Vígszínházban tartottak díszünnepséget az állami és a pártvezetők, társadalmi szervezetek vezetőinek és egyéb meghívott vendégeknek a részvételével. A február 13-i ünnepnapon egymást követték a koszorúzások a Gellért-hegyi Felszabadulás-emlékműnél, a Budai Önkéntes Ezred emlékművénél,[106] a román hősök sírjánál, majd fogadást adtak a felszabadulás tiszteletére a Fővárosi Tanács dísztermében. Másnap nyílt meg a felszabadulási emlékkiállítás a Szépművészeti Múzeumban.[107]

Pár nappal későbbi jelentésében Katona Imre budapesti PB-titkár a lebonyolításról csak pozitívumokat adott elő, büszkén emlegetve, hogy ki mindenki volt megelégedve a Budapest „felszabadulásának" 25. évfordulójára szervezett programmal. A kiemelt ünnepségek nemcsak a budapesti, hanem a megyei titkároknak is tetszettek, és *„[j]ó hatású volt az, hogy Kádár János elvtársat Budapest tüntette ki, s együtt kapta meg kitüntetését pl. egy kőművessel".*[108] A sajtó,

1990, A szovjet csapatok kivonulása. A Szovjet Déli Hadseregcsoport harckocsizó gárda hadosztálya elhagyja a várost. *Fortepan / Szigetváry Zsolt*

a televízió és a rádió az elvártaknak megfelelően és mértéktartóan tudósított, a nemzetközi visszhang is jó volt, a szóbeli tájékoztató szerint még Nigéria központi lapja is megemlékezett a budapesti ünnepségről. Ami viszont megnyugtató lehetett a párt budapesti vezetőinek, hogy a moszkvai küldöttség vezetője Fjodor Jegorovics Tyitov magyarországi szovjet nagykövetnek[109] azt mondta, a budapesti ünnepség kimagaslott a hasonló felszabadulási megemlékezések közül. A jelentés szerint a februári budapesti tapasztalatokat fel kell majd használni az országos ünnepség szervezésénél is.[110]

1970 következő hónapjai is az április 4-i ünnepre való felkészülés jegyében teltek, egymást érték a megemlékezések, az előadások. A sajtó, a televízió és a rádió ezúttal nemcsak a 25 évvel korábbi háborús eseményeket idézte fel, hanem a szocialista Magyarországnak az életszínvonal-növelés és a művelődés terén elért eredményeit és büszkeségeit is ecsetelte. Április 2-án – 1966 után először – is-

mét kiosztották az állami kitüntetéseket és a Kossuth-díjakat, az 1970. évi Kiváló és Érdemes Művész elismeréseket, illetve egyéb művészeti és irodalmi díjakat.[111] Az évfordulóra tekintettel széles körben adományoztak a legnagyobb társadalmi megbecsülést jelentő érdemeket, ezúttal külföldi állampolgárok is kaptak kitüntetést. A Kossuth-díj első fokozatát – az évforduló összegző és „népfrontos" jellegére tekintettel – három olyan művész kapta, akik nem a politikai hűségükkel tűntek ki. Az említett Bernáth Aurélt a hivatalos indoklás szerint falfestményeiért; az inkább polgári, mint kommunista művészi attitűddel rendelkező, történelmi témákat bátran boncolgató Fábri Zoltánt humanista alkotásaiért; míg a korábban a népi írók közé sorolt és ennél fogva 1956 után nacionalistaként megbélyegzett Illyés Gyulát életművéért találták érdemesnek a díjra. Ugyanezen a napon átadták az ötvenes években megkezdett, majd félbehagyott metróvonal első szakaszát, amelyet a kormány elnöke, Fock Jenő avatott fel.

Az ünnepségsorozat végül április 3-án és 4-én érte el tetőpontját. Április 3-án délelőtt több helyütt újból koszorúzási ünnepségeket tartottak: a Szabadság téri Szovjet hősi emlékműnél, a Hősök terén a Magyar hősi emlékműnél, és a felszabadításban részt vevő további hadseregek (román, bolgár, jugoszláv, angol és amerikai) hősi emlékművénél. Ugyanakkor a város szinte minden, a felszabaduláshoz kötődő szobrát és emlékművét megkoszorúzták, ahogy a februári budapesti ünnepségek során is. Délután az Országgyűlés tartott ünnepi ülést, amelyen Kállai Gyula, az Országgyűlés elnöke rövidebb, Kádár János, az MSZMP főtitkára hosszabb beszédet mondott. Kádár az előző év szeptemberében megjelent ünnepi felhívás szellemében beszélt. Kitért a magyar nép évezredes harcára az elnyomás ellen, a Szovjetunió és a fasizmus ellen harcoló népek áldozatvállalására, a kommunisták és a kommunista párt szerepére, különösen a néphatalom kiépítésében 1948 után. Említette 1956-ot és azt, hogy a nép hatalma ekkor veszélybe került, de sikerült helyreállítaniuk a „szocialista törvényességet". És persze hosszan beszélt az elmúlt 25 évben elért eredményekről az életszínvonal, a munkavégzés, a művelődés és a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének a vonatkozásában. Az Országgyűlés ezek után meghallgatta Leonyid Brezsnyev szovjet főtitkárt, majd a Német Szocialista Egységpárt vezetőjét, Walter Ulbrichtot és a csehszlovák kommunisták főtitkárát, Gustáv Husákot. A lengyel, a jugoszláv, a bolgár és a román kommunista párt ugyan nem főtitkári szinten, de küldöttségeivel szintén képviseltette magát az ünnepi ülésen.[112]

Majd április negyedik napja következett. Délelőtt a Dózsa György úton és a Felvonulási téren tartottak katonai díszszemlét, amelyen Czinege Lajos honvédelmi miniszter mondott ünnepi beszédet. A díszszemlét az ifjúsági szervezetek és sportolók mintegy 20-25 ezres felvonulása követte. Az eseményről így számolt be röviden az *Esti Hírlap:*

„A felvonulási tér két oldalán 50 ezer budapesti és vidéki dolgozó, meghívott vendég foglalt helyet. A feldíszített téren a párt és a kormány vezetői, valamint a külföldi delegációk előtt lezajlott katonai parádé képet adott haladó katonai hagyományainkból és a magyar néphadsereg korszerű fegyverzetéből. Jellemző: először láthatta a közönség a páncélozott szállító harcjárműveket, a szárazföldi csapatok harcát közvetlenül támogató, nagy tűzerejű sorozatvetőket, a különféle rendeltetésű rakétákat, az önjáró négycsövű légvédelmi gépágyúkat. Ezután kezdődött a 60 ezer budapesti fiatal menete. Az ifjúság demonstrációját óriási élőkép zárta: a Gorkij fasor bejáratánál magasba emelkedett a vörös csillag és Lenin portréja, a nemzeti színű, a béke és a nemzetközi munkásmozgalom vörös zászlajának keretében."[113]

Az ünnep zárásaként este az MSZMP Központi Bizottsága, az Elnöki Tanács és a kormány adott fogadást az Országház Vadásztermében.

Április negyedikén nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is megemlékezéseket tartottak. A legkisebb településeken ez azt jelentette, hogy megkoszorúzták a szovjet és más szövetséges katonák emlékművét, majd a helyi művelődési házban vagy a tanácsházán tartottak ünnepségeket. A nagyobb városokban KISZ-avatóünnepségeket rendeztek, a múzeumok tematikus gyűjteményekkel idézték meg az elmúlt negyedszázad történetét. Veterán- és partizántalálkozót szerveztek a Vas megyei Nemesmedvesen,[114] ahol a szocialista történeti narratíva szerint 1945. április 4-én az átvonuló szovjet front kilépett az országból.

• • •

Az 1969-es és az 1970-es évet az új, szocialista Magyarország sorsfordító éveiként látták az MSZMP vezetői, a kommunista pártapparátus tagjai és talán azok is, akik nem voltak feltétlen hívei a rendszernek, de érzékelték, hogy az több évtizedre rendezkedett be Magyarországon. Az 1969-es év PB-határozatai arról árulkodtak, hogy az állami életben és a társadalomszervezés terén egy új szakaszt készül kibontakoztatni az MSZMP. A tavasz folyamán tárgyalták az állami élet és a szocialista demokrácia fejlesztéséről szóló anyagot, amely a szocialista alkotmány, valamint a választási rendszer reformját egyaránt kez-

deményezte. Többször vitázott a Politikai Bizottság az ifjúság helyzetéről és a KISZ előtt álló új feladatokról, de napirendre került a pártdemokrácia, vagyis a pártirányítás továbbfejlesztése is. Nem beszélve azokról a szektorokról, mint a munkásosztály helyzete vagy a termelőszövetkezeti szegmens helyzetének további javítása. Erre pedig a párt – új tudománypolitikai stratégiát felvázolva – mozgósítani kívánta a társadalomtudományokat is. Az elmúlt negyedszázad lezárultát követő új történelmi időszak megnyitásához 1970 április negyedike és a sokat sulykolt magyarországi szocializmus története jó alkalmat adott. 1970 novemberében az MSZMP megtartotta soron következő, X. kongresszusát. A tanácskozást az új gazdasági mechanizmus kezdeti eredményei miatt alapvetően optimista hangvétel uralta.

De az ünnepek közül nem csak 1970 április negyedike volt az egyetlen, amelyet a rendszer felhasznált vélt igazságainak kimondására. 1969. augusztus 20-án a szocialista alkotmány elfogadásának huszadik évfordulóját ünnepelte az ország, egy évvel később István királyra emlékeztek ezen a napon az államalapító születésének ezredik évfordulója alkalmából. Ez is mutatja, hogy az előző oldalakon tárgyalt történelmi okfejtések egy általános narratíva kibontakozását jelezték, amely az ezeréves múlt nemzeti nagyságaiból éppúgy szemezgetett, mint ahogy megtalálta a bűnbakokat is. Az 1970-es millenniumi évforduló persze szült némi ideológiai zavart, például, hogy I. Istvánról vagy Szent Istvánról szóljanak-e a megemlékezések, de többnyire maradt az I. István király megnevezés. Az 1950-ig szokásban lévő vallásos körmenetek megtartása ezúttal sem jöhetett szóba. Mégis egy felemás István-kultusz kialakulásának kezdetét jelezte az évforduló. 1978-ra sikerült elérni a Szent Korona visszaszolgáltatását az Egyesült Államoktól, amely még a második világháborúban a szovjet Vörös Hadsereg elől menekülő nyilasok útján került az amerikai hadsereg birtokába. A nyolcvanas évek első felében pedig az Istvánról szóló rockopera és annak megfilmesített változata tett szert máig tartó népszerűségre.

Mindezek a változtatások összhangba hozhatók azzal a fejlődésképpel, amelyet április negyedike példájával szemléltettünk. A Kádár-korszakban ez volt az az április negyedike, amely leginkább történelmi határt kívánt jelenteni, a szocializmus új korszakát, amelyben már egyre kevésbé lesz szükség a proletárdiktatúra eszközeire, és a társadalmi integráció a szocialista demokrácia eszközével teljesedhet ki.

A szocializmus válságát mutatja, hogy a nyolcvanas évek végére nemcsak a párt esett szét, de a társadalom is dezintegrálódott. A politikai, gazdasági és társadalmi válság mellett az eszmei változásokat jelezte a korszak ünnepstruktúrájának újratervezésére tett kísérlet. 1988 októberében az agitprop osztály által benyújtott tervezet felvetette április 4. és november 7. munkaszüneti napként való elismerésének megszüntetését.[115] Az ünnepstruktúrára vonatkozó különböző javaslatokban többek között felmerült, hogy április 4. helyett az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának évfordulóját ünnepeljék december 21-én. Indoklásul a javaslattevők megjegyezték, hogy a környező országokban nincs hasonló ünnepnap, mindenhol valamely államjogi aktushoz (nemzeti felkelés, hadüzenet a náci Németországnak) kötődnek a megemlékezések. Természetesen annak is tudatában voltak, hogy az április negyedike kiemelése az állami ünnepek sorából együtt járt volna a Szovjetunióhoz való viszony átértékelésével is.[116] Ezt akkor a Politikai Bizottság még nem merte megkockáztatni, ezért azt a változatot fogadta el, amely érintetlenül hagyja az ünnepek rendjét. Így tarthatták meg 1989-ben államilag az utolsó április negyedikét – munkaszüneti napon.

Jegyzetek

88 Az MSZMP Jászai Mari téri székháza a rendszerváltás után országgyűlési irodaházként működött tovább. Bernáth Aurél falfestményét, ami rögtön a belépés után a szemünk elé tárul, hosszú ideig egy óriási lepellel takarták le, amelynek felső részére a koronás magyar címer ereszkedett. A kétezres években születtek olyan indítványok, hogy távolítsák el helyéről a *Munkásállam*ot, a kádári szocializmus reminiszcenciáját. Ez – főként technikai okok miatt – kudarcba fulladt. A *Munkásállam* azóta is az 1970-ben kijelölt helyén található, vezetett túrákon megtekinthetik az érdeklődők.

89 Az elismerés hangján szólva ezt a véleményt fejtette ki Dávid Katalin korabeli értelmezése, lásd Dávid Katalin 1973. *Bernáth Aurél két falképe: Munkásállam, Történelem*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Más elméleti keretbe állítva a *Munkásállam* integratív értelmezését adja György Péter, lásd György Péter 2005: *Kádár köpönyege*. Budapest: Magvető. 21–31. o.

90 Rényi Péter. A barátság freskója. *Népszabadság*, 1970. április 2., 9. o.

91 A bel- és külpolitikai folyamatok összefüggéseiről lásd Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv (szerk.). 2006. *A forradalom és a magyar kérdés* [sic!] *az ENSZ-ben, 1956–1963: Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Budapest: Magyar ENSZ Társaság.

92 A Brezsnyev-doktrína felállítása – elsősorban a csehszlovákiai bevonulásból okulva – mindennél világosabbá tette, hogy a hatvanas évek reformkorszaka elérte a zenitjét. A Szovjetunió nem engedhette meg, hogy szövetségi rendszerében a csehszlovák kísérlethez hasonló zavar lépjen fel. A Brezsnyev-doktrína idővel nemcsak a politika, hanem a tudományok és művészetek terén is éreztette hatását.

93 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1969. február 4. (MNL OL M-KS 288. f. 5/483. ő. e., 10–22. l.), 11. l.

94 Uo. 12. o.

95 Uo.

96 Debreczeni-Droppán Béla 2020. Hálaadás a Vörös Hadseregnek – A „felszabadulás" első ünnepe Budapesten, 1945. április 8. *Újkor.hu*, http://ujkor.hu/content/halaadas-voros-hadseregnek-felszabadulas-elso-unnepe-budapesten-1945-aprilis-8 (utolsó letöltés: 2020. május 20.).

97 1950. évi 10. tvr. április 4-ének, Magyarország felszabadulása napjának nemzeti ünneppé nyilvánításáról (1950. április 2.).

98 Palkó László András 2013. Sírva vigadtunk. Ünnepek és ünneplési szokások Magyarországon az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően (1. rész). *Valóság*, 56/3, 90–111. o. A szerző írásában kitér arra, hogy 1956 után a november 7-i ünnepség státusza évekig nem tisztázódott, majd 1960-tól újra a megszokott módon tartották e szocialista ünnepet. Ezzel szemben április 4-e hagyománya szünet nélkül folytatódott 1957-ben.

99 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1969. február 4. (MNL OL M-KS 288. f. 5/483. ő. e., 10–22. l.), 17. l.

100 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1969. szeptember 9. (MNL OL M-KS 288. f. 5/498. ő. e., a vita jegyzőkönyve: 99–105. l.)

101 Szirmai utolsó PB-üléséről van szó. A Magyar Rádió (1949–1953) és a Tájékoztatási Hivatal korábbi elnöke (1956–1958), az Agitációs és Propaganda Osztály vezetője (1957–1959) 1969. szeptember 29-én hunyt el.

102 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1969. szeptember 9. (MNL OL M-KS 288. f. 5/498. ő. e., 100. l.)

103 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1969. szeptember 9. (MNL OL M-KS 288. f. 5/498. ő. e., a vita jegyzőkönyve 99–105. l.), 104. l.

104 A Békés megyei Battonyától a Vas megyei Nemesmedvesig tartott a felszabadító szovjet Vörös Hadsereg magyarországi menetelése. Legalábbis a szocializmuskori történeti narratíva szerint. Ma már tudjuk, hogy ez csupán legenda és kevésbé fedi a valóságot. A szovjet csapatok 1944 augusztusának végén az akkor Magyarországhoz tartozó Észak-Erdélyben léptek először az ország területére. Az utolsó magyarországi puskalövések pedig 1945. április 13-án a Vas megyei Pinkamindszenten dördültek el. Mivel Sztálin parancsa szerint Tolbuhin marsall csapatainak április negyedikéig kellett volna megtisztítania a német harcoló alakulatoktól Magyarországot, később ez a dátum vált hivatalossá. Az pedig, hogy a szovjet hadsereg magyarországi tevékenysége felszabadítás lett volna, vagy az ország megszállása, továbbra is politikai és társadalmi viták tárgya. Mindenesetre a korábban hivatalos szocialista narratívát ma már csak kevesen vallják Magyarországon. Bővebben lásd Ungváry Krisztián 2002. Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.). *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest: Osiris. 279–303. o.

105 Emlékezés „Szír"-re. *Népszava*, 1969. november 27., Szír nem más, mint Weinberger Dezső, aki a Felvidékről érkezve csatlakozott a magyarországi munkásmozgalomhoz. Magyarország német megszállása után illegalitásba vonult, és megalakította egységét, a Szír-csoportot. Ők robbantották fel a Metropol Szállót, tizenkilenc SS-tiszt halálát okozva, illetve több robbantásos merényletet szerveztek hungarista gyűlések ellen. Weinberger 1944 karácsonya után nyom nélkül eltűnt. Érdekesség, hogy Weinbergerék rajtaütésének helyszíne, a Rákóczi úti Metropol Szálló a háború után újra fogadta a vendégeket, 1960-ban pedig a belső terek komoly átépítése történt meg, melynek során a fejezetünkben többször emlegetett Bernáth Aurél szekkója került a felújított ebédlő falára. *A Dunán* című falfestmény a Lánchidat, a folyót és a Budai Várat ábrázolta; már 1969-ben eltávolították.

106 A Budai Önkéntes Ezredet a budapesti ostrom végén, 1945 februárjában alapították. Tagjai a Vörös Hadsereg mellett harcoltak tovább Németország és magyar szövetségeseik ellen. Emlékművük ma is megtekinthető a Vérmezőn.

107 Az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) tájékoztatója a felszabadulás 25. évfordulójával kapcsolatos budapesti ünnepségekről. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1970. február 6. (HU BFL – XXXV.1.a.4. 319. ő. e., 49–83. l.)

108 *Tájékoztató a Budapest felszabadulásának 25. évfordulójával kapcsolatos ünnepségek lebonyolításáról.* MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1970. február 20. (HU BFL – XXXV.1. a. 4. 320. ő. e., 20. l.)

109 Fjodor Jegorovics Tyitov (1910–1989) 1952-től közel két évtizeden keresztül volt a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja. 1966 és 1971 között szovjet nagykövet volt Magyarországon, így a legmagasabb rangú kapcsolattartó politikus a Szovjetunióval. 1971 és 1982 között a Szovjetunió külügyminiszterként szolgált.

110 *Tájékoztató a Budapest felszabadulásának 25. évfordulójával kapcsolatos ünnepségek lebonyolításáról.* MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1970. február 20. (HU BFL – XXXV.1.a.4. 320. ő. e., 20–21. l.)

111 Kiosztották az 1970. évi állami és Kossuth-díjakat. *Népszabadság*, 1970. április 2., 1. 5–8. o.

112 Az Országgyűlés ünnepi ülése – A felszabadulás 25. évfordulóján Kádár János mondott beszédet. *Népszabadság*, 1970. április 4., 1–8. o.

113 Ünnepelt az ország. *Esti Hírlap*, 1970. április 6., 1. o.

114 Nemesmedvesen a mai napig látható a felszabadulás emlékműveként kiállított T–34-es tank.

115 *Javaslat a Politikai Bizottságnak az ünnepek és munkaszüneti napok rendjének módosításáról.* MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály, 1988. október 4. (MNL OL M-KS 288. f. 5/1039. ő. e., 58–67. l.)

116 Uo. 59–60. l.

NEGYEDIK FEJEZET

A nemzeti egység ceremóniája: az 1971-es országgyűlési és tanácsi választások

1971. május 11-én elhunyt Erdei Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, az Agrártudományi Kutatóintézet igazgatója. De nem e két tisztsége az, ami miatt emlékeznek rá vagy igyekeznek elfeledni személyét. Erdei Ferenc legjelentősebb népi íróink egyike,[117] aki a Duna–Tisza közének paraszti társadalmát bemutató *Futóhomok* című szociográfiájával vált híressé a harmincas évek végén.[118] A *Futóhomok* a *Magyarország felfedezése* című, magyar tájakat és népeket bemutató szociográfiai sorozat része volt. Erdei kötete olyan, azóta klasszikussá vált szociográfiai művek mellett jelent meg, mint Féja Géza[119] *Viharsarok* vagy Szabó Zoltán[120] *Cifra nyomorúság* című írásai.[121] Erdei a *Futóhomok* előtt már megjelentett elemzéseket szülővárosa, Makó társadalmáról; írásművészete, illetve társadalomtudományi megközelítésének kiérleltsége azonban csak ezek után teljesedhetett ki, olyan művekben, mint a *Parasztok* vagy *A magyar paraszttársadalom* című írásaiban.[122]

Erdei egyetemista korában nagy kedvvel vetette bele magát a közéletbe, később a politikába. 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt alapítója volt, 1943 augusztusában a szárszói találkozó egyik előadójaként a magyar társadalomról beszélt.[123] 1945-től a Parasztpárt főtitkára; annak is a baloldali szárnyához tartozott, amely a kommunisták „társutasának" számított. Erdei 1944 decemberében titokban be is lépett a kommunista pártba.[124] 1944 decembere és 1945 novembere között belügyminiszter, 1949 és 1953 között földművelésügyi miniszter volt, utóbbi tisztségét Rákosi Mátyás hatalomba való visszatértekor, 1955-ben újra elfoglalhatta. Belügyminiszterként szerepe volt az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) elődjének létrehozásában, agrárminiszteri működéséhez pedig a korai, erőszakos szövetkezetesítés, a gazdag és középparasztság megtörése, a kuláklisták felállítása kapcsolódik. Mégis, 1956-ban Nagy Imre kormányában vállalt tagságot a szovjet katonai parancsnoksághoz[125] érkező tárgyalóküldöttség tagjaként (Maléter Pál honvédelmi miniszterrel együtt), ezért a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága (KGB) Tökölön elfogta. Fogsága alatt többszöri bántalmazásban volt része. A Kádár-kormány megbocsátotta 1956-os szerepvállalását, 1957-től először lett az MTA elnöke, elméleti és szervezési téren is szerepet vállalt az 1950-es évek végétől kibontakozó szövetkezetesítésben, a nagyüzemi mezőgazdálkodás erőszakot sem nélkülöző kialakításában. A hatvanas években az agrárreform híve, a háztáji gazdálkodás propagálója volt. A Hazafias Népfront elnöki tisztét is betöltötte ebben az évtizedben.

A háború utáni munkái jórészt a szövetkezeti elmélet kidolgozásáról és a nagyüzemi agrártermelés szervezéséről szóltak. A népi mozgalom korábbi harcostársai 1945 után szakítottak vele, olyannyira, hogy az 1956-ban Petőfi Pártként újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt prominens írói – Féja Géza, Illyés Gyula, Németh László – közéleti szerepvállalása miatt tiltakoztak Nagy Imrénél. A kommunistákhoz való viszonya miatt elhidegült tőle egykori egyetemi, később párttársa, Bibó István is. A bibói morális pozíció – főként 1956 után – az ellentétét jelentette Erdei megalkuvó, sőt behódoló személyes stratégiájának. Életművét, összegyűjtött írásait már a hetvenes években külön könyvsorozatban adták ki, míg Bibó István írásainak publikálására a nyolcvanas évek második feléig kellett várni. 1970-re Erdei már az agrárkérdés megkérdőjelezhetetlen szakértőjének, nagy öregjének számított a szocialista Magyarországon.

Társadalmi víziója szerint, amit már az 1943-as szárszói előadásában kifejtett, Erdei a munkásságot és a parasztságot kívánta integrálni a népi értelmiség vezetésével. Ez megfelelt a kommunista ideológia munkás–paraszt szövetségének és a pártot a társadalmi haladás „élharcosaként" láttató gondolatnak. Erdei ennek szellemében a kádári MSZMP társadalmi integrációs törekvéseivel is egyetértett, sőt tevékenyen támogatta annak politikai megjelenítését. Halála előtt egy hónappal a Hazafias Népfront képviselőjelöltjeként még választási nagygyűlésen tartott beszédet szülővárosában. Az 1971-es országgyűlési választás kiemelt jelöltjeként és szónokaként, nem mellesleg a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnökeként, Erdei a társadalmi integráció kádári ceremóniájában a termelőszövetkezeti parasztságot jelenítette meg. 1971 áprilisában Makón Erdei arról beszélt, hogy az MSZMP legnagyobb érdeme a munkás–paraszt szövetség helyreállítása és az, hogy a háztáji intézményét sikerült a pártnak megvédenie. A mezőgazdaság és a termelőszövetkezetek fej-

lődéséhez a párt minden politikai és anyagi támogatást megad, a fejlődés ezek után nagyrészt az egyes szövetkezetek gazdálkodásán múlik.[126] Erdeit, aki már negyedszázada parlamenti képviselő volt, ezúttal sem azért jelölte a párt országgyűlési képviselőnek, hogy népszerűsége megmérettessék.

Miért és hogyan választottak?

Felmerülhet a kérdés, hogy egy diktatórikus rendszerben miért volt szükséges, főként a hatalom szempontjából, négy-öt évenként esedékes országgyűlési választásokat tartani. A jelöltek csak a Hazafias Népfront listájáról kerülhettek be a parlamentbe; a jelöltek személyét pedig a párt központi szervei hagyták jóvá. Ráadásul a szocialista korszak parlamentarizmusa összehasonlíthatatlan volt akár csak az autoriter Horthy-korszak országgyűlési működésével. Valójában a szocialista parlamentben nem zajlottak viták, mivel nem is lehettek egymással vitában álló politikai erők, amelyek képviseltették volna magukat az Országház padsoraiban. Az Országgyűlés jogköre rendkívül korlátozott volt: egy-egy parlamenti ülésszakban két-három napot ülésezett, a fennmaradó időben törvényalkotói jogkörét az Elnöki Tanács gyakorolta. Utóbbi törvények helyett törvényerejű rendeleteket adhatott ki. Ám a valódi politikai döntés még csak nem is itt, hanem a pártközpontban született. Többek között arról is, hogy ki legyen a Minisztertanács elnöke, és hogy kik alkossák a kormányt, amelyet végül az Országgyűlés szavazott meg. A klasszikus, alkotmányos parlamentarizmus elvei és szokásjoga felől szemlélve tehát a szocializmus parlamentjei álparlamentek voltak, a választás pedig csupán szimulált politikai döntést jelentett.[127]

Mégis, a kommunista diktatúra első választásától, 1949-től kezdve az állampárt időt, pénzt és apparátust nem kímélve mozgósította a választójoggal rendelkező magyar állampolgárokat, hogy vegyenek részt a szavazáson és támogassák a kommunisták vezette választói szövetséget. Így születtek meg mind a részvételt, mind a kommunista vezetésű frontszervezetre leadott szavazatok számát tekintve a 95 százalék feletti választási sikerek 1949 és 1985 között.

A Rákosi- és a Kádár-korszakban a választásoknak értelmet egyrészt a regnáló hatalom népfrontjellegű reprezentációja, másrészt a széles állampolgári támogatás felmutatása adott. Ennek szellemében az első, a diktatórikus rendszer keretein belül rendezett választáson, 1949 májusában a Magyar Függetlenségi Népfrontba (MFN) tömörült pártok jelöltjeinek nagy részét – mintegy

1956. október 23-án Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettes fogadja az egyetemi hallgatók küldöttségét, jobbról a második Pongrátz Ernő.
Fortepan / Album

70 százalékát – a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) adta. Mellette a választói szövetség legerősebb pártjai – a Független Kisgazda Párt (FKGP) és a Nemzeti Parasztpárt (NPP) – annak ellenére statisztaszerepre voltak kárhoztatva, hogy végül száz fölötti képviselővel kerültek be képviselőik az Országgyűlésbe. Ez a párttagozódás ugyanis már nem jelentett politikai pluralizmust, a társutas pártok által betöltendő jelölti helyeket is az MDP központi vezetőségéből, Rákosi Mátyás köréből határozták meg. Szavazni egyedül az országos listára lehetett. A társadalmi és a pártszervezetek által kifejtett nyomásgyakorlás mellett pedig az Államvédelmi Hatóság is fontos szerepet játszott abban, hogy a szocialista állam polgárai a lehető legnagyobb számban menjenek el szavazni.[128] Végül a részvétel 94,7 százalékos lett, a szavazók pedig 95,6 százalékban voksoltak a Függetlenségi Népfront jelöltjeire. 1953-ban, a következő választáson a hely-

zet még inkább egyszerűsödött, százas nagyságrendben osztottak újra jelölti helyeket: az új apparátusbeli kommunistákat díjazta ezzel az MDP vezetősége a megbízhatatlannak vagy ingatagnak minősítettekkel és a megmaradt szociáldemokratákkal szemben. Újra döntöttek a pártközpontban a jelöltek csoportjának szociális összetételéről, 50 százalék felé tolva el a munkások arányát a parasztság képviselőinek rovására. A belügyi szervek mellett ezúttal is fontos szerep jutott a hangos agitációnak, a Rákosi-korszakra jellemző túlzásoktól hemzsegő népgyűléseknek, de a választási meneteknek és utcabáloknak is.

A következő választás az 1957-es évben lett volna esedékes, ám a regnáló Országgyűlés mandátumát a Kádár-kormány az alkotmányra hivatkozva két évvel meghosszabbította, tekintettel az 1956-os forradalom keltette bizonytalan politikai és gazdasági helyzetre. Végül a képviselők nem töltötték ki megbízási idejüket, az új országgyűlési és tanácsi választásokat 1958 novemberében tartották. Az MSZMP feleleventette a népfrontos hagyományokat, építve a Hazafias Népfront (HNF) mint párttagokat és pártonkívülieket egyesítő szervezet népszerűségére.[129] Akkor a választás eseményének – csakúgy, mint az 1957-es május elsejének – óriási jelentőséget tulajdonítottak, ugyanis az új hatalmi centrum támogatottságát kívánták reprezentálni a politikai „tényezők" (pártonkívüliek, értelmiségiek) és a szavazásra jogosult állampolgárok körében. A szövetségi politika és a szorosan vett MSZMP-irányítás mind a jelöltek központi kiválasztása, mind a pártszervezetek agitációs munkája nyomán meghozta a maga sikerét. Az első kádárista választáson a HNF még a Rákosi-korszak választásainál is nagyobb sikereket ért el: a jogosultak 98,4 százaléka vett részt a szavazáson, 99,6 százalékuk pedig a Hazafias Népfront országos listájára adta le voksát. 1963-ra, a kádári konszolidáció szakaszát lezáró választásra még eredményesebben működött a HNF gépezete a választás előkészítése és a választási agitáció során. Bár mint azt Feitl István a szocialista korszak kampányait elemezve megjegyzi, a kádári időszak választási kampányai szándékoltan visszafogottabbak voltak, mint a Rákosi-korszak propaganda-hadjáratai, de az előkészítésre, a választási bizottságok és a jelöltek kiválasztására, szociális összetételükre továbbra is nagy gondot fordított a hatalom.[130] 1963-ban hasonló eredmény született, mint öt évvel később: a Hazafias Népfront listájáról bekerülők nagy többsége mindkét alkalommal az MSZMP tagja volt.[131]

1967-ben, az előző év választási törvényének értelmében a listás választásról áttértek az egyéni képviselők jelölésére. A 349 egyéni választókerületben ráadásul lehetőség nyílt a többes jelölésre. A jelölteket azonban továbbra is a

1971. április 25., A 101 éves Puch Istvánnét lakásán keresték fel a 14-es választási körzet munkatársai az országgyűlésiképviselő- és tanácsválasztások napján.
MTI Fotó: Benkő Imre

Hazafias Népfront szervezetei állították, így alternatív politikai programmal nem lehetett fellépni. Az 1967-es szisztéma, megint csak Feitl István gondolatait idecitálva, lassú elmozdulás volt egy másfajta szocialista reprezentáció elve és gyakorlata felé.[132] Az össznépi állam ideológiájának a keretében és a szocializmus végleges politikai győzelmének tudatában az országgyűlési választásokra kezdtek úgy tekinteni, mint ami nem pusztán az állampárti hatalom legitimitásának megjelenítője és eszköze, hanem a szocialista társadalom egyes szegmenseinek reprezentánsa, a részérdekek becsatornázásának eszköze. Valójában a választási reform már régóta esedékes volt Magyarországon, a döntő lépésre azonban igazán soha nem szánta rá magát a pártvezetés. Inkább a kis léptékű választási reformokkal próbálkoztak. A Hazafias Népfront

sikere 1967-ben sem lehetett kérdéses, de az sem, hogy a választási rendszer további átgondolásra szorul. 1971-ben már 354 egyéni választókerületi helyre pályázhattak a jelöltek, ám nem ez volt az új választási törvény legfontosabb változtatása.

„A nép alkotó erőinek tömörítése" – A választás népfrontos jellege

Az 1971-es választást, az előző szavazások procedúráihoz hasonlóan, hosszas tervezés, gondos jelöltválasztás és jelölőgyűlések sora, majd választási nagygyűlések fél hónapos időszaka előzte meg. A Politikai Bizottság 1970 decemberében kezdte tárgyalni a választás előkészítéséről és lebonyolításáról szóló határozatot, amelyet a Titkárság átdolgozás után december 21-én fogadott el. A határozat elején a tömegpolitikai munka alapvető elveit taglaló rövid rész igyekezett meghatározni a választási „kampány" tartalmi elemeit. A jelölő- és választási nagygyűlések szónokai ebből merítették beszédük főbb mondanivalóját; a rövid szöveg tulajdonképpen politikai itinerként szolgált az 1971-ben, tavasszal megrendezett választási tömegrendezvényeken.

„A tömegpolitikai munka a X. pártkongresszus határozatára, a választások politikai céljainak megfelelő ismertetésére épüljön. Fő tartalmi vonala az legyen, hogy a program, amelyre a választópolgárok négy évvel ezelőtt szavazatukat adták, teljesült. A párt vezetésével, a Hazafias Népfront keretében nemzeti egységbe tömörülve, széles összefogással népünk előbbre lépett a szocializmus útján. A dolgozó nép hatalma szilárd, a társadalompolitikai egysége erősödött, a harmadik ötéves tervet teljesítettük, sok tekintetben túlteljesítettük, a nép anyagi, kulturális jóléte emelkedett, a Magyar Népköztársaság dinamikusan fejlődik, nemzetközi tekintélye növekedett. Az ország fejlődése alapvető kérdéseinek megítélésében a párt és a nép között egyetértés, nézetazonosság van. A párt X. kongresszusának határozatai a dolgozó nép helyeslésével találkoztak. Van világos programunk, minden tekintetben megalapozott új ötéves tervünk, szocialista építőmunkánk nemzetközi feltételei biztosítottak. Elért eredményeink lehetővé teszik, hogy az egyre szélesedő és mélyülő szocialista demokratizmus jegyében kerüljön sor a választásokra. A Hazafias Népfront programja kifejezi a társadalom legszélesebb rétegeinek érdekeit. Ezek: a szocializmus építése, békénk biztosítása. Ezeket a nagy nemzeti célokat összefogással, a nép alkotó erőinek tömörítésével, a Szovjetunióval, a többi szocialista országgal szövetségben, a világ összes haladó erőivel együttműködve érhetjük el."[133]

A szöveg fő irányvonalát tekintve az MSZMP 1970. novemberi kongresszusának határozataira, illetve a legutóbbi, 1967-es választás óta eltelt négyéves időszak politikai és gazdasági „sikereire" épített. Az országgyűlési és tanácsi választások időpontjáról és politikai előkészítéséről a Politikai Bizottság két ülése (1970. december 15. és 1971. január 12.) után végül a Központi Bizottság határozott, amelynek ülésén Biszku Béla taglalta a választási „kampány" során hangoztatandó eredményeket és ígéreteket. A pártszervezésért felelős KB-titkár szerint főként azt kell hangsúlyozni a politikai munka során, hogy a négy éve felvázolt ígéretek, a IX. kongresszus programja teljesült, ezáltal előrehaladt a szocializmus építése. „Mit is érthetünk ez alatt?" – tette fel a kérdést Biszku, majd hosszasan sorolta az elért eredményeket.[134] Mint kifejtette, az elmúlt éveket a politikai hatalom erősödése és a kiegyensúlyozott belpolitikai helyzet megtartása jellemezte: a szocialista törvényesség és a szocialista demokratizmus erősödése, a társadalmi és tömegszervezetek szerepének növekedése. Nagy eredménynek könyvelhették el a harmadik ötéves terv teljesítését és a gazdasági reform bevezetését, ami a társadalom minden tagja számára kézzelfogható eredménnyel, nevezetesen az életszínvonal emelkedésével járt. A reálbér és a reáljövedelem növekedése, munkaidő-csökkenés, születési segély bevezetése, a bérrendszer fejlesztése jelentették a szociálpolitikai előrelépést. Ezenfelül fejlődött a népművelődés és a tudományos élet is. Biszku arra is felhívta a figyelmet, hogy Magyarország szerepe növekedett a szocialista szövetségi rendszer tagjaként, a külpolitikai apparátus pedig nagy szerepet vállalt Európa és a világ békéjének megőrzésében. Továbbá utalt rá, hogy a Hazafias Népfront politikai ígéretei között hangsúlyozni kell a politikai stabilitás további fenntartását, az addigi politika folytatását. A X. kongresszus programja értelmében természetesen a szocialista nemzeti egység számított a legfontosabb célkitűzésnek. Ezt szolgálta egyrészről a szocialista demokrácia és az államélet, a tanácsi működés fejlesztése, másrészről a szövetségi politika erősítése, amit a X. kongresszus a következőképpen határozott meg:

„Folytatni kell pártunk eddigi szövetségi politikáját, mely nemzeti egységbe tömöríti társadalmunk minden dolgozó osztályát és rétegét: a munkásságot, a szövetkezeti parasztságot, az értelmiséget, a kisipari szövetkezetek dolgozóit,

az egyéni termelőket. A lenini szövetségi politikával kell tovább erősíteni kommunisták és pártonkívüliek, hívők és nem hívők együttműködését, mindazokét, akik vállalják a közös célt: a szocialista Magyarország felépítését."[135]

Biszku arra figyelmeztetett, hogy a következő országgyűlési és tanácsi választások a szövetségi politika és társadalmi együttműködés nagy próbái lesznek, ezért a gyűléseken és az agitációs munkában rendkívül körültekintően kell eljárni. A tervgazdálkodás soron következő feladataival kapcsolatban tudatosítani kell, hogy az egyéni törekvések hatással vannak a szocialista közösség jövőjére, a személyes vagy vállalati érdek mindig népgazdasági keretben értelmezendő. A művelődési politikában és a nemzetközi viszonyok ápolásában a megkezdett utat kell folytatni. Akadt persze olyan terület is, ahol Biszku visszafogottságot javasolt: életszínvonal-növelő politikát ezúttal nem hirdetnek meg, ahogy csínján kell bánni a lakáspolitikai változásokkal is. A szocialista közerkölcsöt azonban továbbra is védeni szerették volna: *„...a harácsolás, a harácsolók ellen, de a munkával szerzett jövedelem növelése mellett vagyunk."*[136] Végül, de nem utolsósorban a párt álláspontja szerint az ifjúsági és a „nőkérdés" is a társadalmi fejlődés fontos sarokpontjának számított.

A felsorolt eredmények és a közzétett ígéretek megfeleltek a párt kongresszusi irányvonalának, azonban egy szempontot eltakartak, amelyre Kádár János hívta fel a figyelmet. A X. kongresszus a Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusa volt, azaz pártkongresszus, míg a választási felhívást a pártonkívülieket is megszólító Hazafias Népfront hirdette meg. Ezért a X. kongresszus határozatait Kádár szerint egy bizonyos „áttételen keresztül" kell kezelni, a választást pedig „az összes magyar állampolgár politikai eseményeként kell felfogni". Érdemes itt Kádár gondolatmenetét hosszabban követni, amely jól megvilágítja az MSZMP és a Népfront egymáshoz való viszonyát, és egyben a kádári szövetségi politika esszenciáját nyújtja.

„A X. kongresszust természetesen propagálnunk kell, de egészségesen és helyesen politikailag úgy kell menjen, hogy majd összeül a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, ott a Központi Bizottság döntése alapján mi majd javasoljuk

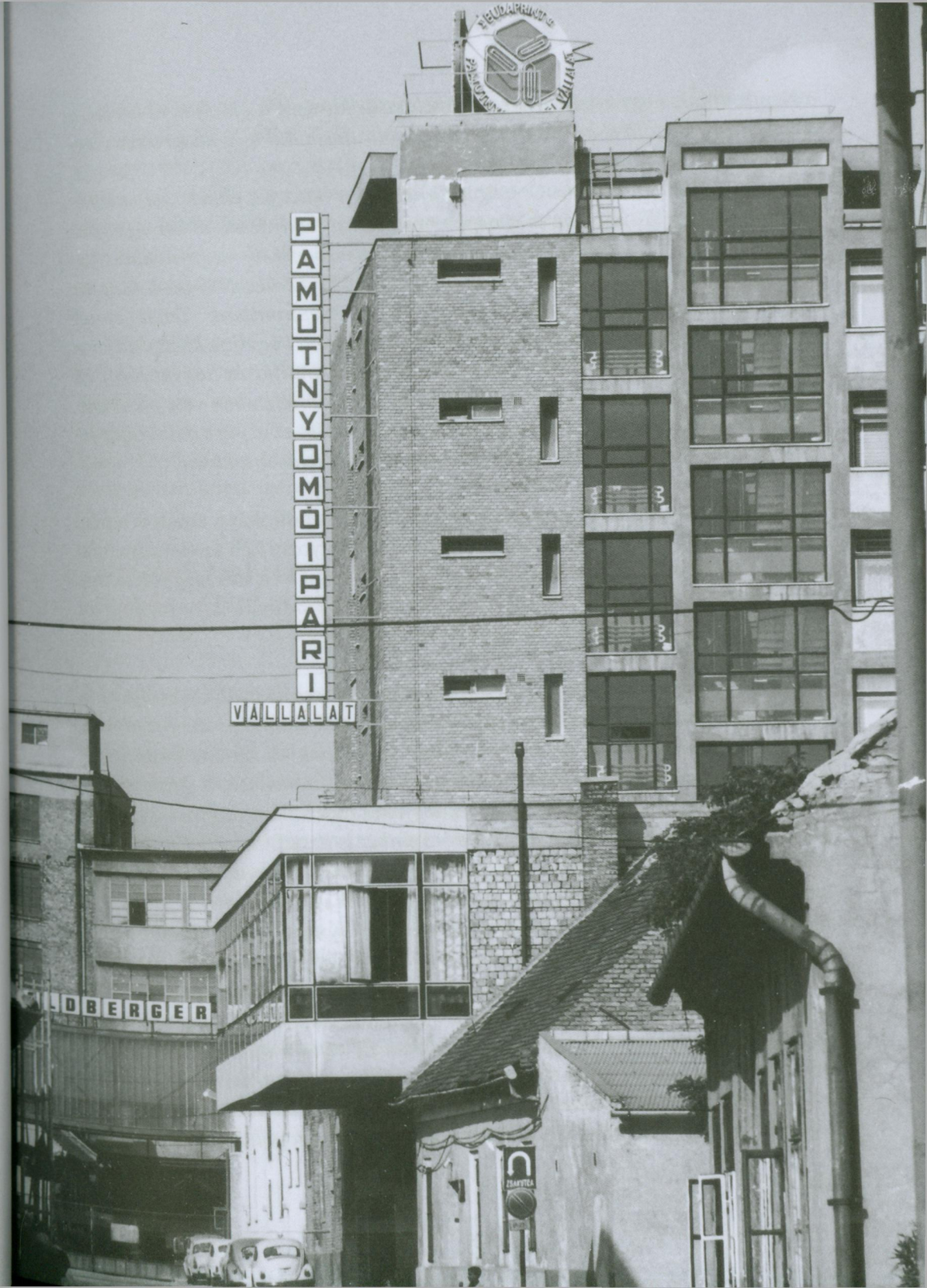

▷ **1970, Fényes Adolf utca 19–21., Pamutnyomóipari Vállalat.**
Fortepan / Stipkovits Fülöp

a Népfrontnak, hogy kezdeményezze a választás kiírását, s ajánljuk és kérjük a Népfronttól, fogadja el a választás politikai plattformjául a X. kongresszus legfontosabb politikai meghatározásait.

Ha a Hazafias Népfront Országos Tanácsa így határoz, ennek szellemében fordul az Elnöki Tanácshoz és a néphez választási felhívással, akkor úgy gondolom, ez külsődlegesen, döntően a Népfront nevében kell megtörténjen. Talán nem nevetséges, ha azt mondom: a Népfront fő szervezeti ereje a Magyar Szocialista Munkáspárt, amely benne van a Népfrontban. Tehát ennek Népfrontválasztásnak kell lennie. A felhívást a Népfront bocsájtja ki, a plattform a Népfront neve alatt van, a jelölteket a Népfront indítja és hagyja jóvá. Ez Népfront-választás. Hogy ez formailag és nem szűk értelemben vett pártkampány, azt hiszem, ez félreértésre nem adhat okot, azért ez a párt politikáját jelenti, de annak a formának megfelelően, amit a választás megkíván."[137]

A főtitkár szerint természetesen építeni kell arra a politikára, amelyet a párt meghatározott, és bár nem új ígéretekkel, de hangsúlyozni kell az életszínvonal emelése során elért sikereket. Ezeket kell hangsúlyozni a választási gyűléseken, mégpedig úgy, hogy az vonzó legyen a pártonkívüliek számára is. Arra, hogy ez a gyakorlatban hogyan nézne ki, szintén volt válasza:

„Még egy másik fajta megjegyzés: milyen egy választási gyűlés? Azt hiszem, az nem jó választási gyűlés, hogy együtt vannak, akik vannak, s aki megnyitja, átadja a szót a szónoknak, az egy kommunista szónok, és kétórás beszédében kifejti a párt álláspontját. Utána rendben van, és hazamennek. A gyűlések egy kicsit a választás jellegének megfelelőek legyenek. Szerintem nagyon jó gyűlést lehet tartani másfél óra alatt, amelyen 4-5 ember is beszél. És ennek a politikai értelme abban áll, hogy több ember beszéljen. Az elnök is mondjon egy-két szót, azután el lehet képzelni, hogy ha egy nagy gyárnak valami érdemes embere is üdvözölje az oda meghívott publikumot, akik esetleg nem oda tartoznak, és ezután valami Népfront-szerű »tünemény« – legyen egy pártonkívüli – mondjon rövid beszédet, hogy miért ért ő egyet a kommunistákkal, és hogy tud ő azokkal együtt dolgozni, miért tud ő meg a hozzá hasonlóan gondolkozó ember jó meggyőződéssel együtt haladni a kommunistákkal. És azután beszéljen a kommunista főszónok, ha már így van. Egy kicsit ilyen jelleget lehetne újra adni ezeknek a választási gyűléseknek, ha azt akarjuk, hogy ezek igazi választási gyűlések legyenek: kifejezzék a kommunisták és nem kommunisták politikai szövetségét.

Azután már alig merem itt emlegetni, bár itt azért merem emlegetni – vannak olyan vidékek, mint Zala megye, vagy egyéb helyek, például Nógrád is, ha van egy tisztességes pap, azt is fel lehet állítani arra a szószékre. Mert ha mi nagyon jól tudjuk, hogy ott erős a vallásos gondolkodás, és ezt mi ki tudjuk számítani a hitoktatásból is, mert ez nem a pontos kép a vallásos gondolkodásról, hogy az általános iskolások hány százaléka jár hitoktatásra, és van ott becsületes és tisztességes egyházi ember, hát ne restelljük mi ezt!"[138]

1971. február 18-án ült össze a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, hogy beindítsa a kampányt az áprilisi választásokra, vagyis hogy hivatalosan kezdeményezze az országgyűlési és tanácsi választások kiírását. A Népfront ezúttal kibővített ülést tartott, ahol a szervezet elnöke, Bencsik István, elnökségi tagja, Kállai Gyula és az MSZMP főtitkára, Kádár János a KB-ülésen elhangzottak szellemében tettek ígéretet politikájuk folytatására.[139]

„Az első helyen a politika van, aztán a dolog természete szerint a második helyen a jelöltek kérdése" – A többes jelölés problémája

A hangzatos jelszavak és a szocialista jövő víziói nem voltak teljességében újak a hetvenes évek elején. Mind a választásra vonatkozó tömegpolitikai munka elveinek körülírása, mind a szövetségi politika meghatározása nagyban hasonlított a négy évvel korábbi választási szövegekre. A párttagoknak és a pártonkívülieknek a szocialista Magyarországot felépítő együttes törekvését azonban csak módjával kívánta érvényesíteni a Magyar Szocialista Munkáspárt. Az 1971-es választások újdonságát az előző évben elfogadott III. számú törvény jelentette. Ez a korábbi, 1966-os választási törvény módosítása volt, amelyet Aczél György szorgalmazott. Legtöbbet emlegetett pontja az, amely elviekben eltörölte a Hazafias Népfront jelöltállítási monopóliumát. Ez nem kevés fejtörést okozott a párszervezeteknek és a pártközpontnak.

Biszku Béla már idézett előadói beszédében érzékeltetni kívánta, hogy az új választási eljárásrendben megnövekedett a jelölőgyűlések szerepe: amennyiben a pártnak bármilyen problémája támad a nem kívánt jelöltekkel a választás során, azt egyedül a választási előkészületek ezen fázisában kell megoldani. Mivel a jelölőgyűlések résztvevőinek csupán a harmada volt szükséges a jelöltállításhoz,

Makád, 1971-es országgyűlési választások idején. *Fortepan / Urbán István*

és mivel a jelölőgyűlések résztvevői egyénenként akár több jelöltet is támogathattak, előfordulhatott két vagy annál több jelölt indítása is. Biszku szerint éppen ezért a pártszervezeteknek nagy gonddal kell fellépniük a jelölés folyamán. A kommunista pártszervezetek tagjainak „együtt kell mozdulniuk" a kívánt jelölt támogatására, ugyanakkor ösztönözniük is kell a „választói aktivitást", azaz fel kell kelteni az érdeklődést a jelölt(ek) iránt. Úgy kell eljárni, hogy az előző választáshoz képest több legyen a kettős vagy többes jelölés, ugyanakkor ne sérüljenek a párttag jelöltek esélyei, hogy a párt meg tudja tartani a monopóliumát. A „közvélemény orientációját" például nem szabad megzavarni olyan, a döntésüket nehezítő körülménnyel, hogy a központi jelöltekkel – tehát a PB, a kormány tagjaival vagy megyei pártbizottságok vezetőivel – szemben támad jelölt.[140]

Kádár Jánosnak erre a problémára is volt válasza.

„A tennivalók között olyan sorrendet állítanék – persze itt sokféle tennivaló van – az első helyen a politika van, aztán a dolog természete szerint második helyen a jelöltek kérdése – tehát olyan jelölteket kell állítani a nép elé, akik garanciát jelentenek, hogy a támogatott politikát realizálni tudják a legfőbb törvényhozó szervünkben és a nép életére komoly kihatással levő tanácsokban. A jelöltek tehát feleljenek meg a politikának, vonzó emberek legyenek politikai értelemben is, akik nem taszítanak ettől a politikától. Ne fogcsikorgatva fogadják el a jelöltet akár helyenként is, hanem azzal a meggyőződéssel: igen, ez olyan ember, aki képes a politikát az életben az eddiginél jobban megvalósítani, hatékonyabban érvényre juttatni."[141]

Ez a kellően homályos, többféleképpen is értelmezhető instrukció természetesen alkalmas volt arra, hogy a politika – értsd: a párt – nevében utasítsanak el egyes jelölteket. Ám nem mindig uralkodott egyetértés a Politikai Bizottság tagjai között sem. Erre utal az 1971-es választás jelöltállításának elhíresült esete Budapest 6. választókörzetéből, Óbudáról, ahol az országban egyedüliként három jelölt kelt versenyre egymással.

1971. március 23-án a választási jelölőgyűlésekről szóló riportban számolt be a *Népszabadság* egy igazi kuriózumról, az óbudai hármas jelölésről.[142] A szenzációt az jelentette, hogy a budapesti 6. választókerület jelöltjeit hagyományosan a Pamutnyomóipari Vállalat, közkeletű nevén a Goli[143] munkásainak vagy vezetőinek köréből választották, ezúttal azonban ezt a „belső" versengést felülírta egy fiatal, vak történész, Szép Zoltán jelölése. Szép jelöltté válását főként szűkebb pátriája, a Szőlő utca lakóközössége támogatta az addigi képviselő, a Pamutnyomóipari Vállalat egyik textilfestő munkásnője és a gyár szakszervezeti bizottsága nevében indított másik munkásnő ellenében. Az akkor 28 éves Szép Zoltán kutató indulását és a hármas jelölés tényét a párt központi lapja a szocialista demokratizmus szép példájaként emelte piedesztálra. Ám a lelkesedés valójában kevésbé jellemezte a helyi pártszervezetet: a Szép Zoltán jelölése miatt kerekedő botrány elérte a Politikai Bizottság ülését is.[144]

A PB pár nappal később, a jelölések teljes körű lezárásával tárgyalt a jelöltek személyéről. Az ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint Jakab Sándor KB-titkár a jelöltek listájának tárgyalását az óbudai hármas jelölés problémájával kezdte. Pontosabban azzal, hogy tájékoztatást adjon Szép Zoltán személyéről, aki párttag ugyan,

de 1968 folyamán olyan klubot indított néhány társával, amely beatzenészek szervezett összefogását tűzte ki célul. Erre ugyan a párttól nem kaptak engedélyt, de ők konok módon vezetőséget választottak, igazolványt adtak ki, az összejöveteleiken belépődíjat szedtek. A súlyosabb vád az volt, hogy ezeken az összejöveteleken „ellenséges politikai megnyilvánulások hangzottak el" és külföldi lapok szerkesztőivel kívánták felvenni a kapcsolatot. A csoportnak a Royal Szálló volt a törzshelye, ahol nagy anyagi kárral járó botrányok is előfordultak. A klub beszüntetéséről a Belügyminisztérium gondoskodott, a tagok ellen – így Szép ellen is – eljárás indult, amely azzal járt, hogy Szép Zoltán rendőrségi figyelmeztetésben részesült. A III. kerület pártbizottsági titkára ugyan próbálta lebeszélni Szépet a jelölőgyűlésen való indulásról, ám ő erre nem volt hajlandó. Szép Zoltánnak azt is felrótták, hogy fiatalokból álló úgynevezett „repülőbrigádja" segítette, akik hangosan és meggyőzően agitáltak személye mellett. Jakab személyes véleménye szerint a megoldás az lett volna, ha az ügyészségnek óvást jelent be jelöltsége ellen.

A jegyzőkönyv további párbeszédeiből azonban kiderül, hogy törvényességi szempontból nem volt olyan kizáró ok, ami Szép Zoltán indulása ellen szólt volna, s ezt Jakab is kénytelen volt elismerni: Szép Zoltánnak nincs priusza, tehát a törvény szerint indítható jelöltként. Ezek után Gáspár Sándor SZOT-főtitkár felvetette, hogy mivel párttagról van szó, a pártnak kell ráhatással lennie, hogy Szép álljon el a jelöléstől. Brutyó János, a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke kiemelte, hogy a hármas jelölés miatt igazi próbája lesz a választásnak a 6. számú választókerület, esetleges pótválasztásra is sor kerülhet, ott pedig vissza lehet szorítani Szép Zoltánt. Bár Brutyó szerint erre nem lesz szükség, mert nem ő fog nyerni. Ehhez képest liberális hangot ütött meg a vitában Aczél György, aki szerint indítani kell Szép Zoltánt, aki nyilvánvalóan „aktivitási területet" keres magának, ezért nincs értelme korlátozni indulásában. Ráadásul igen kínos lenne, ha valakit nem engednének indulni a választásokon, miközben a párt teljes jogú tagja. Fock Jenő miniszterelnök is egyetértett Szép indításával, ugyanakkor azt javasolta, hogy e választókerületben a párt „sugalmazza", hogy a másik jelölt mellett kell kiállni. Ebben egyetértett vele helyettese, Fehér Lajos és Németh Károly, a budapesti bizottság első titkára, valamint Pullai Árpád KB-titkár is. Utóbbi felvetette, hogy a jelölt „balos anarchista beütésére" figyelni kell. Benke Valéria – aki a párt elméleti folyóiratának, a *Társadalmi Szemlé*nek volt a szerkesztőbizottsági elnöke – szerint sem gátolni kell Szép Zoltánt, éppen ellenkezőleg, örülni kell annak, hogy „itt egy ifjúsági megmozdulás történt", tehát bebizonyosodott, hogy a fiatalokat érdekeltté lehet tenni a választásban. Végül a Kádár Jánost helyettesítő, Biszku Béla által vezetett Politikai Bizottság olyan

Budapest, 1973. december 20., Dr. Szép Zoltán budapesti képviselő interpellál a művelődési miniszterhez az Országgyűlés téli ülésszakán.
MTI Fotó: Tormai Andor

határozatot fogalmazott meg, hogy a párttagjelöltek, így Szép Zoltán is indulhasson képviselőjelöltként a választásokon.

Az eset túlmutat a soron következő kerületi választás jelentőségén, mégpedig azzal, hogy felvillantja, milyen komoly problémát jelentett egy nem kívánt többes jelölés a választási rendszert és folyamatot teljességében uraló pártnak.[145] A kérdés láthatóan megosztotta a párt legfelsőbb döntéshozó szervét, a Politikai Bizottságot, és lehetőséget kínált a politikai nézőpontok ütköztetésére. Valójában az Aczél képviselte „liberalizmus" állt itt szemben azokkal a keményvonalas kommunista véleményekkel, amelyek talán nem is igazán értették, miért van szükség a többes jelölés törvényben lefektetett lehetőségére. Az elhangzott felvetések – Szép Zoltán kizárása vagy a nyomásgyakorlás, hogy ne induljon – valójában az 1950-es évekből örökölt politikai reflexei voltak a kommunista politikusoknak. Ezzel szemben a kimódolt, ravaszabb, autoriter megoldást az jelentette, hogy jelölt ugyan lehet, de végül ne ő nyerjen. Amennyiben pedig az aczéli módon továbbgondoljuk a történetet, az sem baj, ha Szép a végén nyer: ez bizonyítja majd a szocialista demokratizmus működését, ezenkívül pedig Szépnek és fiatalokból álló körének adódik egy olyan terület, ahol kiélhetik baloldali aktivista indíttatásaikat. Erre pedig a nagy politikai súllyal semmiképp sem rendelkező képviselői pozíció lehetett a legalkalmasabb.

A választás és következményei

A jelöltek listájával, leszámítva néhány esetet, kifejezetten elégedett volt a Politikai Bizottság. Az április 25-re kiírt országgyűlési és tanácsi választások előkészületei így új szakaszba léphettek. A húsvéti ünnepek után, április másodikától két héten keresztül zajlottak a választási gyűlések, ahol a jelöltek támogatására, illetve a legtöbb esetben a szavazáson való részvételre buzdítottak. Az óbudai 6. választókerület kirívó hármas jelölése mellett negyvennyolc választókerületben fordult még elő kettős jelölés.

A fővárosban a jelzett időszakban négy, minden megyében pedig egy-egy nagygyűlést tartottak. A kiemelt nagygyűlések sora Kaposvárott kezdődött, ahol a fő szónok a város szülötte, Losonczi Pál volt. Az Elnöki Tanács elnöke az Agitációs és Propaganda Osztály által kidolgozott januári tervezet szerint a szocialista nemzeti építés programját mutatta be. Pár nappal később, ugyanezen direktívák szerint beszélt Fock Jenő miniszterelnök az államélet és a szocialista demokrácia fejlesztéséről választókerületében, Tatabányán. Április 4-én Horváth István KISZ-főtitkár egy szovjet űrhajós társaságában beszélt a fiataloknak a politikai részvétel fontosságáról. Erdei Ferenc makói beszéde, amiről e fejezet elején szóltunk, a hónap közepén a paraszti rétegeket célozta meg. Ugyanazon a napon Gáspár Sándor SZOT-elnök a Dunai Vasműben a szocialista gazdaság építéséről szónokolt a munkásosztály tagjainak. Kállai Gyula, az Országgyűlés elnöke debreceni látogatása során az értelmiség megszólításáért volt felelős, beszédében a szocialista demokrácia erősítését ígérte. Végül április 20-án a kőbányai Északi Gépjárműjavító nagygyűlésével zárult a „kampány", ahol vezető szónokként Kádár János ismertette a Hazafias Népfront programját és a párt terveit.

Április 25-én reggel hattól nyíltak meg a szavazóhelyiségek, ahol a választók két szavazólapon nyilváníthatták ki, hogy kit nem szeretnének országgyűlési és tanácsi képviselőjükként. Vagyis a választás úgy történt, hogy a nem kívánt jelölt nevét kellett áthúzni a szavazólapon. A sajtó, a rádió és a televízió egész nap a szavazással volt elfoglalva, a vezető politikusok mellett megszólaltatva munkásokat, termelőszövetkezeti parasztokat, értelmiségieket, fiatalokat is.

A választásokat a párt egyértelmű sikerként könyvelte el: nagyobb volt a „lakosság aktivitása", és a többes jelölések miatt már valóságos versenyhelyzetek is előfordultak. Azért így sem bízták a választást a véletlenre: a Választási Operatív Bizottság tájékoztatója szerint a tanácsi és a pártszervek, valamint a Hazafias Népfront mellett mintegy négyszázezer aktivista segédkezett a korteskedésben és a választók mozgósításában. Szavazati jogával 7,3 millió állampolgár élt, ez a szavazásra jogosultak 98,7 százaléka volt. Az országgyűlési képviselő-jelöltekre 7,19 millió szavazatot adtak le, ami 99 százalékos eredménynek felelt meg.[146]

A „nemzeti egység" jegyében megejtett szavazáson képviselők lettek saját választókerületükben az állami vezetők és a PB tagjai: Kádár Budapest XIII. kerületében, Aczél György Pécsett, Fock Jenő Tatabányán, Kállai Gyula Debrecenben, Losonczi Pál Kaposvárott. Az Országgyűlésnek több híres és érdemes jelölt lett a tagja, így művészek (Avar István, Major Tamás), írók, költők (Benjámin László, Darvas József, Gyurkó László, Simon István), egyetemi emberek és tudósok is (Antalffy György, Király István, Ortutay Gyula, Szabó István, Szabó Kálmán). Makón 21 981 szavazattal, 99,5 százalékos eredménnyel országgyűlési képviselőnek választották – akkor utoljára – Erdei Ferencet. A budapesti 6. számú választókerületben nagy csatát követően Szép Zoltán 17 511 szavazatot kapott, így 56,1 százalékos eredményével a három jelölt közül ő nyerte el a kép-

viselői posztot.[147] Szép Zoltán interneten elérhető rövid önéletrajza szerint[148] 1978-ban disszidált, Münchenben a Szabad Európa Rádió munkatársa lett. A rendszerváltás után tért haza Magyarországra. A honlapon fellelhető versei közül több is utal az 1971-es „politikai ellenszélre", némelyik egyenesen a kommunista eszméből való kiábrándultságra. Talán nem belemagyarázás, ha *Finálé* című versének végletekig csalódott tónusában sejtjük az 1971-es jelöltállítás és képviselőség keserű tapasztalatát is:

„Hitegetés éltet,
Másnap-várás altat,
De a posta nem jön,
Telefonom hallgat.
Kiáltásom léggömb,
Elhal, nem is pukkan,
Kulcsa sem volt, zárak
Várnak a kapukban,
Gondok megbotoznak,
Belül is motoznak,
Rossz sors és rossz főnök
Bárhol felpofozhat,
Falak elém állnak,
Füvek elgáncsolnak,
Lábnyomomba
Béka toccsan,
Nem visz át a csónak.
Félre, félre, félre!...
Hadd megyek középre!...
Hamar bohóccá tettetek,
Egy-két bukfencet vethetek,
Aztán tűnök,
De még köpök
Eme szeretetre méltó,
Becsületes,
Talpig nemes
Úri közönségre!"[149]

Jegyzetek

117 Erdei Ferenc életrajzát lásd Huszár Tibor 2010. *Erdei Ferenc 1910–1971 – Politikai életrajz.* Budapest: Corvina.

118 A népi mozgalom történetéről lásd Borbándi Gyula 1983. *A magyar népi mozgalom.* New York: Püski-Corvin; illetve Papp István 2012. *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990.* Budapest: Jaffa.

119 Féja Géza (1900–1978) író, újságíró és tanár. A népi írók körének központi alakja volt. Ő volt az egyik megszövegezője a népieket is tömörítő értelmiségi mozgalom, a Márciusi Front programjának. A programot 1937-ben dolgozta ki. *Viharsarok* (1937) című szociográfiájáért, amely a térség szegényparaszti viszonyait tárta fel, elbocsátották állásából, perbe fogták, majd el is ítélték. A háború után a politikai ellenzékhez tartozott, részt vett 1956-ban a Parasztpárt Petőfi Párt néven való újjászervezésében. Ezért a forradalom után is szilenciumra ítélték. 1966-ban József Attila-díjat kapott.

120 Szabó Zoltán (1912-1984) író, falukutató, szociográfus, szerkesztő a harmincas évek végén a Magyar Nemzet munkatársa. 1939-ben megkapta a korszak legnívósabb irodalmi kitüntetését, a Baumgarten-díjat. A Magyar Nemzet *Szellemi honvédelem* című rovatában és az ugyanezen nevet felvevő mozgalmával szorgalmazta a fellépést a náci és nyilas eszmék térhódításával szemben, a háború végén illegalitásba kellett vonulnia. A borsodi Mezőség falvainak viszonyait leíró *A tardi helyzet* (1936), valamint a Cserhát, a Mátra és a Bükk környékén élő népek életét ismertető *Cifra nyomorúság* (1938) című munkái a magyar szociográfia legfontosabb művei közé tartoznak. A háború után Szabó részt vett a Nemzeti Parasztpárt vezetésében. Egyre többször került összetűzésbe a kommunistákkal, illetve a Parasztpártban jelen lévő kommunistabarát szárnnyal, ami jelezte, hogy Szabónak nincs helye a diktatúrában. 1949-ben disszidált, haláláig emigrációban élt, a Szabad Európa Rádió és a BBC munkatársaként tevékenykedett.

121 A népi szociográfia művei a harmincas évek folyamán először adtak hírt a vidék Magyarországának paraszti társadalmáról és elmaradott életformájáról. Szerzői előképként tekintettek Szabó Dezső 1919-es *Az elsodort falu* című regényére. Az említettek mellett Illyés Gyula *Puszták népe* (1936), illetve Kovács Imre *A néma forradalom* (1937) című művét fontos kiemelni. Előbbi a dunántúli cselédvilágot mutatta be, az utóbbi pedig a korabeli parasztságot megnyomorító társadalmi jelenségeket tárta fel. A szociográfusi mozgalomról lásd: Némedi Dénes 1985. *Népi szociográfia 1930–1938.* Budapest: Gondolat.

122 Erdei szociográfiájáról lásd Bognár Bulcsu 2010. *Erdei Ferenc szociológiája.* Budapest: Loisir.

123 Erdei Ferenc 1987. *A magyar társadalom.* Budapest: Magvető.

124 Gerő Ernő írta Rákosi Mátyásnak 1944 végén: „[...] be kell számolni arról is, hogy Erdei Ferenc kérte a pártba való felvételét. A határozatunk az, hogy felvesszük, de titokban tartjuk a dolgot." Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak 1944. december 28. In: Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.). 1994. *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest: Századvég. 11–24., 13. o.

125 „A szovjet Különleges Hadtest Parancsnoksága és Politikai Osztálya 1956. október 28-án a tököli katonai repülőtéren rendezte be főhadiszállását." A tárgyalóküldöttség történetéről, a KGB iratai alapján, lásd Lupkovics György 2009. A tököli tárgyalóküldöttség kísérete. KGB-s dokumentumok az 1956. november 3-án Maléter Pál vezette küldöttség kíséretének kihallgatásáról. *Betekintő*, 3/4, https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_4_lupkovics.pdf (letöltés időpontja: 2020. március 1.).

126 Erdei Ferenc. Szövetkezeti fellendülés következett be hazánkban. *Magyar Nemzet*, 1971. április 16., 3. o.

127 A szocialista korszak parlamentjeinek működését, egyúttal az országgyűlési választások történeti, politikai és intézményi hátterét Feitl István elemezte több tanulmányában. A téma teljes körű feldolgozására végül 2019-es kötetében vállalkozott, lásd Feitl István 2019. *Az államszocialista korszak álparlamentje.* Budapest: Országház Könyvkiadó. Kötetünkben a szocialista parlamentet röviden bemutató alfejezet is e mű adatait idézi, főként a 231–250. oldalról.

128 Gyarmati György 2015. Népfront-tojásokból reakciós rántotta – à la ÁVH. Egy választás Magyarországon – kétfajta eredménnyel – 1949-ben. *Betekintő*, 9/2, 1–31. o.

129 A Hazafias Népfront újjászervezését, a szövetségi politika eszméjét, illetve a HNF-nek a korai Kádár-korszak választásaiban betöltött szerepét Tabajdi Gábor dolgozta fel részletekbe menően, lásd Tabajdi Gábor 2013. *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika", 1956–1963.* Budapest: Jaffa.

130 Feitl István 2016. A Kádár-korszak választásaink kampányai. In: Uő. (szerk.). *Parlamenti választási kampányok Magyarországon.* Budapest: Napvilág. 107–118. o.

131 Az 1967-es választásra készülődve jegyezte meg Kádár János, hogy 1963-ban azért kellett meghamisítani a választási eredményt a pártközpontban, mert 102 százalékos győzelem jött össze a beérkező adatokból. A választási központ végül 6 százalékkal alacsonyabb értéket hozott ki. Kádár 1967-ben óva intett egy hasonló eredmény kialakulásától. Feitl 2019., *i. m.*, 234–235. o.

132 Uo. 246–248. o.

133 Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1971. január 12. (MNL OL M-KS 288. f. 5/542. ő. e., 26–39. l.) 26. l.

134 Az MSZMP Központi Bizottságának ülése, 1971. január 28. (MNL OL M-KS 288. f. 4/111. ő. e.) 10–12. l.

135 A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról, 1971. *Pártélet*, 15/12, 3–23. o., 6. o.

136 Az MSZMP Központi Bizottságának ülése, 1971. január 28. (MNL OL M-KS 288. f. 4/111. ő. e.) 16. l.

137 Uo. 28–29. l.

138 Uo. 35. l. – A gépelt jegyzőkönyv, főként az utolsó bekezdésben zavaros gondolatmenetként és grammatikai hibák sokaságával rögzítette Kádár okfejtését. Annyi azonban így is világos, hogy a főtitkár arra próbált utalni, hogy helyi szinten a választási kampányba be kell vonni a közösség körében népszerű, ám a párttal kapcsolatban ellenséges magatartást nem mutató egyháziakat is. Az viszont kétségtelenül kétértelmű marad a jegyzőkönyv szövege alapján, hogy Kádár a vallásosság valós fokmérőjének tartotta-e a hitoktatásra járók számát.

139 A Hazafias Népfront Országos Tanácsának ülése indítványozta az országgyűlési és tanácsi választások kiírását. *Magyar Nemzet*, 1971. február 19., 1–2. o.

140 Az MSZMP Központi Bizottságának ülése, 1971. január 28. (MNL OL M-KS 288. f. 4/111. ő. e.) 20–21. l.

141 Uo. 29. l.

142 Országszerte folytatódtak a képviselő- és tanácstagjelölések. *Népszabadság*, 1971. március 23., 5. o.

143 A Pamutnyomóipari Vállalatot, rövidített nevén a Panyovát a háború előtti Godberger textilgyárra való utalásként nevezték Golinak, annak államosítása után mintegy két évtizeddel. A Goldberger textilgyár az 1784-ben, Golberger Ferenc által alapított kékfestő manufaktúrából nőtte ki magát a 19. század folyamán Óbuda legfontosabb ipari központjává. A vállalat a rendszerváltás után hét évvel végleg bezárta kapuit, épületében ma textilipar-történeti múzeum működik. A Panyova társadalmi viszonyait és a szocialista textilipar működését Moldova György 1980-as riportja, *A szent tehén* mutatja be.

144 Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1971. március 30. (MNL OL M-KS 288. f. 5/550. ő. e. 30–44. l.)

145 Nem Szép Zoltán volt az egyetlen „problémás" jelölt 1971-ben. Például a korábban párt-funkcionáriusi posztot is betöltő színész, rendező, igazgató és nem utolsósorban hithű kommunista Major Tamás ellenjelöltje felett is nehezen tért napirendre a Politikai Bizottság. Végül az jelentette a megoldást, hogy állítólag maga Major is szerette volna, ha másik jelölttel kell megküzdeni a képviselői helyért.

146 Az Operatív Választási Bizottság tájékoztatója a Politikai Bizottságnak az országgyűlésiképviselő és tanácstag-választásokról. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1971. április 27. (MNL OL M-KS 288. f. 5/553. ő. e., 9–11. l.)

147 Az országgyűlésiképviselő-választás eredménye, 1971. *Népszabadság*, április 28., 2–3. o.

148 Lásd http://www.irodalmisarok.eu/?page=page&name=Szep_Zoltan_Dr (letöltés időpontja: 2020. július 12.).

149 Lásd http::://www.irodalmisarok.eu/?page=page&name=Finale (letöltés időpontja: 2020. július 12.).

Politikai nevelés

ÖTÖDIK FEJEZET

„Őrsünk a holnapba indul egyenest...” – Az úttörők és a jövő kommunizmusa, 1963–1965

Bevezetés

1965 februárjától az *Élet és Tudomány* oldalain jelent meg az *Üzen a nyolcadik bolygó* című folytatásos sci-fi-regény.[150] A nyolcadik bolygó a Neptunuszra utal, melynek szilíciumalapú élőlényei különböző üzenetekkel ejtik gondolkodóba a földieket. Eközben egy antianyag égitest is fenyegeti a Földet, melynek titkait szintén bolygónk tudósainak és elszánt űrhajósainak kell megoldania. A jövőben játszódó történet nemcsak a tudományos fantasztikum világában való kalandozást ígért, hanem sokoldalú ismeretterjesztést is, így nem csoda, hogy ezt a regényt szívesen adták kisdiákjaiknak fizikatanárok és csillagászkörvezetők a hatvanas évek közepén: kerülte a dilettáns tudománymegközelítést, társadalomábrázolásában pedig nem próbálta indoktrinálni olvasóit sem egy kommunista utópia, sem egy burzsoá disztópia képével. A regény szerzői – Q. G. Lyn és F. A. Bian – az évtized végén[151] és a hetvenes évek elején[152] újabb fantasztikus-ismeretterjesztő regénnyel jelentkeztek.

A szerzői nevek álnevek, amelyek Kulin György csillagászt és Fábián Zoltán írót takarják. Fábián Zoltán neve talán már kevésbé ismert, mint a többi szerzőé. A Kossuth-díjas magyar író, aki a hetvenes években az irodalom hazai népszerűsítésében is részt vett, tragikus autóbalesetben hunyt el 1983-ban. Kulin György pályája viszont ismert minden hazai professzionális és amatőr csillagász előtt.[153] A 20. század harmincas és negyvenes éveiben Kulin kisbolygókutatásai hozták meg számára a szakmai hírnevet. A negyvenes években vette kezdetét tudomány-népszerűsítő munkája, nevéhez kapcsolódik a hazai amatőr csillagászat megalapozása. *A távcső világa* című ismeretterjesztő művét az 1941-es megjelenését követő négy évtizedben még három kiadásban

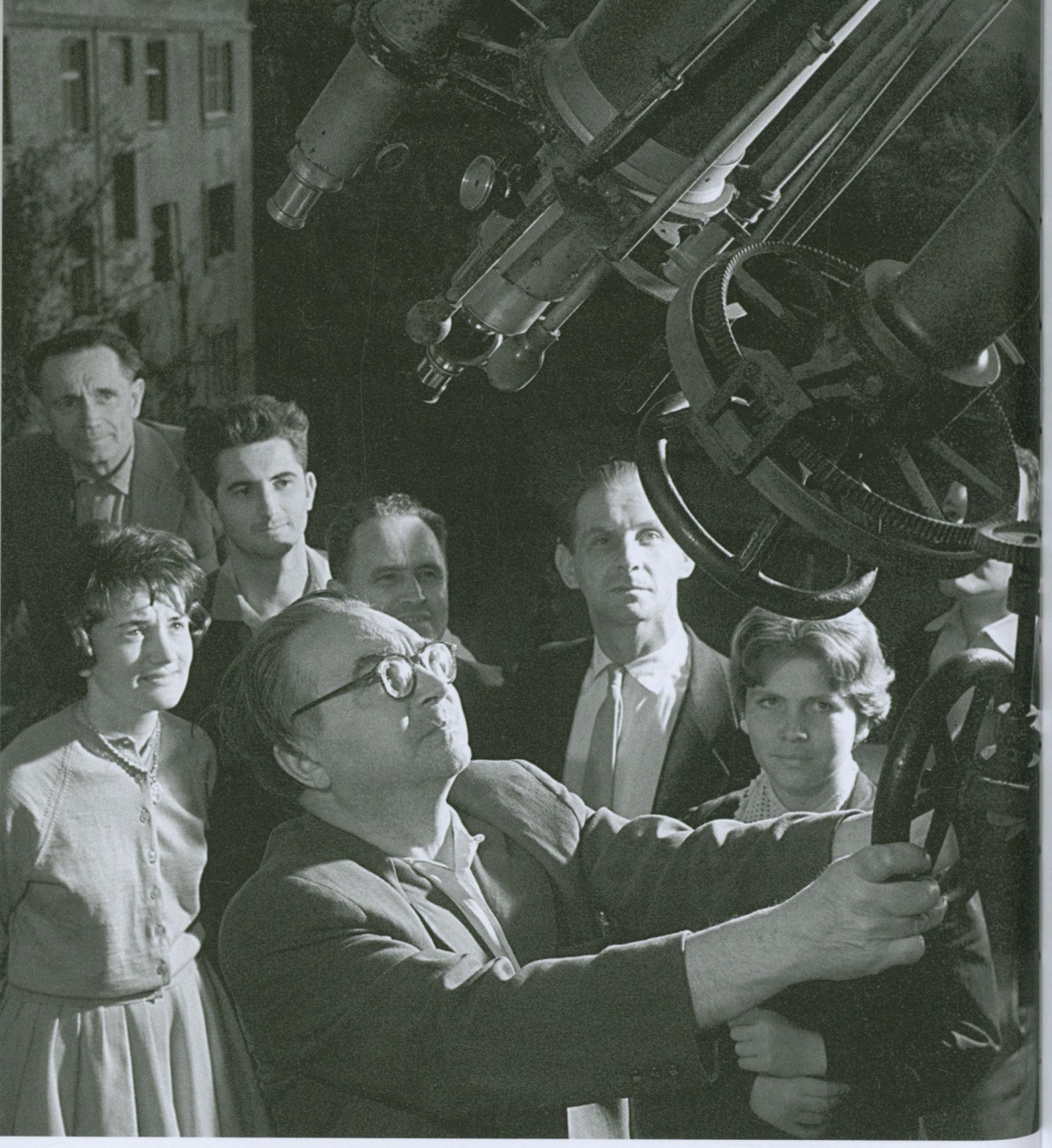

1962. november 15., Kulin György csillagász, számos kisbolygó és egy üstökös felfedezője, a magyar amatőr csillagászat atyja, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) Uránia Bemutató Csillagvizsgálójának alapítója, vezetője, bemutatót tart a távcsőnél. *MTI Fotó: Mikó László*

nyomták újra. Írásai mellett csillagászati társulatok vezetésével, folyóiratok alapításával és szerkesztésével, valamint a csillagászat támogatása érdekében folytatott lobbitevékenységével a korszakban talán a legtöbbet tette a magyar csillagászatért.

1964-ben fiatalabb pályatársával, Ponori Thewrewk Auréllal – aki szintén elkötelezett volt a tudományos ismeretterjesztés ügyében – közösen jegyezték az *Űrhajós szakpróba* című kiskönyvet.[154] Az űrkutatás népszerűségét jelzi, hogy ezt a fajta megmérettetést ekkor vezették be az úttörők szakpróbái közé. A szakpróbák alapvetően a pályaválasztást kívánták elősegíteni általános iskolás korban, és egy-egy tudományág vagy szakma ismereteit igyekeztek ösztönző módon átadni. Az úttörőőrsök büszkeségévé vált egy-egy sikeres szakpróbát tevő őrstag. De az űrkutatás és a csillagászat kapcsán nem pusztán a közösség vagy a vezetők sarkallták érdeklődésre a tanulókat. A hatvanas években a két politikai-társadalmi rendszer versenyének helyszíne a világűr volt, annak meghódítása pedig a jövőről szőtt fantáziáknak adott teret.

A hatvanas évek közepén már egy évtizede folyt az űrverseny az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. A Szputnyik–1 és Szputnyik–2 sikerei 1957 őszén valóságos sokkot okoztak az Egyesült Államokban: nemcsak a technológiai lemaradásra, de a szovjetekkel szembeni kiszolgáltatottságra is rádöbbentették az amerikaiakat.[155] A szovjet műholdakat a hatvanas évek elején az első ember űrbe juttatása (1961: Jurij Gagarin), az első nő űrutazása (1963: Valentyina Tyereskova) és az első űrséta (1965: Alekszej Leonov) szenzációi követték. Úgy tűnhetett, hogy az űrversenyben a Szovjetunió komoly előnyre tett szert, ugyanakkor az Egyesült Államok ebben az időben már forrásainak javát invesztálta egy sikeres holdutazás projektjébe. John F. Kennedy elnöki ciklusának első évében magasabb fokozatra kapcsolt az amerikai űrkutatás, azután, hogy Jurij Gagarin 1961 áprilisában az első ember volt az űrben. A Kennedy-kormányzat elszántsága[156] alapozta meg az Apollo-programot, amely az 1969-es amerikai holdra szállással hozta meg gyümölcsét.

A valóságban zajló űrverseny a kulturális képzetekben összekapcsolódott az idegen világokról, a földön kívüli életről, a világűrben új otthont kereső emberiség jövőjéről szóló fikciókkal. E fantáziák a tudományos eredményeken alapultak ugyan, de sokat elárultak arról, hogy az egyes politikai rendszerekben hogyan képzelték el a jövőt. A verseny nemcsak az űrben, hanem a jövő feltérképezésében is megkezdődött: az 1960-as évek a szovjet és az amerikai jövőkutatás kezdetét is fémjelezték.[157] Ekkoriban a gyermekekre és a felnőttekre

is egyaránt jellemző volt egyfajta naiv jövőszemlélet és várakozás a világban, ami a sci-fi-irodalom tömeges olvasását eredményezte, és hozta meg a kedvét egyre többeknek az amatőr csillagászat műveléséhez Magyarországon is. A legtöbb úttörőőrs Jurij Gagarin, German Tyitov,[158] Andrijan Nyikolajev[159] vagy Valentyina Tyereskova nevét vette fel. Mindezek következtében az úttörőmozgalmat vezető Kommunista Ifjúsági Szövetség a jövőről szóló fantáziák keretét választotta a kommunista közösségiség népszerűsítéséhez: az 1963-as év őszétől új úttörőmozgalmat indítottak *Úttörő expedíció a jövőbe* címmel.

Az úttörők útja az 1960-as évekig[160]

Az „expedíció" nem az első többéves mozgalom volt, amit a Kádár-korszakban az úttörőmozgalom vezetése meghirdetett. 1958 őszén indult útjára a *Forradalom nyomolvasói* mozgalom, amelynek fő feladata a négy évtizeddel korábbi őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság helyi emlékeinek összegyűjtése, visszaemlékezések lejegyzése volt. A hároméves mozgalom során az úttörőmozgalom saját mítoszát is igyekezett építeni: kiemelt figyelem irányult a Rottenbiller utcai iskola őrseinek tevékenységére, amelyek az első magyarországi kommunista gyermekszervezeti csoport emlékeit igyekeztek felhalmozni. Az 1919. március 23-án, a Rottenbiller utcai polgári iskola diákjaiból alakult Marx Károly úttörőcsoport a Tanácsköztársaság rövid ideje alatt működött, több, hasonló tevékenységű gyermekcsoport mellett. Ezzel a „korai alapítással" a magyar úttörőmozgalom megelőzte a „lenini pionírszervezet" felállítását,[161] amelyre 1922-ben került sor. Akkortól a szovjet pionírmozgalom keretein belül folytatódhatott tovább a magyar úttörők története: a kommunista emigránsok gyermekei száznegyvenegy fős magyar részleget alakítottak meg 1922-ben.

Akkoriban Magyarországon a gyermekszervezetek közül az 1910-es években itthon is megszerveződött cserkészmozgalom mellett a nacionalista nevelést hangsúlyozó leventemozgalom volt a legerősebb hatással a fiatalokra. A baloldali úttörőmozgalom legendája szerint 1931-ben mégis pionírsejtek alakultak meg Budapesten az illegális kommunisták szervezésében. Ezek a sejtek részt vettek az ellenállásban az ifjúmunkás szervezet vezetésével: üzeneteket közvetítettek a mozgalomban, gyűjtéseket szerveztek a bebörtönzött kommunisták számára.

A második világháború hazai hadmozdulatainak végéhez közeledve, 1945 márciusában a két munkáspárt, a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) képviselői úgy határoztak, hogy a Gyermekbarátok Országos Egyesületén[162] belül szerveződjön egy gyermekmozgalom, amely az „új demokrácia" értékeit hordozza. Ugyanazon év őszén kapta a mozgalom az „úttörő" nevet, tagjai pedig a következő esztendő március 15-i és május elsejei ünnepségein már egyre nagyobb számban tűntek fel. A magyarországi úttörőmozgalom az 1946. június 2-i ifjúság napján tartott felvonuláshoz köti az országos szervezet megalakulását. A magyar úttörőmozgalomért a kezdeti időktől kétségtelenül a legtöbbet Trencsényi-Waldapfel Imre klasszika-filológus professzor tette, akinek a kommunizmus iránti elkötelezettsége nyilvánvaló volt.[163]

1946-ban dolgozták ki az úttörőélet szabályait, a tizenkét pontot, s ekkor alkották meg az úttörőpróbák formáit és tervezték meg az úttörőviseletet is (a vörös nyakkendő azonban csak az 1949. augusztusi, budapesti Világifjúsági Találkozó alkalmával vált kötelezővé). A Magyar Kommunista Párt minden politikai hatalmát és nagyhatalmi kapcsolatát felhasználta, hogy az úttörőmozgalom az egyetlen országos gyermekegyesület maradjon. Ekkoriban a legnagyobb konkurens a cserkészmozgalom volt, amelyet belső ellentétek feszítettek. A kérdés az volt, hogy a nacionalista és soviniszta elemektől megtisztított új cserkészmozgalom milyen ideológiai irányt követ majd. A cserkészmozgalom „felszalámizása" hasonló volt a pártokkal szemben alkalmazott kommunista stratégiához: az MKP és a hozzá kötődő ifjúsági szervezetek a demokráciát és az antidemokratikus elemektől való megtisztítást kérték számon a cserkészmozgalmon. Végül a cserkészek megmaradt szervezeteinek tagjait 1948-ban beolvasztották az úttörőmozgalomba.[164]

A legveszélyesebb konkurenciát a kommunisták számára a nevelés területén azonban az egyház tekintélye jelentette. Az MKP politikai nyomására 1946. október 10-től a budapesti tankerületi főigazgató engedélyezte az úttörőcsapatok szervezését az általános iskolákban, majd az 1947. január 8-i minisztériumi rendelet a szervezést lehetővé tette az egész országban. Végül az 1948. június 16-i törvény, amely a magyar iskolarendszer teljes államosításáról rendelkezett, olyan terepet hozott létre, ahol már hivatalos ösztönzésre, kizárólagos jogokkal szerveződhetett az úttörőmozgalom. Az 1948. május 24-től 26-ig megtartott első úttörő-konferencia küldöttei már ezerhétszáz úttörőcsapat és százezer úttörő képviseletében jelentek meg. 1948. július 31-én pedig sor kerül-

hetett a csillebérci Úttörővasút első szakaszának és az Úttörő Köztársaságnak a megnyitására.[165]

A kommunista vezetésű úttörőmozgalom elsődleges célja a tanulás, a jó tanulmányi eredmény ösztönzése volt. Az első nagyobb „mozgalom", a Jó tanulással előre hazánkért! elnevezésű verseny keretében ezer úttörő vehetett át kitüntetést 1949. március 15-én. Emellett azonban egyre nagyobb hangsúlyt kapott az úttörőmozgalom másik, politikai célja: a klerikalizmus elleni harc és a személyi kultusz megalapozása. 1950 júniusában megalakult a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ), a kommunista párt egységes ifjúsági szervezete, amely az úttörőmozgalom vezetését is átvette. Erről a DISZ Központi Vezetőségének (KV) novemberi ülésén elfogadott Szervezeti és Működési Szabályzata árulkodik, amely a DISZ felelősségi körébe utalta az úttörők vezetését. Az ötvenes évek első felében tehát az úttörőmozgalom egy erősen központosított vezetésű, a személyi kultuszt középpontba állító, az egész országra kiterjedő ifjúsági szervezetté vált, amelynek taglétszáma egymillió főre emelkedett.

Sztálin halála és Rákosi leváltása után az úttörőmozgalom terén is változásokra szánta el magát a DISZ vezetése. Az 1954. májusi KV-ülésen ígéretet tettek a hibák kijavítására, az úttörőéletben tapasztalható sematizmusok felszámolására. 1955-ben, a „felszabadulás" tízéves évfordulóján új mozgalmat indítottak (Hálazászló-mozgalom), és feleleventették az úttörőpróbák gyakorlatát, amellyel 1950-ben hagytak fel. Az úttörőmozgalom 1956-ban ünnepelte megalakulásának tizedik évfordulóját, az 1956-os forradalom kibontakozásával azonban a kommunista gyermekszervezet beszüntette tevékenységét.

Az úttörőmozgalom úgynevezett őrszemcsapatokban élt tovább 1956 novemberétől.[166] 1957 januárjának közepén országszerte újraindult a tanítás, így az úttörő szervezőmunka is. 1957. február 17–18-án megalakult a Magyar Úttörők Szövetsége (MÚSZ), s ezzel hivatalosan is újjáéledt a gyermekmozgalom. 1957. március 21-én megalakult a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ), ekkortól az úttörőmozgalom is a szövetségen belül működött, a szervezési feladatokra a KISZ külön Úttörő Osztályt hozott létre. Az év áprilisától a *Pajtás* a MÚSZ hetilapjaként jelent meg újra. 1958 februárjában budapesti székhellyel megalakult a Gyermek- és Serdülőkori Mozgalmak Nemzetközi Bizottsága (Comité international des mouvements d'enfants et d'adolescents, CIMEA),[167] amelynek a MÚSZ is tagja lett, ezzel biztosítva a Kádár-rezsim úttörőmozgalmának nemzetközi legitimitását.

Az Úttörővasút harmadik szakaszának avatóünnepsége 1950. augusztus 19-én.
Fortepan / UVATERV

Az ötvenes évek végétől a KISZ vezetése egymást érő mozgalmakat indított az úttörőknek, nagyszabású, gyakran országos kiterjedésű akciókba vonva be őket. Az említett *Forradalom nyomolvasói* mozgalom 1958 őszétől 1961-ig tartott. 1961 januárjában a budapesti 1584-es számú Petőfi úttörőcsapat felhívására országos vasgyűjtés kezdődött, s a nyár végéig teljesült a kitűzött cél: 7000 tonna vasat gyűjtöttek össze az új Erzsébet híd megépítéséhez.[168] A hatvanas évek elején több határozat is született a Művelődésügyi Minisztérium, a KISZ és a MÚSZ részéről, amelyek a közösségi nevelés elveit, a KISZ és az úttörőmozgalom együttműködését szabályozták. Az *Úttörő expedíció a jövőbe* 1963 őszétől 1965 nyaráig tartott, amelyet a hatvanas években több országos mozgalom követett: 1965–1966 folyamán az *Úttörők a hazáért*, 1966–1967-ben az októberi szocialista forradalom ötvenéves évfordulójának tematikájára alapozott *A vörös zászló hőseinek útján*, 1968–1969-ben a Tanácsköztársaság fél évszázadát ünneplő *A forradalom lángjai*, 1970-ben, Lenin születésének századik évfordulóján pedig a *Szabad hazában – Lenin útján*. 1963 októberében *Harsan*

a kürtszó címmel indult úttörőműsor a Kossuth rádióban. 1965 májusában az úttörővezetők első tanácskozásán az akkor már 45 ezer főt számláló úttörővezetői gárda 350 küldöttje vett részt. 1966-ban a mozgalom már huszadik évfordulóját ünnepelte, a többnapos nyári ünnepségsorozat részeként Kádár János is meglátogatta az úttörőket a csillebérci táborban. A hatvanas évek második felének nagyszabású építkezése a zánkai úttörőtábor volt. Közép-Európa legnagyobb területű úttörő-létesítményét 1971. május 25-én, a negyedszázados évforduló ünnepségsorozata kapcsán avatták fel, Kádár János jelenlétében.

A hatvanas évek úttörőmozgalma jelentős elmozdulást jelentett a Rákosi-korszak szervezetének minden ízében átpolitizált és a személyi kultuszt erőltető eszményétől.[169] A mindennapi élet, a tanulás és a munka világának megismerése került a középpontba, ugyanakkor a közös élmények és a szórakozás is fontos elemeit képezték az úttörőéletnek. Ám mindezek mellett sem szabad elfelejteni, hogy az úttörőmozgalom a KISZ és végső soron az MSZMP gyermekszervezete volt, amely egyrészt a szocialista közösségi nevelés ideáit követte, másrészt fő feladatának tartotta a legkisebbek felkészítését a KISZ-tagságra és a „KISZ-életre". A hatvanas évek úttörőmozgalmában az ideológiai üzenet a tudomány világa iránti érdeklődés, a tanulás és a közös kalandok ösztönzése kapcsán, áttételesen érte el a kisdobosokat és úttörőket. Jó példa erre az ideológiai stratégiára az 1963 őszén útjára indított, majd 1964 tavaszán a következő tanévvel meghosszabbított mozgalom.

Úttörő expedíció a jövőbe

A határozat

1963. február 21-i ülésén a KISZ Intéző Bizottsága (IB) határozatot fogadott el a kisdobosok és az úttörők próbarendszerének módosításáról, és egyúttal meghirdette az úttörő korosztály számára az *Úttörő expedíció a jövőbe* mozgalmat.[170] A dokumentum általános indoklása szerint, a KISZ KB úttörőmunkára vonatkozó, korábban elfogadott irányelveinek fokozottabb érvényesítésére utalva, a gyermekek figyelmét a jelenre és a jövőre kellett irányítani. Az 1961-ben véget ért *Forradalom nyomolvasói* mozgalom a múlt emlékezetét emelte az úttörők perspektívájába, és a KISZ így tett a hatvanas évek további kommunista jubileumaival kapcsolatos mozgalmak indításakor is. 1963-ban viszont a szov-

1964, Felvonulási tér, május elsejei felvonulás. *Fortepan / Nagy Gyula*

jet és a magyar kommunista párt kongresszusainak nyomán a jövő, pontosabban annak kommunista építése vált elsődleges feladattá. A határozat hivatkozott az SZKP 1961. októberi XXII. kongresszusára, amelyen Nyikita Hruscsov a desztalinizáció folytatása és a pártapparátus reformja mellett a kommunizmus felépítésének húszéves gazdasági és társadalmi programját jelentette be.[171] Az MSZMP 1962 novemberében megtartott VIII. kongresszusán pedig befejezettnek nyilvánították a mezőgazdaság szocialista átalakítását és a szocializmus alapjainak lerakását, illetve elfogadták a népgazdaság húszéves fejlesztésének irányelveit. Ebben az ideológiai és politikai kontextusban az új mozgalom a figyelmet a kezdődő ötéves tervre és a szocializmus felépítésére kívánta irányítani.

Három célt tűzött ki a KISZ vezetése a mozgalom elé. Először is, hogy ismertesse és mélyítse el a legifjabbak tudását a szocializmus felépítésével kapcsolatban, elsősorban a saját lakóhely fejlődésének és terveinek megismerésével. Másodszor, hogy módszeresen készítse fel az általános iskolásokat az ifjúkorra, nyíljon széles lehetőség különböző szakmák és foglalkozások megismerésére. Harmadszor pedig, hogy a fiatalok erejükhöz mérten vegyenek részt és nyújtsanak segítséget a második ötéves terv teljesítésében. Az *Úttörő expedíció a jövőbe*

mozgalom így „az úttörőpróbák legfontosabb követelményei teljesítésének játékos, romantikus terve" volt, amely az öntevékeny és csoportos munkát egyaránt ösztönözte, miközben utat engedett a „szabad fantázia kibontakoztatásának", a jövő valamely „tudomány- vagy technikai ág fejlődésének elképzelésében".[172]

A mozgalom felhívása öt konkrét feladatot jelölt meg az úttörőőrsök számára. Elsőként a tanulmányi teljesítmény javítását várták, minimális célként megfogalmazva, hogy nem lehet bukott tanuló az őrsben. Ez nemcsak az adott diák, hanem kollektíve az őrs felelőssége is, a gyengébb tanulókat tehát kötelező volt támogatni tanulmányaikban. Másodikként minden őrsnek meg kellett ismerkednie az ötéves terv helyi vállalásaival és végrehajtásának menetével. Ezenfelül pedig segítséget kellett nyújtaniuk a tervcélok végrehajtásához: ez jelenthetett fásítást, az egyes termelőszövetkezetekben vagy állami gazdaságokban kisebb mezőgazdasági munkák vállalását, hasznos anyagok (például vas, papír) gyűjtését, járdaépítést vagy valamely más maradandó érték létrehozását. Harmadszor egy kiválasztott tudományterület széles körű megismerését kívánták. Ezt az őrs saját „fantasztikus elképzelése" alapján teljesíthette: a jövőről szóló víziókkal kapcsolatban levelezéseket folytattak, beszélgetéseket és látogatásokat szerveztek, makettet vagy faliújságot készítettek. Negyedik elvárásként szerepelt az úttörő kulturális szemlén és sporteseményeken való részvétel. Végül ötödik feladatként az őrsök azt kapták, hogy csapatuknak legalább a fele teljesítsen egy természet- vagy társadalomtudományos szakpróbát. A mozgalomban részt vevő őrsöknek a tanév kezdetén kellett benyújtaniuk jelentkezési lapjukat az „expedícióra" vonatkozó tervekkel. A mozgalmi évadban „expedíciós" naplót kellett vezetniük, teljesítményüket pedig a tanév végén értékelték a csapatvezetőségek. Teljesítményük alapján az őrs – vagy az összes őrs teljesítménye alapján a raj – megkaphatta az „Expedíció Vörös Csillaga" kitüntetést.

A mozgalmi évad során megyei kiállításokat szerveztek, ahol „expedíciós napok" keretében ismerkedhettek meg az úttörőőrsök egymás terveivel, makettjeivel, szakköri termékeivel. Ezekhez kapcsolódtak az országos kiterjedésű kulturális szemlék és sportversenyek, illetve a nyári expedíciós táborok. Az őrsök járási és megyei találkozóinak betetőzéseként a legjobbak részt vehettek az országos találkozón, amit a tanév végén Csillebércen tartottak.

Az „expedíció" irányítására és propagálására a KISZ és a MÚSZ Országos Parancsnokságot hozott létre. Ezt a testületet szocialista brigádvezetők, a szakma ifjú mesterei, tudósok és kutatók alkották. Felhívásait titkos parancsoknak nevezték, amelyek egyaránt megjelentek az úttörőújságokban, a rádió úttörőknek szóló műsoraiban, illetve a televízió *Úttörő Híradó* című műsorában.

A felhívás

A *Pajtás* úttörőújság 1963. szeptember 25-i száma címlapján közölte az Országos Parancsnokság felhívását, amely a következő oldalon folytatódott:

„PAJTÁSOK!

Nagy játékra, expedíciós útra hívunk benneteket. Expedíción vettek részt hajdan a tudomány bátor úttörői és távoli földrészeket, gazdag területeket kutattak fel, távoli népeket, hasznos ásványkincseket, növényeket, állatokat ismertek meg. Ez az expedíciós munka nincs befejezve. Ma is indulnak kutatócsoportok az Antarktisz jeges földjére, a Himalája eddig elérhetetlennek vélt csúcsaira és az óceánok csodálatos mélyére. Hős űrhajósok expedícióinak ujjong a világ. Nincs messze az idő, amikor expedíció indul a Holdra és más bolygókra. A mi expedíciónk célja: derítsük fel közösen azokat a titkokat, amelyeket a szocialista jövő tartogat számunkra.

ÚTTÖRŐ ŐRSÖK!

E FELHÍVÁSSAL FORDULUNK HOZZÁTOK!

Derítsétek fel, hogy lakóhelyetek, szülőföldetek mivel lesz gazdagabb a második ötéves terv végére. Szárnyaló képzelettel kutassátok: milyen lesz életünk 1980-ban, vagy 2000-ben, a felépült szocializmusban, a kommunizmusban. Gyűjtsetek adatokat az űrhajózás eredményeiről.

Végezzétek el szorgalmasan az olykor kicsinynek tűnő, de állhatatos munkát kívánó iskolai feladatokat. Erőtökhöz mérten vegyetek részt a jövő építésében, a második ötéves terv helyi feladatainak végrehajtásában. Készüljetek fel jövő hivatásotokra, életpályátokra. Valamennyien teljesítsétek az úttörőpróbák követelményeit.

Elért eredményeiteket jegyezzétek fel expedíciós őrsi naplótokba. Munkátokat a csapatvezetőség értékeli. Azok az expedíciós őrsök, amelyek mindenben eleget tesznek az előírt követelményeknek, a tanév végén őrsi zászlójukra megkapják az Expedíció Vörös Csillagát.

Az expedícióra az úttörő őrsök – az őrs valamennyi tagjának közös elhatározása alapján – jelentkezhetnek. Tartsatok rendkívüli őrsi összejövetelt és döntsétek el, hogy részt vesztek-e az expedícióban. Elhatározásotokról értesítsétek a csapatvezetőséget.

A tanév során vetélkedőkön, kiállításokon, találkozókon adhattok számot expedíciós munkátokról. A legjobb őrsök részt vesznek az expedíciós őrsök nagy

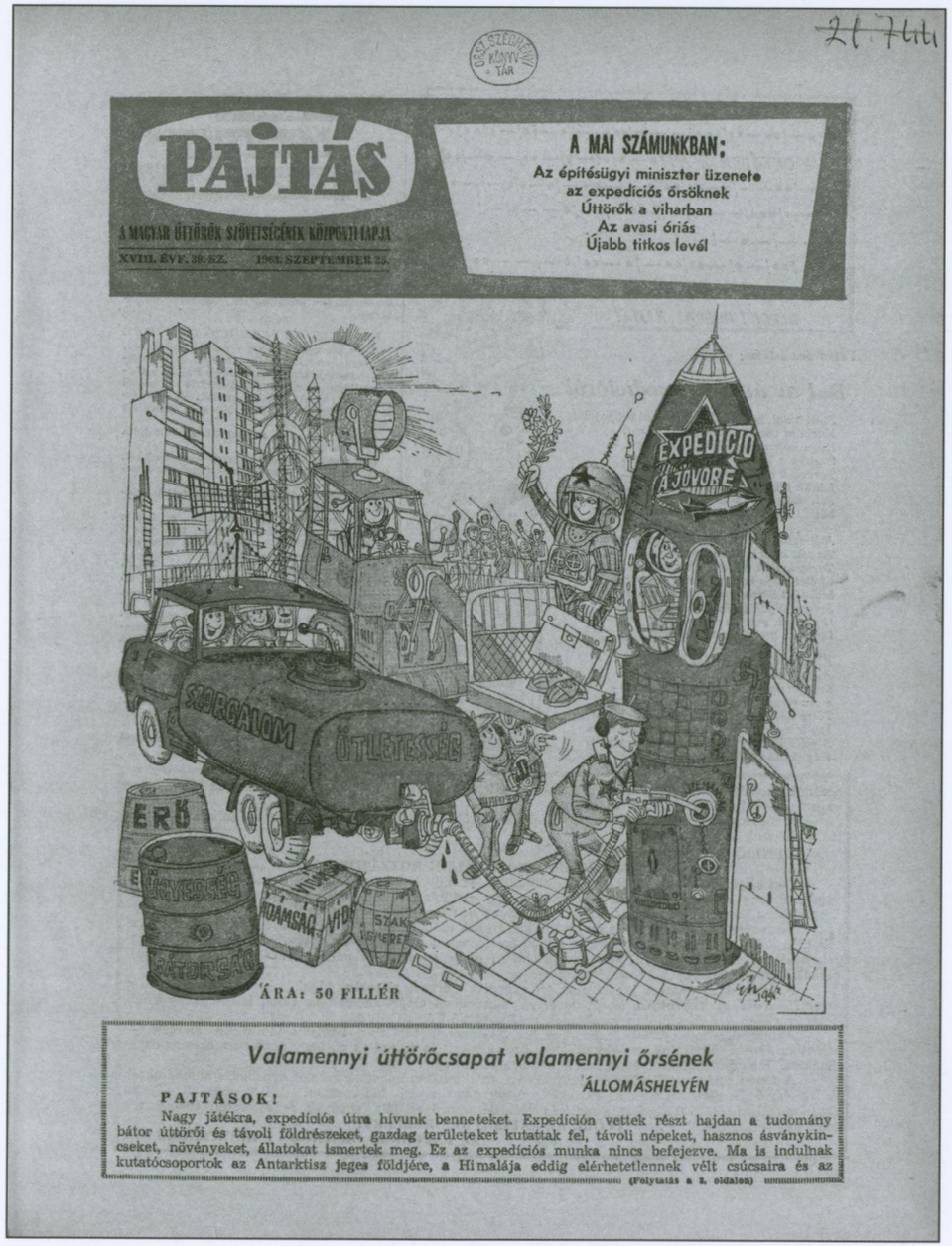

PAJTÁS

A MAGYAR ÚTTÖRÖK SZÖVETSÉGÉNEK KÖZPONTI LAPJA

XVIII. ÉVF. 39. SZ. 1963. SZEPTEMBER 25.

A MAI SZÁMUNKBAN:

Az építésügyi miniszter üzenete az expedíciós őrsöknek

Úttörők a viharban

Az avasi óriás

Újabb titkos levél

EXPEDÍCIÓ A JÖVŐBE

SZORGALOM

ÖTLETESSÉG

ERŐ

ÁRA: 50 FILLÉR

Valamennyi úttörőcsapat valamennyi őrsének

ÁLLOMÁSHELYÉN

PAJTÁSOK!

Nagy játékra, expedíciós útra hívunk benneteket. Expedíción vettek részt hajdan a tudomány bátor úttörői és távoli földrészeket, gazdag területeket kutattak fel, távoli népeket, hasznos ásványkinceseket, növényeket, állatokat ismertek meg. Ez az expedíciós munka nincs befejezve. Ma is indulnak kutatócsoportok az Antarktisz jeges földjére, a Himalája eddig elérhetetlennek vélt csúcsaira és az

(Folytatás a 2. oldalon)

A *Pajtás* címlapja, 1963. szeptember 25.

nyári táborozásán, Csillebércen. Kísérjétek figyelemmel az úttörő újságokat, a rádió és a televízió úttörő adásait, amelyek rendszeresen tudósítanak majd az eseményekről.

ELŐRE AZ EXPEDÍCIÓ SIKERÉÉRT!

AZ EXPEDÍCIÓ ORSZÁGOS PARANCSNOKSÁGA"[173]

A felhívás tartalmi elemeiben természetesen megfelelt a korábban ismertetett KISZ-határozat szövegének. Ugyanakkor nem maradt el a mozgalom politikailag előírt „romantizálása" sem. A mozgalmi év kezdetét azokra a felfedezőkre alapozták, akik meghódították és feltérképezték a Földet, és akik eljutottak a világűrbe. Ez az „expedíciós" hagyomány visszatérő narratív eleme volt az 1963 őszétől 1965 őszéig tartó mozgalmi tanéveknek. De nem is az elődökre való rámutatás volt a legfontosabb ideológiai elem, amellyel az úttörő korúakat nevelni szerette volna a párt ifjúsági szervezete. A második ötéves terv középpontba állítása mellett az elkövetkezendő években szintén sokat hallottak az úttörők a szocializmus évtizedes távlatairól. A hruscsovi tervekben a kommunizmus felépítésének végpontját, 1980-at, vagy a 21. század metaforájaként értelmezett 2000-es évet a jövőről szőtt fantáziák szimbolikus idejeként jelenítették meg. Ezek technicizált utópiák képében öltöttek testet a gyermekek fantáziáiban, valamint a felnőttek által írt fikciókban az úttörősajtó lapjain. A szocializmus fejlődése a kommunizmusba viszont megkérdőjelezhetetlen narratívaként szerepelt a felhívásban és a későbbi jövőképekben is. Ez, pontosabban az olyan egyenlőségalapú társadalomkép, amelyben a szűkösség egyre kevésbé jelent problémát a közösségi létezésben, standard eleme volt ezeknek az elbeszéléseknek. A kommunizmusról szóló utópiák további közös eleme volt, hogy időbeli kezdetük a jelenben, a szocializmusnak az 1960-as évek elején megkezdett építésében rejlett. A futurista képek és az ipari társadalom szocialista eszménye jellemzi Petrovácz István ifjúsági regényíró mozgalmat köszöntő versét is:

„Száll a dal, hív a dal, gyere velünk, pajtás!
Kuckója vackain szunyókál a rest.
Húga kötényébe fogódzik a gyáva. –
Őrsünk a holnapba indul egyenest.
Terveink ritmusára épül az ország,
felhők fölé nő az óriáskohó.
Fel, megelőzni a kort! A jövőbe
készül az úttörő expedíció.

Jöjj velünk táborba, ismerd meg hazádat.
Titkait kitárja a százarcú táj.
Terméketlen sziken nehéz kalász zizzen,
új élet sarja hajt, akármerre jársz.
Indulj el bátran, ne riasszon a távol.
Széles folyók vizén siklik a hajó.
Gépkocsi, gyorsvonat röpít, a jövőbe
indul az úttörő expedíció.

Álomba ringat a vonat muzsikája.
Álmodban gépeket tervezel, mesés
űrhajót építesz, jégtörőt, rakétát –
s visszaveszi tőled mind az ébredés.
Félre, bú, tervezd meg, építsük fel újra!
Így lesz majd tervekből, álmokból való.
S szélsebes űrhajónk szárnyán a jövőbe
száguld az úttörő expedíció!"[174]

A folyóirat e száma továbbá felhívást intézett az úttörőkhöz, hogy ne csak cselekvői, de hírvivői is legyenek a mozgalomnak: az „expedíció tudósítói" a *Pajtás* szerkesztőségét tájékoztatták őrsük eredményeiről. Ugyanebben a számban Trautmann Rezső építésügyi miniszter biztatott az „expedícióra", azaz a lakóhely és fejlődésének megismerésére. De megjelentek a „gépmadarak", amelyek ejtőernyőn a kiskunfélegyházi tanyavilágba postázták az expedíciós parancsot, ugyanazt, amelyet a Bodrog partján motorcsónakok, Székesfehérváron oldalkocsis motorok kézbesítői továbbítottak. Közben pedig Csepelen felröppent a Vosztok–1 kis méretű mása, a helyi szakkör mesterműve, amely ötvenméteres magasságot elérve hirdette az expedíció kezdetét. De nem maradhatott el a jövőről szóló fantáziálás sem, a Holdon tartott őrsgyűlésről és a Győzelmes kommunizmus nevet viselő jövőbeli mezőgazdasági üzem falujáról. Itt a földeket már programozott gépek művelik, az emberi munka az irányításra, javításokra és karbantartásra szorítkozik. A terményátlag jóval nagyobb az egyes gabonafélék keresztezése miatt, amelyet a kioldódó műanyag háló véd jégkár ellen. A jövő faluja olyan, mint a város, csak méreteiben kisebb, de saját repülőtérrel is rendelkezik. Némileg kiábrándító lehet ugyanakkor, hogy „a mezőgazdasági munkások most is sokat dolgoznak, hiszen a kommunista társadalom jólétének a munka az alapja".[175] Az a munka, amely irányítói vagy karbantartói feladatokat jelent, a jövőben sem szűnik meg, sőt ennek alapján becsüli meg dolgozóit a jövőbeli kommunista társadalom.[176]

A teremtett világok sorát és az expedíciós lelkesedést a folyóirat ezen őszi számában csak egyetlen rövid híradás törte meg. Ez pedig Tony Pearlről és társairól szólt, azokról a fekete kisfiúkról, akik Virginia államban, Farmwillben [sic! – helyesen Farmville] élnek, és a rasszista kormányzat iskolabezárásai miatt nem járhatnak iskolába. Végül New York-i és michigani egyetemisták tanítják meg őket írni és olvasni, de a továbbtanulásra esélyük sincs, mivel Virginiában az iskolák zárva maradnak előttük.[177]

Az úttörők cselekedetei

A mozgalomban részt vevő úttörőket az Országos Parancsnokság folyamatosan feladatokkal látta el. Ilyen volt első vetélkedőinek egyike is, amely az egész országra kiterjedt, és járási, megyei fordulóit országos megmérettetés követte. E vetélkedőn négy témát érintettek. A „Szülőföldünk változása…" a saját lakóhely ismeretére, annak közelmúltban történt változásaira, fejlődésére terjedt ki. A magasabb szintű területi versenyeken a vetélkedők már a megye vagy az egész ország területét érintették. A „Ki-ki a maga mesterségét folytassa" a szakpróbák teljesítését, egy-egy szakma felfedezését, egy szabadon választott mestermunka elkészítését célozta. Az „Ember a világűrben" az űrutazásban az emberiség által elért eredmények feldolgozását, az általános csillagászati és mechanikai ismeretek elsajátítását, az űrhajózás élettani, tudományos és irodalmi vonatkozásainak megismerését kívánta meg. Végül pedig a „Pillantás a jövőbe" tematika kívánt a leginkább teret engedni a gyermeki fantáziának, olyan kérdéseket boncolgatva, hogy milyen lesz az élet, a technika, az ipar, a mezőgazdaság, az iskola és a kultúra 50-100 év múlva.[178]

Mindeközben persze zajlott a verseny az Expedíció Vörös Csillagáért, az őrsök által folyamatosan beküldött dokumentációk alapján.[179] E kitüntetés jelvényét az expedíciót teljesítő őrsök május végén, a nemzetközi gyermeknap alkalmával tűzhették zászlójukra. A vakáció közeledtével az „expedíciós táborok" létrehozása vált fontossá, amelyeknek egyaránt célja volt a lakóhelytől távolabb lévő településeken is megismerni a szocializmus építésének munkáját, illetve közösségi életet élni és munkát végezni a csapatért.[180] A tanév lezárásával azonban nem ért véget az *Úttörő expedíció a jövőbe* mozgalom. 1964 szeptemberében annak folytatására intézett felhívást az Országos Parancsnokság. Az „expedíció" tehát még egy tanéven keresztül folytatódott, immár kibővített tematikával. A „felszabadulás" huszadik évfordulója alkalmából még nagyobb nyomatékot szeretett volna adni a KISZ-vezetőség az elmúlt két évtized eredményeinek. Az 1964 decemberében esedékes VI. KISZ-kongresszusra való felkészülés pedig az úttörőmozgalom és az ifjúkommunista szövetség közötti kapcsolatok további megerősítését szolgálta.[181]

A kétéves mozgalom során persze nem ezek az országos szintű események jelentették a megmérettetések lényegét. A hétről hétre beküldött jelentések, beszámolók, amelyeket az úttörősajtó szemlézett, többnyire arról szóltak, hogy egy-egy őrs a saját lakóhelyén milyen eredményeket tudott felmutatni, milyen terveket készített szűkebb pátriájával kapcsolatban a jövőre való tekintettel. A mozgalom célja a lokális identitás erősítése volt, legyen szó városi-ipari környezetről vagy falusi-mezőgazdasági vidékről. Persze voltak olyan nagyszabású vállalkozások is, mint a dömsödi II. Rákóczi Ferenc úttörőcsapaté, amely 1964 nyarán egészen a Balti-tengerig evezett el két csónakkal. Természetesen nem maradtak el a hivatalos internacionalizmustól fűtött cselekedetek sem, mint a szovjet katonai sírok gondozása vagy az 1963-as kubai árvízkárosultak megsegítése. Ám az ötéves terv távlatai, illetve azok a fantáziák, amelyek a kommunizmus fejlődéséről szóltak, a legkisebbek számára leginkább a helyi viszonyokra vonatkozóan váltak megragadhatóvá. Egy jellemző példát citálunk, ami jól mutatja azokat a távlatokat, amelyeket a hatvanas évek első felében, főként a felnőttek sugalmazására a gyermekek vizionáltak. A rövid részlet a *Pajtás* 1963. októberi számában jelent meg Négy évtized múlva címmel, szerzőként pedig a somogyszobi Galamb őrs van megjelölve:

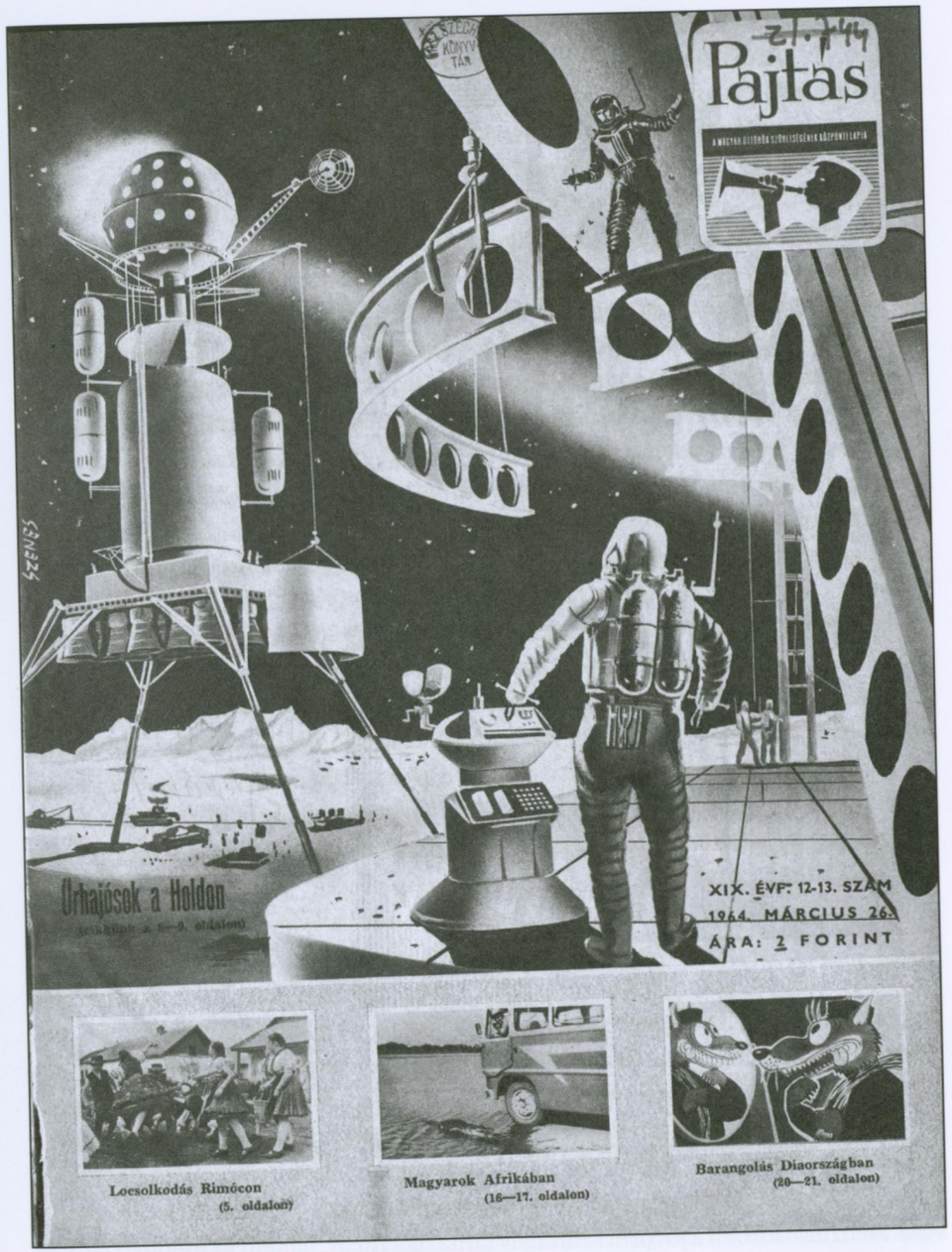

A *Pajtás* címlapja, 1964. március 26.

„Őrsi összejövetelen beszélgettünk arról, hogy ki milyennek képzeli el életét és környezetét 2000-ben. Több ötlet hangzott el. Az átlagéletkor nem 67, hanem 80 és 90 év között lesz. A falvak fejlődésben utolérik a városokat. Mindenütt szép, kényelmes, emeletes házak épülnek. Széles műút hálózza be majd az országot. Sok park létesül. Minden faluban művelődési ház elégíti ki a szórakozási és kulturális igényeket. Hazánk lakóinak száma gyarapszik. A műveltség színvonala emelkedik. Akkor már a kommunizmust építjük."[182]

Elviekben a kommunizmus elérését célozta a mozgalomhoz igazított úttörőpróba háromszintű rendszere is, amely olyan témákat érintett, mint az úttörőélet és úttörőerények, a szorgalmas tanulás, a közösségért folytatott munka, a „dolgos munkáslétre" való felkészülés, a lakóhely és az ország megismerése, az irodalmi és művészeti ismeretek gazdagítása, a sportolás és természetjárás. Ezen túl pedig a legnagyobbaknak, tehát a 8. osztályosoknak ott volt még az „Ifjúság a szocializmusért" próba, amely a KISZ-életre és -tagságra való felkészülést szolgálta, illetve beszélgetések sorozatával segített eligazodni olyan politikai és társadalmi, sőt etikai témák terén, mint az ifjúkommunisták szerveződése, a kommunizmus jövője, a néphadsereg indokoltsága, a tudomány és a technológia fejlődése, a béke, a barátság, a boldogság, a kötelesség és a bátorság eszményei.

Utóbbiak az úttörők nevelésének kulcskategóriái voltak, hiszen egy olyan szocialista etika alapjait jelentették, amely új értékrendszert képviselt a korábbi, főleg vallásos hit eszményeivel szemben. A szocialista etika értékeit az őrsvezetők, az úttörősajtó és a KISZ, illetve a MÚSZ irányítói folyamatosan hangsúlyozták beszédeikben, írásaikban és határozataikban.

• • •

Az *Úttörő expedíció a jövőbe* mozgalmára talán ma már azok sem emlékeznek, akik annak idején 10-14 éves korukban részt vettek benne.[183] A korabeli sci-fi-irodalom azonban, amelyre e fejezet elején hoztunk példákat, méltó emléket állít egy olyan kornak, amelyben az emberiség jövőjében még a lehetőségek kimeríthetetlen tárházát látták, és nem egy veszélyhelyzetet vagy katasztrófát, amely az emberiség pusztulásával is járhat. A korszak sci-fi-regényeinek többsége ma is olvasásra érdemes, a fejezetben bemutatott úttörőmozgalom ezzel szemben megmosolyogni való. Nem elsősorban a jövőről szőtt naiv fantáziák miatt, hanem az ideológia miatt, amely mindenképpen felsejlik a tudományos-fantasztikus mondanivaló mögött.

A hatvanas évek elején az MSZMP-ben úgy gondolták, hogy miután befejeződött a „szocializmus alapjainak lerakása", a társadalom számos területéhez hasonlóan az iskolaüggyel és az úttörőmozgalommal kapcsolatban is új irányelvekre van szükség. Ezt szolgálta az 1961-es iskolareform törvénye, amely a tömegoktatás körülményeihez kívánta igazítani a közoktatás elméleti és intézményi kereteit. Az úttörőmozgalom egyrészt együtt változott volna az iskolával, a közösségi nevelés eszközeként és terepeként.[184] Másrészt az úttörők és a KISZ szinergiája az ifjúsági mozgalmak egységes modelljét ígérte a hatalom számára: egy, már gyermek- és fiatalkortól követhető életpályát. A tanulmányi eredményektől a pályaválasztásig és azon is túl, a kommunista párt majdnem mindent tudott fiatal állampolgárairól.

Persze ez nem csupán a hatalomgyakorlás kérdése volt. A hatvanas évektől kezdődő társadalmi változásokban fontos szerepet játszott a mobilizáció, amelynek kiemelt terepe volt az iskola, illetve a tanulmányi előmenetelt és a közösségi beilleszkedést támogató úttörőmozgalom. Ezzel azonban szoros összefüggésben létezett az az ideológiai világkép, amely nemcsak a hatalmi viszonyokat jelezte, hanem az idő érzékelésére és a jövőről szőtt álmokra is igényt tartott. Azok a fantáziák, amiket az úttörősajtóban az „expedíciós mozgalom" kapcsán a jövőről olvashatunk, többet elárulnak a felnőttek nézeteiről, mint a gyermekek képzeletéről. Akármennyire is felpuhul egy diktatúra, a jövőről nem mondhat le, hiszen ezzel saját ideológiai alapjait ásná alá. A hatvanas évek első felében pedig az úttörők addig vizionálhattak ultramodern jövőt, ameddig nem érintették a társadalom alapvető politikai berendezkedését. Az ugyanis csak egyféle lehetett: a hatvanas évek első felében a gyerekeket arra szorították, hogy a húsz, negyven vagy száz évvel későbbi jövőt kommunista társadalomként képzeljék el. Ez az ideológiai feltétel azóta már megbukott, tehát a hatvanas évek víziói a kommunista társadalomról legalább annyira utópikusnak bizonyultak utólag, mint azok a sci-fi-regények, amiket a gyermekek álmodozva olvastak.

Jegyzetek

150 Könyvformátumban 1966-ban adta ki a Magvető Kiadó. Q. G. Lyn – F. A. Bian 1966. *Üzen a nyolcadik bolygó.* Budapest: Magvető.

151 Q. G. Lyn – F. A. Bian 1969. *Az ellentmondások bolygója.* Budapest: Táncsics.

152 Q. G. Lyn – Q. F. Lyn – F. A. Bian 1971. *Aster.* Budapest: Magvető. (A harmadik szerző Kulin Ferenc irodalomtörténész.)

153 Kulin György életéről bővebben lásd Bartha Lajos et al. (szerk.). 1996. *Kulin György munkássága és a magyarországi amatőrcsillagász mozgalom.* Budapest: Magyar Csillagászati Egyesület.

154 Kulin György – Ponori Thewrewk Aurél 1964. *Űrhajós szakpróba.* Budapest: Ifjúsági Lapkiadó.

155 Az űrverseny kezdetéről és az amerikai Szputnyik-sokkról lásd Levine, Alan J. 2017. *After-Sputnik: America, the World, and Cold War Conflicts.* New York – London: Routledge.

156 Az amerikai politikai reakcióról lásd Wang, Zouyue 2008. *In Sputnik's Shadow: the President's Science Advisory Committee and Cold War America.* New Brunswick – New Jersey – London: Rutgers University Press.

157 A jövőkutatás kezdetéhez, történetéhez és eszmevilágához lásd Andersson, Jenny 2012. The Great Future Debate and the Struggle for the World. *The American Historical Review.* 117/5, 1411–1430. o.; Uő. 2018. *The Future of the World: Futurology, Futurists, and the Struggle for the Post-Cold War Imagination.* Oxford: Oxford University Press.

158 German Sztyepanovics Tyitov (1935–2000) szovjet űrhajós, Gagarin űrrepülése során még csak tartalék volt. Fél évvel később, 1961. augusztus 6-án a Vosztok–2 fedélzetén ő volt az első, aki egy napnál többet tartózkodott az űrben. Tyitov repülése alapvető tudományos információkat szolgáltatott az űrkabin irányítási lehetőségeiről és az űrrepülés fiziológiai hatásairól.

159 Andrijan Grigorjevics Nyikolajev (1929–2004) szovjet űrhajós, Tyitov tartalékaként szolgált a Vosztok–2 repülése alkalmával. 1962 augusztusában a Vosztok–3 űrhajósa volt, a szovjetek közül harmadik, a világranglistán hetedik ember az űrben. A Vosztok–3-at egy nappal később a Vosztok–4 követte, így a két űrhajó szimultán űrrepülést hajtott végre, és augusztus 15-én, hétperces különbséggel értek földet. Nyikolajev 1970-ben a Szojuz–9 parancsnokaként másodszor járt az űrben. 1963. novemberében feleségül vette Valentyina Tyereskovát, az első női űrhajóst. Házasságuk 1982-ig tartott. 1964. május elseje alkalmából egy hétig Magyarországon vendégeskedett, hazautazása előtt a *Pajtás* oldalain válaszolt az úttörők „kérdéseire". Faragó György 1964. Lesznek-e magyar űrhajósok? Andrijan Nyikolajev válaszolt a magyar úttörök kérdéseire. *Pajtás,* 19/19, 3. o.

160 Az úttörőmozgalom történetének modern feldolgozása híján, ahol másként nem jeleztem, a következő irodalmat használtam fel: Záhonyi Ede 1976. Szövetségünk történetéből. In: Gaál Ferenc (szerk.). *Úttörőkrónika: A magyar úttörőmozgalom harminc éve.* Budapest: Móra. 9–25. o., illetve ugyanennek a kötetnek a kronologikus részét vettem alapul, 96–115. o.

161 Az 1926-ra 2 millió, majd a negyvenes években 15 millió, végül a hetvenes években 25 millió főt számláló Vlagyimir Lenin Össz-szövetségi Úttörőszervezet 1922-es alapítása persze nem előzmények nélküli. A bolsevik gyermekszervezet előtörténetéhez lásd: Waack, Sebastian 2008. *Lenins Kinder: Zur Genealogie der Pfadfinder und Pioniere in Russland 1908–1924.* Berlin: Wissenschaftlicher Verlag.

162 Gergely Ferenc 1988. A Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesülete (1917–1948). *Párttörténeti Közlemények,* 34/2, 109–145. o.

163 Az úttörőkrónikák Trencsényi-Waldapfel Imre, „Imre bácsi" legendás tetteként emlékeztek vissza arra, amikor 1946 nyarán a szabadság-hegyi Chorin-villát sikerült táborhelynek megszereznie Budapest szovjet városparancsnokának beleegyezésével az úttörőmozgalom számára.

164 P. Miklós Tamás 2007. A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az úttörőmozgalom „egyesülése" 1948-ban. *Új Pedagógiai Szemle,* 57/9, 153–181. o.

165 A Úttörővasút avatásán Rákosi Mátyás is jelen volt. Az eseményen többek között beszédet mondott Gerő Ernő, akkoriban közlekedésügyi miniszter, aki felhívta az úttörő pajtásokat, hogy szeressék a népi demokráciát, amely felépítette nekik az úttörővasutat. Gerő arról is beszélt, hogy az úttörők úgy tudják a leginkább kifejezni hálájukat, ha jól tanulnak, és fegyelmezett munkával jó hazafiakká és demokratákká válnak. Gerő elvtárs felavatta az Úttörő Vasutat 1948. *Szabad Nép,* augusztus 1., 8. o.

166 Györgyi Csaba 2019. Őrszemek, regösök, garabonciások: az Őrszemcsapatok és az Úttörőegyüttes. Ifjúságmozgalmi alternatívák az államszocializmus idején. *Levéltári Szemle,* 62/2, 32–51. o.

167 A korabeli sajtóban a szervezet nevét eltérő változatban is meg lehet találni: Gyermek- és Ifjúsági Mozgalmak Nemzetközi Bizottsága. A CIMEA jelenleg is létező szervezet, 58 országból egyesíti az úttörőmozgalmakat. Szervezetileg a baloldali ifjúsági világszervezet, a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség részeként működik.

168 Az Erzsébet híd egy 1959. októberi kormánydöntés alapján 1961 és 1964 között utolsóként épült újjá a második világháborúban felrobbantott budapesti hidak közül. A rekonstrukciós munkálatokat építészeti és várostervezési viták előzték meg: kérdéses volt, hogy szükség van-e egyáltalán eme nagyszabású beruházásra. Végül a modernista szellemben újjáépített Erzsébet híd a korai Kádár-korszak egyik presztízsberuházása lett. 1964. november 21-én adták át a hidat az első átvonulóknak. A bővebb tájékozódáshoz lásd Gáll Imre 2005. *A budapesti Duna-hidak.* Bővített, átdolgozott kiadás. Budapest: Hídépítő Rt.

169 A korszakra vonatkozóan lásd Trencsényi László (összeáll.) 2006. *Utak és törések. Adalékok a magyar úttörőmozgalom történetéhez.* Budapest: Új Helikon. (Főként Trencsényi Imre visszaemlékezéseit a 13–76. oldalon.)

170 A KISZ IB határozata a próbarendszer módosításáról és az *Úttörő expedíció a jövőbe* mozgalom megszervezéséről 1963. *A Magyar Úttörők Szövetsége Tájékoztatója.* Budapest: Magyar Úttörők Szövetsége Országos Vezetősége, 7/2, 1–5. o.

171 Lásd a bevezető fejezet hruscsovi programot taglaló alfejezetét.

172 A KISZ IB határozata a próbarendszer..., *i. m.*

173 Valamennyi úttörőcsapat valamennyi őrsének! 1963. *Pajtás,* 18/39, 1–2. o.

174 Petrovácz István 1963. Dal az úttörő expedícióról. *Pajtás,* 18/39, 2. o.

175 Láng Róbert 1963. Győzelmes kommunizmus. *Pajtás,* 18/39, 6. o.

176 A jövőről szóló elképzelések a legtöbbször mennyiségi növekedést jelentettek, míg az ember világának minőségi változásáról kevesebbet fantáziáltak. Ez annak a marxi tételnek a fényében, hogy a munka mint olyan szűnik meg a kommunizmusban, érdekes elméleti vitákhoz vezethetett volna.

177 Fekete fiú – fehér iskola, 1963. *Pajtás,* 18/39, 5. o. Tony Pearl valószínűsíthetően fiktív személy volt, ugyanakkor a virginiai Prince Edward megye és központja, Farmville az iskolai szegregációval kapcsolatos polgári jogi küzdelmek kiemelt területe volt. 1959 és 1964 között az iskolai integráció követelményeivel szembeszállva a helyi kormányzat valóban bezáratta az állami iskolákat. A fehér gyerekek többsége tandíjalapú alapítványi iskolákba járt, míg a szegényebb feketéknek messzebb kellett iskolát találniuk, vagy teljesen kiestek az oktatásból.

178 Az expedíciós őrsi vetélkedők megrendezése, 1963. *A Magyar Úttörők Szövetsége Tájékoztatója.* Budapest: Magyar Úttörők Szövetsége Országos Vezetősége. 7/3, 14–21. o.

179 Az Expedíció Vörös Csillaga odaítélésének szempontjai, 1964. *A Magyar Úttörők Szövetsége Tájékoztatója.* Budapest: Magyar Úttörők Szövetsége Országos Vezetősége. 8/1, 9–10. o.

180 Útmutató az Expedíciós táborok szervezéséhez, 1964. *A Magyar Úttörők Szövetsége Tájékoztatója.* Budapest: Magyar Úttörők Szövetsége Országos Vezetősége. 8/1, 11–17. o.

181 Az új mozgalmi évad kezdetét annak a dátumnak az évfordulójához kötötték (1944. szeptember 26.), amikor – legalábbis a szocialista narratíva szerint – az első szovjet katona magyar földre lépett. Ezért köszöntötte a *Pajtás* oldalain a mozgalom folytatását Czinege Lajos honvédelmi miniszter. *Pajtás,* 19/38, 2–3. o.

182 Négy évtized múlva, 1963. *Pajtás,* 18/43, 2. o.

183 Nem bizonyítható ugyan, de ha valamihez, ahhoz biztos hozzájárult az 1963–65-ös úttörőmozgalom, hogy a műszaki és természettudományok, akárcsak a sci-fi-irodalom, a hatvanas évek fiatal generációjában termékeny táptalajra találtak. Az eddigi egyetlen magyar űrhajós, Farkas Bertalan utolsó úttörőévei is ezekre az évekre esnek. Életrajzírói szerint azonban Farkast ekkor még nemigen érdekelte a repülés, első repülőtanfolyamát, baráti unszolásra, 1965 tavaszán kezdte meg a nyíregyházi MHSZ Klubban. Kerecsényi Zoltán 2005. *Pápáról a világűrbe.* Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár. 13–14. o. és Simon V. László 2015. *Farkas Bertalan – Az űrhajós.* Budaörs: magánkiadás. 22–28. o.

184 1961-ben a KISZ KB és a Művelődésügyi Minisztérium együttesen szabályozta a „közösségi nevelés irányelveit" és különösen az úttörőmozgalom szerepét e közösségi nevelés folyamatában. A dokumentum kimondja, hogy a „közösségi nevelést az úttörőszervezetekre alapozva, annak szervezeti keretein belül folytassuk." E sokat emlegetett közösségi nevelés tartalmát és célját pedig a következőképpen írja körül a szöveg: „Általánosan ismert a kommunista nevelés célkitűzés: olyan sokoldalúan fejlett kommunista embert akarunk nevelni, akinek magatartását a szilárd, dialektikus és történelmi materialista világnézet és a kommunista erkölcs határozza meg; az elmélet és gyakorlat egységét megvalósító, teljesítményképes tudással rendelkezik mind a fizikai, mind a szellemi munka területén, és a kommunista társadalom felépítésének aktív harcosa. Nevelésünk célja olyan közösségi ember kialakítása, akinek egész magatartását áthatja a kollektivizmus, mely megnyilvánul minden állásfoglalásában és tevékenységében. Látja, hogy egyéni céljainak megvalósulása a szocialista társadalom felemelkedésétől függ, ezért meggyőződéssel küzd a szocializmus felépítéséért. Életének tartalmat, perspektívát ez a harc ad, és e küzdelem sikere érdekében öntudatos fegyelemmel illeszkedik a közösség munkájába, s a közösség ügyeiért felelősséget érez. Ez a felelősség állandó aktivitásra készteti; *számára az aktivitás erkölcsi követelmény.*" (Kiemelés az eredetiben – P. M.) *A közösségi nevelés irányelvei az általános iskolában* 1961. Budapest: Tankönyvkiadó. 9., 12–13. o.

HATODIK FEJEZET

Ifjúsági vitakörök és a politikai nevelés, 1976–1978

Bevezetés

Vészi Endre novellájának hősnője, a hányattatott sorsú Angi Vera segédápolónőként dolgozik a negyvenes évek végén, mígnem egy kórházi szeminárium során bírálja a munkahelyi vezetőséget, a polgári beállítottságú kórházvezető professzorral az élén. A párt helyi emberei felfigyelnek Verára, és politikai tanfolyamra küldik, felismerve benne az ifjúság eltökéltségét, amely hajlandó és képes megszabadulni a múlt világától. Egy vidéki iparvárosban tartott többhetes tanfolyam során Vera erkölcsi és eszmei vezetője a mozgalom régi harcosa, Traján Anna lesz, akivel együtt járnak agitálni. Vera azonban beleszeret szemináriumi tanárába, André Istvánba. A fiatal, ámde családos tanár viszonozza Vera szerelmét, a lány pedig az éjszaka leple alatt átszökik a szobájába. Angi Vera, tartva a többiek megvetésétől, és attól, hogy titka már kitudódott, a tanfolyamot záró csoportos kritikai-önkritikai kör alkalmából bevallja André Istvánnal folytatott kapcsolatát. A tanár is elismeri vonzalmát, de a humanizmus nevében az őszinteség értékelésére szólít fel. Csakhogy Angi Vera nyilvánosan megtagadja a szerelmüket, és ezzel önkritikát gyakorol. Andrét áthelyezik, Angi Vera pedig kezdő újságíró lesz Traján Anna közbenjárására.[185]

A novella cselekménye kevéssel az 1948-as pártegyesülés után, a teljes politikai fordulat idején zajlik. A szociáldemokraták bal szárnyának és a kommunistáknak az egyesülésével az év júniusában létrejött a Magyar Dolgozók Pártja. Még ugyanebben a hónapban a kommunista pártokat tömörítő, sztálini vezetésű Kominform elítélte Jugoszláviát, és kitört a berlini válság. Azaz megkezdődött a hidegháború legválságosabb időszaka. Július végén lemondatták Tildy Zoltán kisgazda köztársasági elnököt, utódja az immár MDP-s Szakasits Árpád lett. Decemberben letartóztatták Mindszenty József hercegprímás-érseket, a magyar katolikus egyház vezetőjét. Ezzel Magyarországon a kommunista uralommal szemben álló utolsó bástyák semmisültek meg.

Angi Vera, 1978 (részlet), Pásztor Erzsi és Pap Vera

A teljes behódolást és a személyiség torzulását ábrázoló Vészi-novella a totalitárius életviszonyok pontos képét adja vissza. A huszonhat éves Angi Vera a maga nehéz múltjával és csekély képzettségével egyvalamiben biztos, mégpedig abban, hogy nem akar visszamenni a kórházba segédápolónak a tanfolyam után. Személyisége összetett, nem tűri az igazságtalanságot, de céljai eléréséhez képessé válik másokon átlépni. Valójában a politikai és a társadalmi változások sodrása viszi előre, mígnem maga is a totális uralom eszközévé válik.

A történetből 1978 folyamán film is készült Gábor Pál rendezésében, Pap Vera főszereplésével. A Rákosi-diktatúra lélektanának ábrázolása még akkoriban is bátor vállalkozásnak számított itthon, az 1979 februárjában bemutatott film ráadásul Cannes-ban elnyerte a filmkritikusok díját is. Bár az eredeti Vészi-novellához képest a filmben Angi Vera inkább a naiva szerepét viszi, aki a szerelem és a párthűség közötti kínzó dilemmába esik. A korszak és a filmben tizennyolc évesként szerepeltetett főhősnő tragikus sorsának ábrázolását egyaránt értékelte a hazai és a külföldi kritika.

A novella és a film a hetvenes évek második felében egy olyan történelmi időszakban jelent meg, melyben ugyan még mindig a munkásosztály „uralkodott", de ez igazából egyre kevesebbeket érdekelt. Főként a fiatalok tekintettek a politika világára közönnyel. A politikai képzés, ami a negyvenes évek végén a felemelkedés eszköze volt, a hetvenes évek végére már csak nyűg és kötelező-en letudandó beszédek és fejtágítások sorozata lett. E különbséget a novella és a film is remekül világítja meg: a korszakban égbekiáltó volt az a kontraszt, amely a negyvenes évek végének háborút túlélt, a kollektivizmus eszméjében hívő idealista ifjúsága és a hetvenes évek második felének békében felnőtt, a kollektivista kommunizmus politikai és gazdasági csődjét megsejtő, a nyugati individualizmus felé hajló fiatalsága között mutatkozott meg.

Pedig az állampárt már a hetvenes évtized elejétől tett lépéseket, hogy az ifjúságpolitikát az új idők követelményeihez szabja. Ennek fontos része volt az ifjúság politikai nevelése, amelyet az MSZMP és a KISZ az évtized folyamán folyamatosan napirenden igyekezett tartani. Az évtized közepétől a KISZ új fórum indításával kívánta felkelteni a fiatalok politikai érdeklődését: ifjúsági vitaköröket szerveztek az 1972-től a párt alapszervezeteiben zajló politikai vitakörök mintájára. Az évtized végére az ifjúsági vitakörök a KISZ-szervezetek intézményesült formáiként működtek, amelynek résztvevői közé várták a nem KISZ-tag érdeklődőket is. De hogy miről is vitatkoztak az ifjúsági vitakörökben, erről lesz szó bővebben a következő oldalakon.

A hatvanas évek öröksége: demokrácia- és ifjúsági probléma

A 20. század hatvanas évtizedének végére úgy tűnhetett, az állampárt és ifjúsági szervezete kevés sikerrel tudta megszólítani a fiatalokat; főként a politikai elköteleződés terén mutatkoztak problémák. Az ifjúság nagyobb része, a KISZ kiterjedt szervezőmunkája és különböző mozgalmi kampányai ellenére továbbra sem fordult érdeklődéssel a politika felé. Jellemző volt ez a magatartás a szakmunkástanulókra, a fiatal ipari munkásokra, a termelőszövetkezeti fiatalokra vagy a műszaki irányultságú felsőoktatásban részt vevőkre egyaránt. Ez problémát jelentett a KISZ-szervezetekben is, ahol a fiatalok elsősorban a klubélet és a buli kedvéért jártak össze, míg a mozgalmiság és a kommunizmus jövője kevésbé érdekelte őket. Attól lehetett tartani, hogy az új gazdasági

mechanizmus életbe lépésével a politikai indifferencia egy ki nem mondott, de hivatalos jóváhagyásként lesz értelmezhető az ifjúság körében is. A tervgazdálkodás folyamatait módosító mechanizmus, a gyarapodás és a versenyképesség ideája a szocialista közösségiség és a politikai ügyek iránti érdeklődés rovására mehet – erre már néhányan a reform bevezetése előtt is felhívták a figyelmet, a nyugati minták, az individualista és pusztán anyagi érdekeltségű társadalom eszméinek ördögét festve a falra.[186]

A fiatalságnak azonban létezett egy másik, kisebb, de annál befolyásosabb rétege, amely a maga részéről komolyan vette a szocializmus közösségi eszméit, és érvényesíteni kívánta a szocialista demokrácia mechanizmusait. A szocialista demokrácia a hatvanas évek közepétől, az MSZMP ideológiai irányelveinek meghirdetésétől,[187] egyre inkább felértékelődött a kádári szocializmusban.[188] Olyannyira, hogy nemcsak maga az elv és ideológiai kidolgozása vált fontossá, hanem a politikai intézményrendszer átszabása is a szocialista demokrácia gyakorlását irányozta elő.[189] A szocialista demokrácia azonban a Kádár-korszakban mindvégig a proletárdiktatúra és a kérdéstilalom korlátai közé szorult, ahol valódi működésbe lépett volna, ott mindig „korrigálták felülről", súlyosabb esetekben pedig beszüntették fórumait. Jó példa erre Lukács György 1968-ban keletkezett írása, amely a kapitalizmus liberális demokráciájával és a sztálinizmussal állítja szembe a szocialista demokráciát. Nos, Lukács e műve nem jelenhetett meg a kádári Magyarországon, csak két évtizeddel később.[190] 1968-ban Lukácsot a desztalinizáció eredményei és a baloldali diákmozgalmak jelensége sarkallta a demokráciával kapcsolatos számvetésre. Ám ez nem a szocialista demokráciának az az értelmezése volt, amit a kádári ideológusok ezt megelőzően már kifundáltak; nem illett bele a rendszer akkori korlátai közé, bizonyítva ezzel ugyanazon rendszer demokráciatörekvéseinek teljes őszintétlenségét.

Az ifjúság esetében hasonló folyamat játszódott le az 1960-as évek közepétől, ami az 1969-es pártfellépésben kulminálódott. A szocialista demokratizmus jelszavát ugyanis a felsőoktatás néhány intézményében nagyon is komolyan vették. Főként az ELTE Bölcsészkarán sokasodtak a követelések, amelyek az egyetemi és diákautonómia, az önkormányzás felé mutató reformok mellett kitértek az oktatók személyére, valamint a tananyag, a kurzusrend kevésbé ideológiai szabályozására, a klubélet fejlesztésére és a kollégiumi férőhelyek elosztásának átgondolására is. És akkor még nem említettük azokat a politikai kérdéseket, amelyekre ez a generáció választ várt volna: a reform és a proletárdiktatúra viszonyáról, az arab–izraeli háborúról, nyugati és belgrádi diákmegmozdulásokról, a csehszlovákiai bevonulásról stb.

Az autonómiatörekvéseket és a szabad vitakezdeményezéseket a pártvezetés az ifjúsági szövetségével szorította vissza 1969 őszétől. A KISZ megerősítette a pártvezetést az egyes egyetemi alapszervezetekben, renegát tagjaikat felelősségre vonta, miközben a szocialista demokrácia témáját igyekezett napirenden tartani, és annak „helyes értelmezését" adni az egyetemi fórumokon.[191] Sokak számára korán kiderült, hogy nincs olyan politizálás vagy szervezkedés, amely ne a KISZ-vezetőség, végső soron pedig a pártvezetés jóváhagyásával történne a magyar felsőoktatásban.[192]

Az MSZMP érzékelte e különbségeket, ezért 1970 februárjában, hosszas előkészítés után, a Központi Bizottság napirendre tűzte az ifjúságpolitika kérdését és annak továbbfejlesztésére határozatot fogadott el. A téma aktualitását és fontosságát a KB-vita fő előadója, Aczél György azzal támasztotta alá, hogy *„[E]gyesek úgy ítélték meg, hogy a kérdés napirendre tűzését ránk kényszerítette az élet, mert »baj van az ifjúsággal« nemcsak a kapitalista országokban, mondták, hanem – ha másként – a szocialista országokban is. Aggódnak, hogy a fiatalság megmozdulásai hozzánk is átcsapnak. Mások, a témát egyszerű rutinkérdésként fogták fel, mondván, jó a nagy kérdésekre időnként visszatérni, függetlenül az adott helyzettől. Megint mások a gazdasági élet reformjából adódó feladatnak tekintették ezt a munkát is."*[193] A Központi Bizottság megbízott tagjaiból felállított munkacsoport jelentésében kiemelte, hogy ugyan a fiatalság általánosságban elkötelezett a szocialista rendszer és a szocializmus ügye mellett, a politikai képzés formáinak továbbfejlesztésére szükség van, mivel már olyan nemzedékekről van szó, akik koruknál fogva nem tapasztalhatták a háború előtti kapitalizmus visszásságait. A képzésnek pedig differenciálnia kell az ifjúság különböző rétegei között.[194] Így került bele, több fontos intézkedés mellett,[195] a határozatba az ifjúság szocialista nevelése mint a párt célja, amelyet az előkészítések során a KISZ KB is sürgető feladatnak tüntetett fel.[196] A határozat szerint a szocialista célok és világnézet, a szocialista műveltség, a közömbösséget elutasító optimizmus és a közösségiség kell hogy jellemezze a fiatalokat.[197]

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1973 novemberében tárgyalt az ifjúságpolitikai határozat végrehajtásáról, különösképpen „az ifjúság körében végzett politikai nevelőmunkáról". A PB elé került jelentés szerint pozitív elmozdulás érzékelhető a világnézeti nevelés területén, ugyanakkor „nem elhanyagolható azoknak a fiataloknak a jelenléte, akik körében – az ideológiai fellazítás hatására is – erő-

södött az eszménytelenség, a közömbösség, a közélet, a politikai tevékenység, a tanulás terén megmutatkozó igénytelenség: csak annyit teljesítenek, amennyit a minimális követelmények igényelnek."[198] Ezért a PB határozata többek között arra hívja fel a KISZ vezetését, hogy az ifjúsági szövetség szervezeteiben alakuljon ki „politizáló légkör, amelyben állandóan gyarapszik a KISZ-tagok politikai ismeretanyaga, fejlődik vitakészsége, formálódik magatartása."[199]

Az elmaradt területek fejlesztése érdekében 1974 áprilisában a KISZ Központi Bizottsága hozott határozatot az ifjúsági szövetség „időszerű feladatairól". A határozat kulcsfontosságú a hetvenes évek kommunista ifjúsági mozgalmának tekintetében, rendelkezései a mozgalom számos területére kiterjedtek az elvi tisztázástól a tömegpolitikai munka gyakorlati módszeréig. Általánosságban a határozat azonban abból indult ki, hogy egyrészről az „ifjúság növekvő igényei és lehetőségei", másrészről a szocializmus nemzetközi és hazai ideológiai előretörése és a két világrendszer éleződő ideológiai küzdelme új feladatok elé állítja a KISZ-t, a helyzet nagyobb igényeket támaszt a tagokkal szemben. Ezért a feladat a szövetség „eszmei-politikai hatásának és vonzerejének" növelése, legfőképpen azzal, hogy az ideológiai és politikai nézetek terén fegyelmet tartanak, és e nézetek alapján fejtik ki aktivitásukat.[200]

Ennek értelmében tisztázni kellett azt az 1971-es VIII. Kongresszus óta sokat hangoztatott tételt is, amely a „kommunista, politikai jelleggel" határozta meg elsősorban az ifjúsági szervezetet. Ezt a KISZ KB határozata úgy magyarázza, hogy az nem jelent mást, mint „a párt eszméinek és politikájának szolgálatát". Vagyis a KISZ-tagjaitól amellett, hogy a tanulás, a munka és a haza védelme kapcsán kiemelkedő helytállást vártak el, ismerniük kellett „a párt eszméit és politikáját", harcolniuk, kiállniuk kellett értük, illetve részt kellett venniük a megvalósításában.[201] Ezt az elvi követelményt a tárgyalt határozat úgy kívánta tettekre váltani, hogy szabályba foglalta azt, hogy a KISZ-tagoknak minden mozgalmi év kezdetén konkrét vállalásokat kellett tenniük, vagyis elfogadni a rájuk rótt feladatokat az alapszervezetüktől, amelyeket az év végén számon is lehetett kérni rajtuk.

A szilárd elvi alapokon cselekvő kommunista ifjúsági szervezet tagjai ezért komoly politikai képzést igényelnek. Erről az év őszén határozott a szövetség vezetése. A KISZ KB Intéző Bizottsága 1974. október 30-i határozatában a politikai képzés rendszerének három formáját határozta meg. Az ifjúsági vitakörök mellett a KISZ-aktivisták körei és a vezetőképzés az a hármas pillér, amelyre a politikai képzést az ifjúsági szervezet alapozni kívánta. Míg utóbbi kettő

1970, Monor, a József Attila Gimnázium KISZ Klubja. *Fortepan / Péterffy István*

a KISZ-vezetés felkészítését és továbbképzését szolgálta, addig a vitakörök az „ifjúsági tömegek, a KISZ-tagok és KISZ-en kívüliek számára biztosítanak tájékozódási, orientációs lehetőséget, szervezett vitafórumot."[202] A határozat szerint a vitakörök alapvető célja „politizálásra nevelni, felkelteni az érdeklődést a politika iránt, választ adni a fiatalok kérdéseire, lehetőséget teremteni a politikai vitákra; tudatos meggyőzőmunkával gazdagítani ismereteiket, a politika magyarázásával formálni véleményüket, befolyásolni magatartásukat, tetteiket."[203] A dokumentum három nagyobb témakört jelölt meg a vitakörök számára, ezek a párt politikájának, a párt ifjúságpolitikájának és az ifjúsági szövetség hivatásának kérdéseit kellett hogy felöleljék. Feladatként hagyta meg, hogy a kialakítandó vitakörök folyamatosan növeljék a vitaalkalmakon részt vevők számát, ezzel erősítve az ifjúsági szervezet befolyását. Külön kitért a határozat arra, hogy elsősorban az ifjúmunkások és szakmunkástanulók, mint a munkásosztály utánpótlásának bevonásán dolgozzanak a helyi KISZ-koordinátorok és a vitaköröket vezető propagandisták.

Az új formák bevezetésére a korszerűsítés miatt volt szükség, mivel a KISZ Intéző Bizottságában úgy látták, a legutóbb 1968-ban tárgyalt politikai nevelés szervezeti és intézményi keretei megfelelően kiépültek, működtetéséhez pedig készen állt egy ifjúkommunista tömegbázis, de tartalommal és hozzáértéssel még nem sikerült megtölteni. Ezért kell felébreszteni a tagok és a KISZ-en kívüliek politikai érdeklődését, kiemelni a politikai nevelés össztársadalmi jellegét, ugyanakkor apellálni annak ifjúsági jellegére, az eszmei-politikai felkészítéssel párhuzamosan pedig a vezetésképzés rendszerét kiépíteni. A határozat értelmében a politikai képzés az ifjúsági vitakörökre vonatkozóan a következő, 1975–1976-os mozgalmi évtől vette kezdetét.

A fiatalok politikai nevelésének eszköze: az ifjúsági vitakör

Az ifjúsági vitakör elsődleges célja kimondottan az, hogy a vita folyamán megértessék és elfogadtassák a párt és a KISZ politikai célkitűzéseit. A másik cél pedig az öntudatos szocialista állampolgár neveléséhez kapcsolódik: segíteni a „vitakészség, a dialektikus gondolkodás kialakulását, a politikai események és jelenségek közötti eligazodást, a mindennapi politizálás helyes irányainak megtalálását."[204] Az ifjúsági vitakörök vezetése a propagandistáknak készült, évente elküldött segédanyag szerint azonban korántsem jelenti az önmagáért való politizálás készségeinek kifejlesztését. A fiatalok számára a helyes világnézet átadása és a hibás nézetek nyílt cáfolata és visszautasítása a fontos. Legfőképpen azért, mert a nevelés sem önmagáért valóként értelmeződik a kommunista rendszerben. Ennek „dialektikáját" a „Vita–meggyőzés–cselekvés!" jelszóban foglalták össze, amely végső célként a párt által irányított politikában való részvételt, annak elősegítését tételezi.[205] Ez a törekvés igazodott a korábban citált párt és KISZ-határozatok által megadott mozgalmi célokhoz.

Ám ez nem az egyetlen célja az ifjúsági vitaköröknek. Amennyire a vezetés feltételezte a fiatalok tájékozatlanságát a politikai témák körében, a párt- és KISZ-vezetés legalább annyira nem volt tudatában az ifjúság politikáról vallott nézeteinek, véleményeinek. A propagandistáknak szóló útmutató fontos szempontként emeli ki, hogy az alkalmak, a viták során a vitakör vezetői megismerhetik a fiatalok véleményét, nézeteit a magyar társadalomról és a világról, felmérhetik tájékozottságukat. A cél, hogy a „helyes irányba" befolyásolják a

még kiforratlan véleményeket a KISZ-tagok között, de legalább ennyire fontos tájékozódni a szövetségi tagsággal nem rendelkező fiatalokról. Ezért a vitakör akkor sikeres, ha növekszik a tagok érdeklődése a közéleti-politikai kérdések, a politizálás iránt. Nem utolsósorban pedig a további KISZ-szervezet-építéshez is hozzájárulhat a résztvevők megismerése, a KISZ-en kívüli fiatalok bevonzása a mozgalmi életbe.[206]

A vitakör vezetője: a propagandista

Az ifjúsági vitakörök tehát a politikai nevelés többirányú feladatát hajtották végre, ezért felértékelődött a vitakör vezetőjének személye. Az ifjúsági vitakörök létrehozását és indítását minden esetben kötelező volt egy propagandista vezetéséhez kötni. Ehhez képest a propagandista személyét tág keretek között határozza meg a KISZ vezetése: *„Propagandistának tekintjük mindazokat, akik vállalják a KISZ célkitűzéseit, és abból adódó feladatokat, akik részt vesznek a fiatalok marxista világnézetének formálásában, társadalmi céljaink elfogadtatásában, továbbá azokat, akik az ifjúsági szövetség politikai képzésnek irányításával, szervezésével foglalkoznak."*[207] A vitakört vezető propagandistává válásnak persze voltak előzetes követelményei, így a legalább középfokú végzettség, illetve a marxizmus-leninizmus középiskolájának, illetve ennél magasabb fokú ideológiai képzés elvégzése. Szükséges volt továbbá, hogy a propagandistának legyen tapasztalata az ifjúsági mozgalomban a szervezés területén.

A propagandista, aki az ifjúsági vitakört vezeti, a megfelelő anyag-, ember- és módszertani ismeret birtokában van a KISZ elvárásai szerint. A vitáknak ugyanis nem pusztán a közérdekű témák megismertetése vagy különböző ideológiai alapú érvek feltárása a céljuk, hanem hogy állást is foglaljon a politikai és társadalmi kérdésekben. A propagandistának a politikai folyamatoknak és eseményeknek a helyes értelmezését kell tehát adnia, ehhez pedig folyamatosan képeznie kellett saját magát is. Mindenekelőtt az ideológiai eligazodáshoz szükséges, hogy a propagandista részt vegyen a pártoktatás valamely formájában. Ez a legalsóbb szinten a káderképző tanfolyamokat jelenti, illetve a marxizmus-leninizmus középiskolai szintű oktatását. Az elkötelezett propagandista a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem általános és szakosító tagozatainak hallgatója lesz, részt vesz speciális tanfolyamain és kollégiumain. A propagandistának tisztában kell lennie a pedagógia alapvető tanaival is,

1976. május 8–9., MÉMOSZ (Magyarországi Építőipari Munkások Országos Szövetsége) székháza, nagyterem, a KISZ IX. Kongresszusa.
Fortepan / Urbán Tamás

tehát a kétéves pedagógiai tanfolyam elvégzése segítheti a propagandista előmenetelét. Kifejezetten az ifjúság körében végzett propagandatevékenységhez nyújtanak eligazodást a KISZ-propaganda tanfolyamai. Ezeket budapesti és megyei szinten szervezik az éves akcióprogramból adódó tömegpolitikai és tömegpropaganda feladatainak ismertetése, az új képzési formákról, az irányítói-szervezési feladatokról való beszámolás és a módszertani segítségnyújtás céljából. Ezenfelül pedig legalább évente kétszer szerveznek a különböző területi szintekhez igazodó propagandista konferenciákat, ahol a képzési év feladatairól, az értékelés metódusairól, a módszertani újdonságokról és aktuálpolitikai fejleményekről esik szó.

A propagandistának nemcsak a külvilág történéseit, a lassú társadalmi változásokat és a szocializmus politikai intézményeit kell jól ismernie, hanem azokat is, akiknek a vitáját vezeti. Ezért a propagandisták számára készített útmutató szerint a vitaköri összejövetel első alkalmának kiemelt fontosságot kell tulajdonítani. Ezen alkalommal a propagandista bemutatkozik a többiek előtt és röviden vázolja a vitakör általános céljait, ismerteti a kollektíven elvégzendő feladatokat. Az első alkalmon ezt követi a résztvevők bemutatkozása, érdeklődési körük és kedvenc témáik megnevezésével. Továbbá arra is kell időt szánni, hogy a megjelentek ismeretében a propagandista ki tudja osztani az egyéni feladatokat, megbízásokat. Így áll össze a vitakör felelősségi rendje, ahol a propagandistával a résztvevők közül kijelölt bizalmi tartja a kapcsolatot és tolmácsolja a vitakör kívánságait a nevelési év folyamán. A vitakör által használt helyiség rendelkezésre állásáért és a faliújság megfelelő tartalmáért is a kör tagjaiból kiválasztottak felelnek. A nevelési évhez idomuló vitakör programját, a pontos vitaköri naptárat is ekkor beszélik meg, ezzel párhuzamosan pedig az esetleges referátumok rendjét, a helyi-üzemi sajtóban megjelentetett cikkek vállalásait is rögzítik.

Az ifjúsági vitaköröket a képzési évben, tehát szeptember végétől májusig tíz alkalommal tartották meg. Az egyes alkalmak témáit az első foglalkozáson határozták meg, a témaválasztás kapcsán nem volt központi KISZ-utasítás vagy alapszervezeti ukáz. Persze az adott KISZ-alapszervezettel, amelynek az egyes vitakörök résztvevői többségében a tagjai voltak, szoros együttműködésben folyt a politikai képzésnek ez a formája is. A témaválasztást látszólag a résztvevők érdeklődési köre döntötte el, a valóságban azonban itt is érvényesítették a rétegpropaganda követelményeit. A különböző társadalmi összetételű vitakörök kapcsán eltérő szempontokat kellett érvényesítenie a propagandistának. Az ipari üzemek ifjúmunkásaiból álló vitakör esetén figyelembe kellett venni az életkori különbségeket és a különböző iskolázottsági szintet. A termelőszövetkezeti és a mezőgazdasági üzemben dolgozók jellemzően kis számban vettek részt a pártoktatásban, tehát közöttük a politika iránti érdeklődés felkeltése volt az elsődleges feladat. A mezőgazdaságban dolgozó fiatalok számítottak a leginkább apolitikus rétegnek, közéleti szerepvállalásuk elenyésző volt. Szintén nem a politikai témák iránt elkötelezett csoportot jelentett a középiskolák diáksága és a szakmunkásintézetek ifjúsága. Itt lépett be legkorábban a világnézeti formálás feladata, emellett a propagandistának nagy hangsúlyt kellett fektetnie a vitakészség fejlesztésére, tulajdonképpen a közösségben való

érvelés alapvető szabályaival kellett megismertetnie a fiatalokat. Az egyetemisták és főiskolások kapcsán a témaválasztás hangsúlya már máshova kellett hogy essen. A felsőoktatási intézmény fiataljai mind részt vesznek valamilyen formában a marxizmus-leninizmus oktatáson, magasabb szintű elméleti és politikai ismereteik vannak, így a tárgyalandó kérdések is ezen a szinten jelennek meg, mint például, hogy mit jelent az értelmiség társadalmi felelőssége, melyek legyenek egy kommunista ifjúsági szervezet közösségi feladatai, vagy mi legyen a közművelődés célja. Ezeken felül az aktuális politikai események, diplomáciai csúcstalálkozók, az éppen futó gazdaságfejlesztési ciklus és a KISZ éves akcióprogramjában megjelölt témák voltak azok, amellyel minden vitakörnek kötelezően foglalkoznia kellett. Az év során legalább kétszer pedig „Beszéljük meg akció!"-t hirdettek, egyszer a szervezetek élén álló, egyszer pedig a területi alapú (községi, városi) KISZ-bizottságok. Az akcióban felvetett politikai-társadalmi-közéleti témát a vitaköröknek kötelezően fel kellett dolgozniuk.

A propagandistának végül értékelnie is kellett a vitaköri csoport munkáját. Egyrészről a mozgósítás eredményessége szempontjából, tehát hogy hány helyi fiatalt, KISZ-est és KISZ-en kívülit sikerült bevonni a politikai képzés e formájába; másrészt a csoport év közbeni aktivitását kellett díjaznia, azt, hogy a részvétel folyamatos volt-e és sikerült-e feldolgozni az előre meghatározott témákat. A tagokat egyénenként, az értékelő taggyűlésen értékelték, és a csoport kollektíve is kapott értékelést, utóbbi a politikai képzési év zárásakor. Ezekbe az értékelésekbe, mutatva a szocialista demokratizmus erényeit, bekapcsolódhattak a vitakör tagjai is.[208]

Amit egy ifjú kommunistának tudnia kell

Kötelező tematika, tanmenet és záróvizsgarendszer nélkül az ifjúsági vitakörök könnyen nem kívánt terepre tévedhettek, még a legfelkészültebb propagandista vezetésével is. Ezért a vitakör vezetőjét és a csoport tagjait különböző segédanyagok terelték a „helyes véleményre". A vitakörök minden képzési év kezdetén, azaz szeptember elején egységcsomagot kaptak, amely a propagandisták útmutatója mellett a vitakör aktuális munkafüzetét, a politikai füzetek legújabb darabjait, szemléltető táblákat, diagramokat tartalmaztak.[209] A politikai füzetek folyamatosan jelentek meg 1975-től kezdve, és a propagandistáknak készültek tájékoztató és a felkészülést segítő anyagként, tehát nem a vitakör résztvevőinek. Számos helyen az utóbbiaknak is rendeltek a kezdeti években,

ez pedig olyan félreértésekhez vezetett, mintha a számos politikai, társadalmi és művelődési témát feldolgozó füzet alapkövetelmény lenne a vitakör tagjai számára. Az első években, 1978 júliusáig 156, majd 1980. nyár végéig 270 politikai füzet jelent meg a vitára érdemes témák széles körében. A politikai füzeteket bel- és külpolitikai újságírók, a KISZ- és MSZMP-apparátus szakosodott propagandistái, a közművelődés területen dolgozók, illetve egy-egy téma szakértője írta.[210] Az első nagyobb témakör, amellyel a sorozat indult, a nemzetközi politika, a két világrendszer szembenállásából adódó ideológiai különbségekről szóló viták és a nemzetközi munkásmozgalom fejlődése. Ebbe a körbe tartoztak azok a füzetek, amelyek Magyarország nemzetközi szövetségi rendszerben elfoglalt helyét, a magyar–szovjet kapcsolatokat, a hidegháború enyhülésének folyamatát, a két világrendszer harcát és a katonapolitikai doktrínákat, a nemzetközi osztályharc kérdéseit, az emberi jogok eltérő felfogását, a helsinki értekezlet hatásait, a szovjet külpolitikát, a Mao utáni kínai politikát, a libanoni polgárháborús helyzetet, a tudományos technikai forradalom állását, a kubai kommunisták törekvéseit vázolták fel. Nagyobb csoportot alkottak azok a témák, amelyek az ifjúságpolitikáról, oktatásról és az ifjúsági mozgalmakról szóltak. Külön füzet szólt például az MSZMP ifjúságpolitikájáról, a világ ifjúságának helyzetéről, a Demokratikus Ifjúsági Világszövetségről, a Világifjúsági Találkozóról, a magyar kommunista ifjúsági mozgalmak történetéről, a KISZ pártirányításáról, ifjúság és forradalom kérdéséről, az Ifjú Gárdáról, a KISZ IX. kongresszusáról, KISZ-építkezésekről, a pályakezdés támogatásáról, a pályaválasztásról, nemzedéki viszonyokról, fiatal értelmiségiekről, fiatalkori bűnözésről, klubéletről, diákéletről és a középiskolai „demokráciáról", mezőgazdaságban dolgozó fiatalokról, szakmunkásképzésről, az úttörőmozgalomról, és arról, hogy „mit jelent KISZ-tagnak lenni". A magyar szocialista állam intézményei és mechanizmusai külön csoportba sorolhatók. Ezek általában a tervgazdasággal, az ötéves tervciklusokkal, gazdaságpolitikával, területfejlesztéssel, szocialista demokráciával, nemzetiségpolitikával, honvédelmi és katonapolitikai kérdésekkel foglalkoztak. A legtöbb politikai füzet azonban a magyar társadalom különböző szegmenseit és problémáit vette górcső alá. A teljesség igénye nélkül lehet itt említeni olyan témákat, mint a munkások és a munkásság helyzete, a bérek és jövedelmek, az életszínvonal fejlődése, a különböző tulajdoni formák, a vidéki élet és a falu átalakulása, vallás és vallásosság, a tudomány és technológia eredményei, közművelődés, tömegkultúra és elitkultúra különbsége, női-férfi kapcsolatok és a család, népesedéspolitika és az 1967-ben beve-

zetett gyes intézménye, a szocialista etika és társadalmi illem, az alkoholizmus, a tömegsport és egészségügy vagy a borravaló kérdése.

Ezek a politikai füzetek lehettek tájékoztató jellegűek vagy vitafüzetek az adott tematikától függően. A füzetek 20-30 oldalt tettek ki, ajánlott irodalommal és ellenőrző kérdésekkel, amelyek a propagandista felkészülését segítették. A füzetek egy része tartalmazott az egyes foglalkozásokra vonatkozó, a téma feldolgozására irányuló útmutatót: a feldolgozandó irodalommal, a vitakörben megjelenő kérdésekkel és a rájuk adandó válaszokkal, a feltétlenül kiemelendő üzenettel, amelyet akár irodalmi részlettel is nyomatékosíthat a propagandista. A szemléltetés kedvéért nézzünk három példát. Az elsőt egy olyan politikai füzetből, amelynek a témája nagy érdeklődésre tarthatott számot. Dr. Ranschburg Jenő pszichológus a szerzője az ifjúsági vitakör azon füzetének, amely a *Család ma* címmel jelent meg az 1977–1978-as politikai képzési évben. A füzet végén a szerző a következő instrukciókkal látja el a propagandistát.

„A foglalkozás következő részében összegezzük – a fent leírtak alapján – a család funkcióit. Mondjuk el: a fiatalok, különösen ha szerelmesek, nemigen gondolják végig, hogy milyen funkciókat is lát majd el »saját« családjuk, amelyben ők mint férj vagy feleség élnek majd. Ez nem is olyan nagy baj, hiszen az emberek nem »társadalmi felelősségtudatból« házasodnak, alapítanak családot, hanem mert azzal akarnak élni, akit szeretnek, és természetes igényük, hogy gyerekeik legyenek. De: mindenkinek tisztában kell lennie saját felelősségével a családon belül, hiszen legkisebb közösségünk a »nagy közönség« (a társadalom) része, nem mindegy tehát, hogyan tervezzük, alakítjuk jövőnket. (A felelősségérzet egyébként általában előbb-utóbb ki is alakul.) Megkérdezhetjük a résztvevőktől: hogyan képzelik el saját jövendő életüket? Úgy-e, ahogy a szüleik élnek, vagy másként? Miért? A válaszok bizonyára azt sugallják, hogy mindenki egyaránt vágyik magánéleti vagy munkahelyi »babérokra«. És ez így természetes. Végül »buzdításul« vagy a »házasodási kedv« emelése érdekében olvassuk vagy mondassuk el Benjámin László Hajnali karének *című versét."*[211]

A propagandista számára jótanácsokkal szolgál a vallásosság és a fiatalok kérdésével kapcsolatban Földi Pál, a dialektikus materializmus főiskolai tanára, aki többször írt a tájékoztatósorozatba a vallás kérdéséről. A vallásosságról szóló vitakör zárásaként a következőket javasolja:

1976. március 20., A Budapesti Műszaki Egyetem KISZ-szervezete által rendezett egész napos politikai fesztivál vitaköre a Forradalmi Ifjúsági Napok keretében. *MTI Fotó: Benkő Imre*

„A foglalkozás vitáját azzal a mindenkit foglalkoztató kérdéssel zárjuk: lehet-e vallásos fiatal a KISZ-nek tagja? Ha a vita eddigi kérdéseit jól zártuk le, akkor már majdnem mindenki számára világos lehet a válasz. A téves álláspontok az ifjúsági szövetség szervezeti szabályzatának, célkitűzéseinek nem ismeretéből táplálkozhatnak. Ha van bőven időnk ennek a kérdésnek a megvitatására, akkor a kérdést magyarázat nélkül tegyük fel. Ha fogytán van az időnk, akkor a kérdés feltevése után ismertessük és értelmezzük a szervezeti szabályzatnak erre vonatkozó részeit."[212]

Utolsó példánk pedig a roma kisebbség helyzetéről szóló tájékoztató füzetből való. Az általános tájékoztató részek és riportrészletek egymást váltó részei közé ékelte a szerző, Palkó Sándor a propagandistának szánt utasításokat. Palkó 1957 és 1971 között a Baranya megyei Tanács VB-elnökeként működött,

majd a nyolcvanas évek közepéig a térség országgyűlési képviselője volt. Ezek közül az első, a cigányságról való beszélgetés megkezdését „segítő" tanácsok érdekesek, egyúttal tipikusak is.

„A cigányok történelmi múltjának áttekintése után a propagandista tegye föl a következő kérdést: ki tartja számon a vitaköri résztvevők között, ki a cigány és ki nem? Bizonyára többen lesznek, akik azt válaszolják, több cigány ismerősük van, és közöttük nagyon rendes is akad szép számmal. A propagandista feladata az, hogy kibogozza a szálakat: ki miért tartja jó kollégának, és ki miért ítéli el a cigányokat? A körvezetőnek azért nehéz a feladata, mert őszinte véleménynyilvánításra kell késztetni a résztvevőket. Minnyájunkban vannak előítéletek; hajlamosak vagyunk elítélően fogadni az ápolatlanabb külsejű, kulturálatlanabb viselkedésű embereket. Ha az illetőről tudjuk, hogy cigány, többségünk bizonyítva látja »felsőbbrendűségét«. A nem cigányok idegenkedése, lenézése a cigányokkal szemben – mindennapos dolog. Tapasztalhatjuk utcán, buszon, közértben és másutt. Éppen ezért nem az a megoldás, hogy mindenki úgy beszéljen ezen a vitaköri foglalkozáson, ahogy elvárják tőle, hanem nagyon őszintén. (Ha olyan ifjúsági vitaköri közösségről van szó, ahol cigány résztvevők is vannak, az ő őszinteségük is feltétlenül szükséges.) Erről a témáról csak olyan foglalkozást érdemes tartani, amely után úgy állnak fel a résztvevők, hogy nem volt hiábavaló a közös beszélgetés, érzelmileg gazdagabbak lettek."[213]

Az olykor bornírtságba hajló jó tanácsok és ideologikus üzenetek mellett az ifjúsági vitakör működését és a propagandista munkáját különböző anyagok (térképek, diagramok, szemléltető tablók, diafilmek) és kommunikációs eszközök (olyan újságok, mint az Ifjúkommunista és a Magyar Ifjúság, illetve a *KISZ-Értesítő*, az *Alapszervezeti Tájékoztató* és más sajtókiadványok) segítették.

Az ifjúsági vitakör munkafüzetei a propagandistát felkészítő politikai füzetekkel szemben a vitakör tagjai számára készültek, egyénileg és csoportosan is megoldható feladatokat tartalmaztak. Hasonlóan a politikai füzetekhez, itt is politikával, ifjúságpolitikával és társadalmi-közművelődési tematikával kapcsolatos feleletválasztós, rejtvényszerű feladatok domináltak. Az MSZMP politikája, a munkásmozgalom története, a szocialista állam és tervgazdálkodás jelentett egy nagy blokkot, amely mellett az ifjúsági mozgalmak hazai és nemzetközi szerveződései és történetük, a kultúra és sport fejlődése, végül

a nemzetközi politika, „osztályharc" és „békepolitika" nagyobb tematikus egységei sorakoztak fel. Egy-egy aktualitás nagy hangsúlyt, különálló blokkot kaphatott a munkafüzetekben. Így az 1977–1978-as politikai oktatási évre készült munkafüzet kiemelt témája volt Kuba, a kubai forradalom és a szigetország szocializmusának fejlődése, tekintettel arra, hogy 1978-ban Havanna adott otthont a 11. Világifjúsági Találkozónak. A következő tanévre készült munkafüzet pedig a magyar kommunista hagyománnyal, a munkásmozgalmi múlttal foglalkozó feladatokat szerepeltett nagy számban, mivel 1978 novemberében ünnepelték a párt alapításának, 1979 márciusában pedig a Tanácsköztársaság hatvanadik évfordulóját.

A szimulált vita szocialista kultúrája

A munkafüzetek feladatai közül mégis azok jelentettek a vitakör számára leginkább segítséget, amelyek szituációkat és véleményeket vázoltak fel, döntésre, véleményük elmondására ösztönözve a kör tagjait. Három rövid példával szeretnénk ezt az eljárást megvilágítani, mivel kifejezetten jellemzőek a vitakörök „vitakultúrájára". Az 1976-os munkafüzet által szimulált szituációban „Feri" le akar mondani KISZ-tagságáról, mert nem tud a tagsági követelményeknek eleget tenni, tekintve, hogy az ifjúsági klub vezetőjeként nem marad másra ideje. Több szempontot hoznak fel a KISZ-alapszervezet tagjai Feri maradása vagy kilépése mellett, illetve arról, hogyan hozhatja összhangba klubmunkáját és a KISZ-tagságából adódó feladatokat, milyen ideiglenes megoldásban lehet „Feri" kapcsán gondolkodni. Esetleg e két feladatcsoportot tekintsék-e egynek. A KISZ-élet mindennapjait szimulálja itt a feladat, természetesen azt sugallva, hogy a mozgalomban nem hagynak senkit sem lemorzsolódni, főként nem a dolgos, közösségért tenni akaró tagokat.[214]

Az 1977-es munkafüzetben az egyik feladat egy képzeletbeli szociológiai vizsgálat interjúiból idéz. A három részlet az üzemi demokrácia mibenlétéről szól, három tipikus választ tartogat. Az első szerint az üzemi demokrácia azt jelenti, hogy a dolgozóknak beleszólásuk lehet abba a döntésbe, hogy ki menynyi bért és egyéb juttatást kapjon. Ehelyett a segédmunkásokat is a termelésről szóló értekezletre hívogatják, amely időpazarlás, mert bonyolult folyamatokról és számokról esik szó, de arról nem, „hogy ez mennyivel vastagítja a borítékot". A második válaszoló szerint az üzemi demokrácia azt jelenti, hogy a dolgozók részesei a vállalati és üzemi döntéseknek. Ennek két akadályát látja: egyrészt

a tanácskozásokon a dolgozókat érdeklő folyamatokról kellene érthetően beszélni, másrészt sokan vannak olyanok, akik „csak a borítékot nézik", a többit a vezetőkre hagyják. A harmadik válaszadó szerint az üzemi demokrácia náluk megvalósult, mert vannak tanácskozások, ahol mindenki meghallgatja a másikat és végzi a maga dolgát, mivel a „vezetők tudják, mit csinálnak". A három „vélemény" jól mutatja azokat az anomáliákat, amelyekkel az üzemi demokrácia intézményei küszködtek a hetvenes évek második felében is.[215]

Végül pedig egy példát szeretnénk hozni a nemzetközi politika témaköréből, amely a baloldaliság helyes értelmezésére mutat rá. 1977. szeptember 5-én a Rote Armee Fraktion (RAF) német szélsőbaloldali terrorszervezet tagjai Kölnben megtámadták Hans Martin Schleyer, a német gyáriparosok szövetsége elnökének hivatali autóját. Kíséretét lemészárolták, Schleyert pedig elrabolták. Túszukat egy németországi apartmanban tartották fogva, majd Brüsszelen keresztül Franciaországba kívánták hurcolni. Fogvatartott társaik szabadon bocsátását követelték, azonban amikor értesültek a RAF korábbi vezetőinek börtönbeli haláláról, fejbe lőtték túszukat. A munkafüzet a „kapitalizmus válsága termékeinek" nevezi a szélsőbaloldali terrorizmust, ugyanakkor rendkívül károsnak tekinti tevékenységüket a baloldalra nézvést. „A múlt századbeli nihilistákhoz" hasonlítja őket, akik tetteikkel „a legreakciósabb jobboldali erőket segítik". A feladat e véleményekhez vár érveket.[216] Ahogy az előző példáknál is, a vélemények szűk határokon belül mozoghatnak, a vita kimenetele előre el volt döntve, amelyhez a vitatkozó „jóváhagyását" várták el.

A vitakör „lelke" természetesen a vita volt, amelynek vezetése a propagandistára hárult. A módszertani tájékoztató hosszasan írja körül, hogy milyen módszertanok között választhat a a moderátor. A vita ugyanis semmilyen esetben sem lehet spontán, gördülékenynek és célratörőnek kell lennie. Ezért jó, ha a propagandista felkészül az egyes alkalmakra, témavázlatot készít, kidolgozza a vitatémákat, megválasztja a vitatkozás módszerét. Indíthatja a beszélgetést egy előadásból, vagy a beszélgetésből kezdeményezhet rögtön vitát. A vita kezdeményezésére is többfajta módszert vet fel a segédlet: méhkas, impulzusos, a meghívott interjúja, feleletválasztásos. A vita menetére pedig szintén több

◁
1976, Újbög, KISZ-építőtábor, krumpliszedés szünetében.
Fortepan / Urbán Tamás

forma létezik: problémamegoldás kis csoportban, ötletcsiholás (ez a mai brainstormingnak felel meg), panelvita, szakaszos vita, szerepjáték. A vitavezető stílusa lehet tényközlő, adomázó és magyarázó előadói; ezek megválasztása a vitakör tagjainak előképzettségétől és fogékonyságától függ.[217] Ezek a kvázi retorikai útmutatások önmagukban hasznosnak bizonyulhattak a propagandista számára, ahogy ma is felhasználhatná őket egy felkészült előadó. Ami viszont a korszakra kifejezetten jellemző, az a vita státusza a politikai nevelésben. Ehhez látnunk kell, hogyan értelmezték a vitát az ifjúság politikai nevelésének rendszerében.

„A demokratizmus általános fejlődésével társadalmunkban, ifjúsági mozgalmunkban manapság számtalan fórumon és témában folynak viták. Ez azt mutatja, hogy megnövekedett a közéleti érdeklődés, aktivitás. *Nem jelenti azonban azt, hogy minden vita előrevivő, hogy minden kérdés eldöntésének legjobb módszere a vita. A szakirodalom már csokorba gyűjtötte a hiábavaló viták ma élő formáit, például a »pusztába kiáltott vitát«, amelynek eredményei nem jutnak el az illetékesekig, vagy ha eljutnak is, nem veszik figyelembe, az »alibi vitát«, amely nem döntést megelőző, hanem azt követő (erre mozgalmi munkánkban nagyon vigyáznunk kell!), s a »jéghegy vitát«, amely csak a beavatottak, például a vezetőség szűk köre számára érthető. A vita pedig csak akkor igazi, teljes értékű, ha valóban felszínre kerülnek a nézetkülönbségek, és ha sikerül a résztvevők egészének munkájával megközelíteni az igazságot. A KISZ-politikai képzés keretében folytatott vitának speciális jellege van: oktató-nevelő jellegű és szervezett.*"[218]

A dokumentum ezután még hosszabban sorolja azokat a vitatkozótípusokat, akik zátonyra vihetik a vita folyamatát, és akikre a propagandistának kiemelten fontos figyelmet fordítania. Elég itt azonban megállnunk, hogy lássuk, a propagandistának szóló útmutató éppenséggel az ifjúsági vitakörökre jellemző hibákat sorolja fel az idézett szövegben. Tulajdonképpen nem csak az ifjúsági vitakörökre volt jellemző hogy „eredményei nem jutnak el az illetékesekhez", „nem döntést megelőző, hanem azt követő" viták, amelyeket nagyrészt a beavatott kevesek értenek. A Kádár-korszak szocialista vitakultúrájának egészére voltak jellemzőek ezek a visszásságok. Ez pedig magából a rendszerből fakadó sajátosság volt: a szocialista versennyel kiegészített tervgazdálkodásban kevés szó juthatott a munkásoknak, segédmunkásoknak a termelés menetét illetően; a pártirányítást felvállaló és büszkén valló ifjúsági szervezetben kevés szó jut-

hatott az autonóm ifjúsági törekvéseknek; a marxizmus-leninizmus megkérdőjelezhetetlen igazságát hirdető párt államában kevés szó juthatott az alternatív politikai hangoknak. Ebből a szempontból szemlélve minden demokratizmus és demokratizáló törekvés szükségszerűen falakba ütközött.

Következmények: „...nem kapnak egyértelmű, világos választ"

Az ifjúsági vitakörök az MSZMP KB ifjúságpolitikai döntésének értelmében, a politikai képzés fejlesztésének feladatával jöttek létre országszerte 1975-től. Működésükhöz a párt és ifjúsági szervezete megadta a kellő anyagi, intézményi és erkölcsi támogatást. Ám a politikai nevelés többi fórumához hasonlóan az ifjúsági vitakörök sem hozták el a várt társadalmi hatást. Az elkövetkező másfél évtizedben az ifjúság politikai nevelése továbbra is beteljesületlen program maradt. Valójában az MSZP és a KISZ ekkortól kezdte elveszíteni véglegesen az ifjúságot, akiknek nagy része a rendszerváltás feltétlen hívévé vált másfél évtized múltán. Az ifjúsági vitakörök ebben az időben folyamatosan működtek, bár egyre fogyatkozó számban. A vitakörök eredménytelensége korán nyilvánvalóvá vált a KISZ vezetésén belül is. 1979 decemberében Maróthy László,[219] a KISZ KB első titkára beszélt az ifjúságpolitika egy évtizedes eredményeiről az MSZMP KB Politikai Akadémiáján. Az ifjúság világnézeti nevelésével kapcsolatban az iskolára, a családra, a munkahelyre és a megváltozott életviszonyokra panaszkodott mint a kommunista nevelés hátráltató tényezőire. Maróthy szerint az itt tapasztalható hiányosságokból adódóan a fiatalok „sokszor nem kapnak egyértelmű, világos választ az őket érdeklő kérdésekre". Ennek pedig következményei vannak: *„Az ifjúsági szövetségben is érezzük annak hiányát, hogy – bár sokszor ösztönözzük – fórumainkon, szervezeteinkben kevés a nyílt, a nézeteket tárgyilagosan ütköztető vita, véleménycsere. Ezeknek és más tényezőknek a hatására elég gyakran találkozhatunk a Kommunista Ifjúsági Szövetséget bíráló megjegyzésekkel."*[220] A KISZ vitafórumaival valójában a lehetetlenre vállalkozott. Olyan vitáktól várt őszinte válaszokat és politikai jellemfejlődést, amelyeket kijelölt útmutatók alapján propagandisták vezettek.

Jegyzetek

185 Vészi Endre 1979. Angi Vera. In: Uő. *Angi Vera és a többiek*. Budapest: Magvető. 162–213. o.

186 A korabeli vitákról és későbbi értelmezésekről lásd Dupcsik Csaba 2008. Polgárosodás-viták az 1970-es évektől az 1990-es évekig. In: Horváth Sándor (szerk.). *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 354–373. o. és Valuch Tibor 2008. A piaci szocializmus. Közelítések, értelmezések, értékelések. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.). *Közelítések a kádárizmushoz. Évkönyv, 2008*. Budapest: 1956-os Intézet. 85–108. o.

187 A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei, 1965. *Társadalmi Szemle*, 20/4, 1–44. o.

188 A szocialista demokrácia fogalmának alakulásáról a pártfolyóiratokban lásd Pap Milán 2015. A népitől a szocialista demokráciáig. A korai Kádár-korszak demokrácia fogalma a pártfolyóiratok tükrében. *Múltunk*, 60/1, 202–226. o.

189 A szocialista demokrácia mint politikai ideológia és intézményi mechanizmus elemzéséhez lásd Pap Milán 2016. *Kádár demokráciája: Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest: NKE.

190 Lukács György 1988. *A demokratizálódás jelene és jövője*. Ford. V. Meller Ágnes. Budapest: Magvető. A lukácsi szocialista demokrácia munkás-önigazgatásra épülő koncepciójáról lásd Bartha Eszter 2016. Munkásság, államszocializmus, önigazgatás: Volt-e alternatíva? In: Böcskei Balázs (szerk.). *A forradalom végtelensége: Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest: L'Harmattan. 138–156. o.

191 Gergely Ferenc 2008. *A KISZ története 1957–1989*. Budapest: Holnap Kiadó. 83–87. o.

192 A szocialista demokrácia mint ideológia és a politikai nyelv problémájának elemzését az események kapcsán lásd Apor Péter 2017. Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és az ellenzékiség lehetőségei Magyarországon, 1968–1973. *Történelmi Szemle*, 59/4, 591–604. o.

193 *Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1970. február 18–19-én tartott üléséről.* MNL OL 288. f. 4 cs. 104-105. ő. e., 40. l.

194 *Jelentés a Központi Bizottságnak a párt ifjúságpolitikájának néhány kérdéséről.* Az MSZMP KB megbízott tagjaiból álló munkabizottság. 1970. február 18–19. MNL OL 288. f. 4. cs. 104–105. ő. e., 8–17. l.

195 1970 májusában létrehozták az Országos ifjúságpolitikai és Oktatási Tanácsot, a kormány mellett működő kezdeményező, tanácsadó és ellenőrző testületet. Az 1971-ik évi IV. törvény és a hozzá kapcsolódó kormányhatározat pedig széleskörűen rendezte az ifjúsági szervezetek jogait, az ifjúsággal szembeni állami kötelességeket és rendelkezett a fiatalok körében folytatandó kutatásokról is. Gergely, *i. m.*, 95. o.

196 Uo. 93. o.

197 Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása az ifjúságpolitikai kérdésekben (1970. február 18–19.). In: Vass Henrik (szerk.). 1974. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967–1970*. Budapest: Kossuth. 488–544., 514–515. o.

198 *Jelentés a Politikai Bizottságnak az MSZMP KB 1970. február 18–19-i ifjúságpolitikai határozatának végrehajtásáról, különös tekintettel az ifjúság körében végzett eszmei, politikai nevelőmunkára.* MSZMP KB PTO – APO – TKKO. 1973. november 5., MNL OL 288. f. 5. cs. 623. ő. e., 8.

199 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata az MSZMP KB 1970. február 18–19-i ifjúságpolitikai határozatának végrehajtásáról (1973. november 6.). In: Vass Henrik (összeáll. és szerk.). 1978. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1971–1975*. Budapest: Kossuth. 571–582, 581. o.

200 A KISZ Központi Bizottságának határozata az ifjúsági szövetség néhány időszerű feladatáról 1974. *A KISZ KB Intéző Bizottságának 1974. április 11-i határozatai*. Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 37. o.

201 Uo. 38. o.

202 A KISZ Központi Bizottságának határozata a KISZ politikai képzés feladatairól és rendszeréről 1974. *A KISZ KB Intéző Bizottságának október 30-i határozata*. Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 45–46. o.

203 Uo. 45. o.

204 KISZ Központi Bizottsága 1978. *Útmutató a propagandistáknak: Ifjúsági vitakör.* Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 7. o.

205 Uo. 7–9. o.

206 Uo. 9–10. o.

207 Uo. 10. o.

208 Uo. 21–32. o.

209 Uo. 13–19. o.

210 A propagandafüzetek szerzői csak kisebb számban dolgoztak a párt vagy az ifjúsági szervezet propagandavonalán, mint például az MSZP későbbi politikusa, Lendvai Ildikó. Többségük az egyes területek szakértőinek számító újságíró vagy tudós volt. A rendszerváltás után ismert nevek közül Stefka István újságíró a hazai nemzetiségekről, szocialista nemzetiségi politikáról, Schäffer Erzsébet író, újságíró a fiatalok alkoholfogyasztási szokásairól, Romsics Ignác történész a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájáról, Bod Péter Ákos közgazdász pedig pénzügyi-gazdasági témákról írt tájékoztatói említhetők példaként.

211 Ranschburg Jenő 1977. *A család ma: Ifjúsági vitakör. Vitaanyag 1977/1978.* KISZ KB Politikai Képzési Osztály – Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 17.o.

212 Földi Pál 1976–1977. *A vallásról: Ifjúsági vitakör. Vitaanyag.* Budapest: KISZ KB Politikai Képzési Osztály – Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 20. o.

213 Palkó Sándor 1978–1979. *A putriból hosszú az út... Ifjúsági vitakör: Vitaanyag.* Budapest: KISZ KB Politikai Képzési Osztály – Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 4. o.

214 Mi a te véleményed? 1976. *Ifjúsági vitakör: Munkafüzet.* KISZ KB Politikai Képzési Osztály – Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 68. o.

215 Meghallgatjuk egymást... 1977. *Ifjúsági vitakör: Munkafüzet.* KISZ KB Politikai Képzési Osztály – Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 19. o

216 Ki van a háttérben? 1978. *Ifjúsági vitakör: Munkafüzet.* Budapest: KISZ KB Politikai Képzési Osztály – Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 131. o.

217 KISZ Központi Bizottsága 1978. *Útmutató a propagandistáknak: Ifjúsági vitakör.* Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 34–49. o.

218 Uo. 43. o., (kiemelés tőlem – P. M.).

219 Maróthy László (1942-) agrármérnök, pártfunkcionárius, miniszter. 1973 és 1980 között a KISZ Központi Bizottságának első titkára. Az MSZMP Központi Bizottságának (1973–1989) és Politikai Bizottságának (1975–1988) tagja, 1987–1988-ban az Állami Tervbizottság elnöke. 1987 decemberétől 1989 novemberéig a környezetvédelmi és vízgazdálkodási tárca vezetője.

220 Dr. Maróthy László 1980. *A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése.* Elhangzott 1979. december 12-én. Budapest: Kossuth. 16. o.

HETEDIK FEJEZET

A Forradalmi Ifjúsági Napok és a mindennapok forradalmisága, 1974

Az 1970-es évek első felének számos filmje az ifjúság és a forradalmiság problémáját boncolgatja. Olyan alkotások, mint a *Sípoló macskakő*[221] vagy a *Petőfi '73*[222] a forradalmi tett és lehetőségeinek kérdését a korszak és a társadalmi fejlődés kontextusában igyekeznek ábrázolni.[223] E filmeket a mai napig sokszor úgy emlegetik és elemzik, mint egy korszak autentikus kifejezőit. Kevésbé emlékezetes alkotás a később népszerű történelmi filmeket alkotó Gárdos Péter[224] pályájának egyik korai műve, az 1974-es *Forradalmi Ifjúsági Napok (FIN).* A dokumentarista alkotás az intellektuális montázstechnikát használva az egyes képek és jelenetek lendületes váltogatásával kívánja bemutatni az ünnepségsorozat különböző megnyilvánulásait és a hozzá kapcsolódó vitákat, amelyek egyetlen kérdésre irányulnak: mit jelent a forradalmiság 1974-ben?

A kérdés többször felvetődik a mintegy tízperces rövidfilmben. Egy diáklány vádló hangon teszi fel az álkérdést az ünneplésre megjelent fiataloknak: hogyan lehetséges, hogy kortársai külföldi beategyüttesek számainak szövegét képesek megtanulni angol nyelven, viszont amikor arról kérdezik őket, hogy mi történt 1849. április 6-án Isaszegen,[225] azok magyarul nem tudnak válaszolni? A következő képen a szónok „a forradalom izzó kohójának" költői képét és a kohóból meginduló kazán fűtőjének feladatát állítja kérdésként a hallgatóság elé. A magyar népi motívumokat, 1848-as hagyomány részleteit, munkásmozgalmi kórusműveket és internacionalista dalokat egyaránt felvonultató alkotás csúcspontja egy politikai vetélkedőn részt vevő fiatalok véleménye a forradalmiságról. Kik a forradalmárok? A társai megmentéséért saját életét kockáztató bányász? Vagy a zsarnokot megölő Brutus? Esetleg forradalmiság csak a társadalmi osztályok megmozdulásában érhető tetten, vagy abban a cselekvésben, amely magáénak tudhatja az igazságot? Az a forradalmár, aki ki meri mondani

a véleményét? Hiszen erre a KISZ sem ad megfelelő fórumot az egyik fiatal szerint, míg mások úgy vélekednek, a forradalmiság nem a „nagyhangúsághoz", hanem a tettekhez köthető. Van, aki egyenesen egy új, „haladóbb" szó bevezetését javasolja a forradalmiság helyett. Az utolsó vélemény zárszóként foglalja össze a vitát: „Jól dolgozó emberekre van szükség, és hogyha ezt valamennyien megcsináljuk, akkor mégiscsak, együttesen forradalmi tettet hajtunk végre." Ez a vélemény összecsengett a párt által hangoztatott és a párthoz közel álló kultúrpolitikusok, írók és irodalmárok által hangoztatott forradalomfelfogással, a mindennapok forradalmiságával. Hogyan került a forradalom a mindennapokba 1974-re, és miért volt szükség fogalmának tisztázására, elsősorban az ifjúság számára?

A forradalmiság és a Forradalmi Ifjúsági Napok

A forradalmiság kérdése okkal merülhetett fel egy olyan országban, amelynek uralkodó állampártja a forradalom mítoszára alapozta hatalmát. A forradalom nemcsak a magyar kommunista hagyományban jelent meg, főként a Tanácsköztársaság kissé felemás kultuszában és a második világháború utáni gazdasági és társadalmi változások forradalminak kikiáltott jellegében, hanem a külpolitikában és az állami intézményekben is. A magyar kommunista állampárt a Kádár-rendszerben nyíltan támogatta a harmadik világ forradalmait, kevésbé nyíltan pedig a nyugat-európai terrorista szervezeteket. 1956. november 4-től pedig a Kádár János vezette kormány Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányként nevezte magát, az igaz forradalmiság álruhájában tetszelegve. A Magyar Népköztársaság későbbi kormányainak is ez maradt a hivatalos megnevezésük.

A forradalom olyan kommunista mítosz, amelyet egyaránt osztottak a világ bolsevik pártjai. A második világháború után a saját forradalmiságát a két világháború közötti illegalitásban vívott harchoz, majd az 1945 utáni állami-gazdasági-társadalmi változásokhoz kötötte a kommunista párt. Nem volt ez másként 1956 után sem, 1962-vel pedig a forradalmi változások záróévét jelölte meg a kommunista jelenkortörténet.[226] A hatvanas években az 1956-os forradalommal szembeállított identitásképző politikai mítosznak, az igazi forradalomnak új kereteket kellett találni. 1848. március 15. népi változatában és az 1919-es Tanácsköztársaság évfordulója egyaránt kínálkozott egy forradalmi hagyomány feleleventéséhez. A több évfordulót összefogó ünnepségsorozat kialakításának

1972. június 2., Fidel Castro, a Kubai Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, a Kubai Köztársaság Forradalmi Kormányának elnöke beszédet mond a polgárdi Vörös Csillag termelőszövetkezetben.
MTI Fotó: Vigovszki Ferenc

az ötlete 1966 során formálódott ki. Az MSZMP agitprop osztálya által javasolt és 1967 tavaszán megtartott Forradalmi Ifjúság Hete nemcsak arra volt alkalmas, hogy a forradalmiságot a szocialista Magyarország politikai kultúrájában tudta elhelyezni, hanem megszüntethette azt az aránytalanságot is, amely március 15. és a Tanácsköztársaság napja közötti ünneplési szokások különbségében nyilvánult meg. Március 21. ünnepe korántsem tudott úgy meghonosodni a magyar politikai kultúrában, mint 1848 emléknapja, és ez nem csak annak volt köszönhető, hogy március 15-én tanítási szünet volt, míg 21-én nem. 1966 augusztusában a KISZ Titkárság javaslatában a két évfordulóhoz április 4-ét is szorgalmazta hozzácsatolni, így 1848 és a Tanácsköztársaság mellett a „felszabadulás napja" is az ünnepségsorozat része lett.[227]

A Forradalmi Ifjúsági Napok a KISZ védnöksége alá került, a háromhetes ifjúsági ünnep részeként nemcsak hivatalos megemlékezések megszervezésében vettek részt az ifjúsági szövetség fiataljai, hanem ez magában foglalta helyi és országos vetélkedők, sportkupák és alkotói versenyek megtartását is. Az iskolákban fokozott figyelmet fordítottak az ünnepelt események tárgyalására és a megünneplésükre való felkészülésre. A három évforduló közül az egyik általában valamely kerek évfordulóra esett, ezek határozták meg az adott év ünnepségsorozatának jellegét. Így 1969-ben a Tanácsköztársaság ötvenedik,[228] 1970-ben a „felszabadulás" negyedszázados, 1973-ban az 1848-as forradalom 125. évfordulója adott okot nagyobb szabású emlékezésnek. Utóbbi év ráadásul Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója volt, a FIN így a jubileumi Petőfi-év rendjébe tagozódott be.

A FIN valójában olyan országos jelentőségű esemény rangjára emelkedett a hazai kommunisták számára, amely nem csak az ifjúságra tartozik. A szocialista társadalom jövőjét fejezte ki, az eljövendő szocialista embert állította a társadalom elé. Így nem lehetett elegendő, ha a forradalmiság olyan példaképeit állítják a fiatalság elé, akik másfél vagy fél évszázada, eltérő történelmi helyzetben léptek fel a feudális önkény vagy a 19. századi kapitalizmus rendszere ellen. A távoli vidékek felszabadító harcainak hősei, így a kubai győztes forradalom gerillái vagy a vietnami háború „vietkong" harcosai jelenthették a hősi forradalmár mítoszát. Magyarország a Szovjetunió gazdasági és katonai szövetségében tevőlegesen támogatta ezeket a felszabadító küzdelmeket.[229] A „harmadik világ" felszabadítói közül többen látogattak a harcaikat támogató szocialista Magyarországra,[230] a KISZ pedig szolidaritási akciókban állt ki a világ másik végén zajló polgárháborúk és forradalmak kommunistái mellett.[231] A kubai, a vietnámi vagy a chilei szocializmus támogatása azonban távoli példák maradtak, a forradalmiságot a szakmunkástanulók, a városi munkás fiatalok vagy a vidéki szövetkezetekben dolgozó fiatal családosok számára nem tették megfoghatóvá. A forradalmiság eszméjével nem is a példák hiánya volt a legnagyobb probléma, hanem annak kötelezővé tétele: az államilag ösztönzött, ám csak szavakban és végeérhetetlen vitákban felmerülő hivatalos forradalmisággal, amelynek megrendezett iskolai és KISZ-koreográfiája hiteltelenítette a forradalom eszméjét. A budapesti ifjúság a hetvenes évek elején a szimulált forradalmiság problémájára az állampárt számára veszélyes választ adott, éppen a Forradalmi Ifjúsági Napok idején.

A fiatalok „forradalmi" útkeresése

Mit jelenthetett a hetvenes évek elején a forradalmiság a magyar fiatalok számára? A forradalmiság hivatalos értékelése a marxizmus-leninizmus tételeit kívánta összeszőni a magyar szabadságharcos történeti hagyománnyal, mindezt szigorúan ellenőrzött határok között. Március 15. így nem lehetett munkaszüneti nap, amit sokan fájlaltak. A kortárs forradalmiság pedig szintén a hivatalosság szűrőjén keresztül szüremkedhetett csak be az országba. A nyugati diáklázadásokban ez a hivatalosság a kapitalista társadalom ellentmondásait domborította ki, tagadva az életmód forradalmának szükségességét, és veszélyesnek tartva azt az avantgardizmust, amit a diákság a munkásosztály negligálásával magára vállalt a forradalmi mozgalmakban. A harmadik világ forradalmárainak küzdelmét ugyanez a hivatalosság elismerte ugyan, de igyekezett felróni azok következetlenségét. Che Guevara permanens forradalma például a kínai maoisták értelmezése felé mutatott, amelyet a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején a Szovjetunió szövetségében, a kínai–szovjet konfliktus csúcspontján,[232] a magyar állampárt ideológusai sem vállalhattak teljes szívvel. Az MSZMP és a KISZ a Vietnám melletti szolidaritási akciókat is igyekezett megfelelő keretek között tartani, kiiktatva a spontaneitás minden lehetőségét.[233] Magyarország 1968-as csehszlovákiai bevonulása váratlanul érhette a magyarokat, ám sem a katonai megszállásról, sem a „normalizációnak" hívott elnyomásról nem jutott el elég információ az átlagpolgárokhoz. Az állampárti sajtó baráti segítségnyújtásról szóló narratíváját kevesen hitték el. Így volt ezzel Bauer Sándor szakmunkástanuló is, aki 1969 januárjában a Nemzeti Múzeum előtt felgyújtotta magát. Követve a cseh Jan Palach példáját, erkölcsi tiltakozásként borította magát lángba. Története ma már részletesen fel van dolgozva, ám a rendszerváltásig csak legendák keringtek tettéről.[234]

Bő egy évvel később néhány fiatal megelégelte, hogy március 15. nincs méltó módon megünnepelve a szokásos, KISZ-szervezésű ceremóniákon. Diákok 30-40 fős csoportja a Szabadság tér felől a Kossuth térre vonulva szóban inzultálta a televízió épületén dolgozó munkásokat, majd a Kossuth-szoborhoz vonult, hogy ott szavalatokat hallgassanak meg. Erre nem került sor, mert a kormányőrség igazoltatta a csoport tagjait, két vezetőjüket pedig a Parlament egy helyiségében kihallgatta. Mint a vizsgálati anyagokból kiderült, a csoportot vezető két fiatal, egy miskolci szakmunkástanuló és egy budapesti egyetemista, a Petőfi-szobornál tartott hivatalos megemlékezésen véletlenül találkozott, ott

1974. március 15., Március 15-i ünnepség a Múzeumkertben.
MTI Fotó: Friedmann Endre

határozták el, hogy megtartják a maguk megemlékezését, majd útjukon egyre többen csatlakoztak hozzájuk. Másfél héttel később a BRFK Politikai Vizsgálati Alosztálya megszüntette a nyomozást „fiatalkori meggondolatlanságra" hivatkozva. Valóban, az eseménynek önmagában véve nem volt a szocialista rendszer biztonságára veszélyes jelentősége. Csakhogy a megmozdulás az igazi forradalmiság eszméjére utalt, annak ilyen módon való megünneplése téttel bírt a fiatalok számára: értelmet nyertek a propagandában és a kezdetleges pol-beat nótákban hangoztatott forradalmiság, a hatalom elleni fellépés és a fiatalkori kockázatvállalás romantikus szólamai. A következő években nem csak március 15-én, de október 6-án is lehetett számítani a fiatalok immár előre eltervezett megmozdulásaira. A később nyilvánosságra került jelentések arról tanúskodnak, hogy 1971-től már nemcsak az 1848-as forradalom emlékének méltó megünneplése számított gyakori beszédtémának a szerveződő csoportok között, hanem a marxizmus-leninizmus és a nemzeti érzület viszonya, a forradalmiság valódi értelme, a Szovjetunió hatalma és szövetségi kapcsolataink, illetve a határon túli, elsősorban erdélyi magyarok sorsa.[235]

Az 1972-es március 15., a korábbi évek legendássá érő megmozdulásain felbuzdulva, résztvevőinek számában és „radikalizmusában" is továbblépett az előző évek ifjúsági megmozdulásain. Az MSZMP Budapesti Bizottsága és a KISZ KB közös jelentést tett az MSZMP Politikai Bizottságának március végén. A nap folyamán a Petőfi-szobortól induló 4-500 fiatal később végiglátogatta az 1848-as emlékhelyeket, útjukon többen csatlakoztak hozzájuk. A jelentés szerint a *„felvonuló csoportok hangulata negatív irányban fokozatosan felerősödött"*, rendőri beavatkozásra többször sor került, néhány résztvevőt igazoltattak. Este a Nemzeti Múzeum kertjében 450-500 ember gyűlt össze, akik *„pénzt gyűjtöttek, amelyen kisméretű nemzetiszínű papírzászlókat vásároltak, és a csoport felvonult a Múzeum körúton, a Tanács körúton az Engels tér felé. A rendőri szervek a felvonulókat szétoszlatták. A felbomlasztott csoportok a Várban, a Szentháromság téren gyülekeztek. Ez a 2-300 fős csoport már határozottan agresszív és rosszindulatú volt, szélsőséges és durva kijelentéseket tettek. A határozott rendőri intézkedések következtében 21 órakor a Bem téren a rendzavaró csoportok feloszlatása befejeződött".*[236] 83 embert állítottak elő. Ráadásul Budapesten kívül Pécsett, Debrecenben és Veszprémben is „negatív" hangokat lehetett hallani. De nemcsak a résztvevők és a „radikalizmus", hanem a szervezettség és a különböző eszmeiségű csoportok szinergiája jelentett új minőséget 1972-ben: *„Az események értékeléséből megállapítható, hogy a rendzavarások – a korábbi évek szórványos megnyilvánulásaival szemben – szervezettek voltak.* Külsőségeiben, jelszavaiban, kézzel írott röplapjainak tartalmában az tükröződött, hogy az események jellege alapvetően nacionalista, főleg jobboldali, kisebb részben az ún. »új baloldali«, kis létszámú, szervezett erők zavart keltő, provokatív próbálkozása volt. A rendzavarásokban részt vevők nagyobb része ellenséges politikai tudatosság nélkül, kíváncsiságból, »romantikából« csapódott a hangadókhoz."[237] A jelentés az előkészítés elégtelensége, az ünnep külsőségeinek szegényessége, az ünnepségek sablonossága, a párt és az állami vezetők érdektelensége terén látta a közvetlen okokat. A közvetett okok pedig már elvezettek az oktatás és nevelés elégtelenségeihez, illetve a rendőrségi és adminisztratív munka következetlenségeihez. A két pártszervezet a március 15-i ünnepség rangjának emelésében, a szervezés és az eszmei meggyőzés fejlesztésében és a szervezők elleni szigorú rendőrségi és fegyelmi fellépésben látták e nem kívánt forradalmiság letörését.[238]

Ez az igyekezet nem hozta meg gyümölcsét. A forradalom 125. évfordulója jó alkalmat adott arra, hogy nagyszabású, méltóbb ünnepséget szervezzen a párt és ifjúsági szervezete. A szervezők és a rendőrség jól felkészült, utóbbi széles körű felderítéseket kezdeményezett, és preventív intézkedéseket tettek mintegy 170 személlyel szemben. Ezúttal nagyobb figyelem fordult a helyszínek, a Nemzeti Múzeum és a Petőfi-szobor felé, a FIN kezdőünnepségét pedig elővigyázatosan Kecskemétre szervezték meg. Ennek ellenére ismét rendzavarásokra került sor, nemcsak Budapesten, hanem Szegeden is.[239] A Petőfi-szobornál 5000 fős tömeg gyűlt össze, és a hivatalos ünnepségen kívül szavalták a *Nemzeti dal*t és a *Szózat*ot, majd többszöri felszólításra sem voltak hajlandóak szétszéledni. A tömeget munkásőrök oszlatták fel, a később összeverődő kemény magot pedig a rendőrség kergette szét. Délután ismét hasonló számú tömeg gyülekezett a szobornál. A délutáni eseményeket így írja le az MSZMP KB három osztályának jelentése: *„Megállapíthatóan az összegyűlt tömeg többségét kíváncsiskodó járókelők, zömmel tanuló fiatalok képezték. Ugyanakkor szép számmal voltak kifejezetten garázdaságra hajlamos, külsőleg elhanyagolt, ápolatlan elemek, akik remélték, hogy részesei lehetnek a készülő botránynak. Jelen voltak tudatos ellenséges egyének is, akik feltűnés nélkül vegyültek a tömegbe, uszítottak, sőt a tömegoszlatást megelőzően, majd később az Astoriánál hevenyészett módon készített röplapokat szórtak ilyen jelszavakkal: »Oroszok, menjetek haza!«, »1848–1956«, »Szabad magyar sajtót!« Kisebb csoportokban felhangzottak ilyen jelszavak: »Rabok tovább nem leszünk!«, »Le a Varsói Szerződéssel!«. A helyszínen többen filmeztek, illetve az Intercontinental Szállóból fotóztak, volt olyan is, aki magnóra vette fel a hangzavart. A csoportosulás szervezésében nemzeti színű szalaggal és zászlóval dekorált gépkocsik is részt vettek, ami arra utal, hogy a háttérből tudatosan befolyásolták az eseményeket.”*[240] A rendőrség ekkor is szétoszlatta a tömeget, a nap végéig 634 embert igazoltattak, 65-öt állítottak elő. A kisebb számú szegedi megemlékezéseket, amelyeket főként diákok tartottak szavalatokkal, énekléssel, szintén rövid úton feloszlatta a karhatalom.[241] A párt számára aggodalomra adhatott okot a résztvevők nagy száma, annak ellenére, hogy ezúttal kevésbé drasztikus jelenetekre került sor. Nem pusztán arról volt szó, hogy a tömeg fenyegető létszámban, az állami és pártrendezvényeken kívül politikai közösségként jelent meg, hanem arról is, hogy a jelenlétük elutasítása volt a pártállami formának és a hatalom részéről sulykolt kommunista kultúrának is. Így a FIN megrendezése a hetvenes évek elején az adminisztratív eljárások miatt nem kaphatott olyan jelentőséget,

amilyet a párt és az ifjúsági szervezete várhatott volna, és nem érhette el kitűzött célját: március 15. továbbra is kiemelt ünnep volt a fiatalok számára, sőt már gazdagodott az ellenállás modern mítoszával is, míg a Tanácsköztársaság és a „felszabadulás” ünnepnapjaira ezután is oktrojált, tulajdonképpen a népi érzülettől idegen ünnepekként tekintett a többség. Nem beszélve arról, ahogy ezt az 1973-as jelszavak is mutatják: a Kádár-rendszer tabuit érintő követelések fogalmazódtak meg az ünneplők között, a forradalmiságot pedig nem máshoz, mint 1956-hoz[242] kötötték.

Eszme és valóság

Az állampárt számára az ifjúsági probléma a hetvenes évek első harmadában tetőzött. A március 15-i megmozdulások túlléptek a KISZ-szervezetek vagy az egyetemek határain, tehát azokon a kereteken, amelyeket pusztán szervezeti represszióval még lehetett kezelni. Az adminisztratív eljárások és a rendőrségi jelenlét az ünnepnapokon nem jelenthetett hosszú távú megoldást, eszmét kellett kínálni a fiatalságnak, hogy az ne forduljon el teljesen a létező kádári szocializmustól. A Politikai Bizottság 1973 novemberében tárgyalta a három és fél évvel azelőtti ifjúságpolitikai KB-határozat végrehajtásának következményeit. A politikai nevelőmunka kapcsán hiányosságokat említett a PB, ez pedig abban nyilvánult meg, hogy a „hazafiság, az internacionalizmus, a forradalmiság értelmezésében az ifjúság egy részében *bizonytalanság* mutatkozik.”[243] E bizonytalanságok – szólt az érvelés – egyaránt vezethettek „politikai közömbösséghez”, illetve „álforradalmisághoz, demagógiához”. Hogy pontosabban mit jelentettek ezek az elhajlások az igazi forradalmi politikától és életviteltől, és milyen eszmei válasz adható rá, Király István irodalomtörténész fejtette ki a határozattal egyidőben, a *Kortárs* novemberi és decemberi számában. A „mindennapok forradalmisága” koncepcióját az utókor a rendszerváltást követően visszafogott lenézéssel kezeli. Ám valószínűsíthetjük, hogy annak népszerűsége a korszakban, legalábbis a hetvenes évek közepén, nagyobb volt, mint amekkora jelentőséget ma tulajdonítanak neki. Persze ez az „elmúlt jövők” eszméinek sorsa, a „mindennapok forradalmisága”, hasonlóan a szocialista építés vagy a szocializmus reformja elképzeléseihez, a rendszer bukásával előbb diszkreditálódott, majd a történeti tudatban is elvesztette jelentőségét. Király István hosszú, néhol terjengős eszmefuttatású és idézetekkel teletűzdelt írása a *Kortárs* című

folyóiratban jelent meg 1973 végén, majd átdolgozott változatában, kötetben is 1974-ben. De mit is jelentett, hogyan is nézett ki a „mindennapok forradalmiságának" koncepciója a párthoz közel álló, a kultúrpolitikát befolyásolni képes Ady-szakértő elképzelésében?[244] Az írás nem más, mint a párt koncepciójának részletes és az érzelmek felkeltésére is alkalmas kifejtése. Valójában a létező szocializmus történetfilozófiai kereteibe helyezi a forradalom eszméjét, a kommunizmus olyan alapfogalmát, amelytől a „létező szocializmus" korszakában sem kívánnak megszabadulni a kommunista pártok. Hiszen alapvető kérdésként merülhetett fel a fiatalok számára, akik kisiskolás koruk óta a forradalmiságról szóló iskolai beszédeket hallgatták, hogy értelmezhető-e egyáltalán a forradalmiság a szocializmus gazdasági reformja után Magyarországon, és nekik maradhat-e valami a forradalmiságból.

Király az ifjúság problémájából indul ki, az életkor sajátosságaiból, amely a fiatalokat a jobbítás és a változás felé hajtja, a meglévővel szembeni bizalmatlanság és ellenszegülés. Ez az életkori sajátosság, szól Király érvelése, ha nem kap kellő célt, puszta magamutogatássá, romantikus pózolássá válik. Ez a hetvenes évek első felében a szerző szerint a következőkben merült ki:

„Ennek a romantizáló elképzelésnek a jegyében jelennek meg rendre – a hajdani bőrkabátos, simléderes sapkájú »komisszár« típusok mai utódjaiként – az olyan fiatalok, kik Che Guevara-szakállt, Angela Davis-szerű szétbodorított négerfrizurát viselnek, barikádharcról, gerillaéletről álmodoznak folyvást, s forradalmárok akarnak lenni mindenáron. Jellemző rájuk az önmagáért való, meddő nyugtalanság, az örökös öncélú vihart akarás. Szem elől vétik, amit pedig folyvást sugall a realista eszmény; azt, hogy a forradalmárlét sohasem lehet cél: az mindig eredmény."[245]

Király a realista pozíció mellett szólal fel, Lenin és Gorkij példáit idézve, ez a pozíció a hetvenes évek első felében a forradalmiságot a mindennapi munka, a szocializmus építése terén tartja csak vállalhatónak. A forradalmiság félreértelmezése az, amely a fiatalságot fenyegeti. Ebből táplálkozik a szerző szerint két társadalmilag elterjedt téves eszme. Egyrészről a dezilluzionizmus, amely a társadalmi cselekvés hasztalanságát sugallja és az individuális cselekvés felé tereli az egyes ember energiáit. Ez a gazdasági reform utáni gyarapodás és az új versenyhelyzet rossz értelmezéséből fakad, és ráépül a még mindig ható kispolgári tendenciák történelmi hagyományára. Másrészről a pszeudo-forradal-

1974, Láng Gépgyár, nagy szerelde. *Fortepan / Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény*

miság az, amelynek külsőségeit Király az iménti idézetben plasztikusan írja körül. Ugyanakkor ez a nyugati baloldali nézetekből táplálkozik, a marxista-leninista forradalmiság alternatívájaként mutatja magát. A szerző és az MSZMP álláspontja szerint azonban a forradalmiság elsősorban a munkásosztály, és nem az értelmiség vagy a diákság feladata, a nyugati újbaloldal pedig a hatvanas években a lázadás kultuszát erősítve a nihilista tendenciákat, az önmagáért való akcionizmust szorgalmazta. A hatalmat alapvetően elutasították, és ez nem fér össze az államszocialista elképzelésekkel, ahol a hatalom éppen az új társadalom megteremtésének az eszköze, amelyhez a pártnak, 1956 tanulságaiból kiindulva, a végsőkig ragaszkodnia kell.

Ennek a nézetnek a történetfilozófiai alapja a megváltozott világpolitikai helyzet. Tulajdonképpen ez az új konstelláció, amely a forradalmiságot a min-

dennapi munka frontjára utalja a szocialista haza megteremtésétől számítva, és Magyarországon a második világháború végétől áll fenn. A Sztálin utáni enyhülés politikájával, a két nagyhatalmi blokk és a világrendszerek együttélésével pedig lehetőség nyílt az „új otthon" nyugodt építésére. A szocialista országok kiléphettek az otthontalanság világából, véget érhet a háborús fenyegetések időszaka:

„Az otthonteremtés konkrét történelmi szituációja vesz körül ma minket. Erre utal – csak a legfontosabb tényezőket említve itt: a szocialista világ kiküzdött, impozáns gazdasági ereje, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, a szocializmus erőinek világméretű növekedése, s innen adódóan a szovjet békepolitika hatalmas győzelme: a szocializmus körüli »ostromzár-állapot« lassú megszűnése, a több évtizede, a Nagy Októberi Forradalom óta szinte szüntelenül tartó »forró«- és »hidegháborús« időszakoknak ígérkező vége."[246]

Király szerint az otthonteremtés a valódi feladata a forradalmi vállalkozásnak, amely a „közelre nézés" képességét és erényét igényli. Ez az a feladat, amelyet az egyébként világforradalmi indíttatású kommunistáknak és a szocialista országok munkásosztályának vállalnia kell. Király számára a forradalmiság elsősorban a munkásosztály értékeiből és elveiből táplálkozhat, a forradalmiságnak az ő mindennapi munkájukra és áldozathozatalukra van szüksége. Így elnézhetőek olykor a „gyengeségeik" is. A munkásosztály áldozatvállalásáról a következőképpen ír a szerző:

„Mennyivel könnyebb a mai – igaz, gyakorta autóra, telekre gyűjtő, családi házat építő, talponállókban fröccsöket, söröket, féldeciket ivó, rosszul világított nehéz álomba merülten ingázón utazó – munkásságban, ebben a tovább sorolhatóan rendkívül sokarcú és rendkívül rétegzett társadalmi konglomerátumban meglátni azt a mégis egységes osztályt, mely megindul minden reggel »a hajnali gyárszirénák kakasszavára«,[247] *munkaversenyeken vesz részt, kommunista műszakokat rendez, szocialista brigádoknak tagja, melynek életébe – Garai Gábor* Koránkelők*jének*[248] *szép szavával szólva – »mindig belefér még Vietnamért egy vasárnapi műszak«, mely a maga lényegét: az objektivitás törvényeit értő közösségi rendet, felelősséget – mint Majakovszkij írta – »csikorgó fegyelem fogaskerekei fölé«*[249] *hajolva, nap mint nap vállalja."*[250]

A mindennapok forradalmisága tehát nem az aszketikus vállalásokat jelenti. A szerző szerint a munkásosztálynak vannak kilengései, olykor eltéved, de valójában forradalmat mégiscsak ez az osztály hajt végre Magyarországon. Két erény kell, ami jellemezze a mindennapok forradalmiságát Király szerint. Az első a megértő emberség, azaz a méltányosság azokkal szemben, akik mégiscsak ezeket a vállalásokat teszik. Az 1956 előtti rendszer, a Rákosi-féle dogmatizmus éppen ebben hibázott, amikor az embereket élhetetlen keretek közé szorította. Ugyanakkor szükséges a nyugtalan emberség is, tehát a jobbat akarás, a nemesebb élet, az ember tehetségeinek és törekvéseinek a kiterjesztése is. A teoretikusként fellépő irodalomtörténész szerint e két erény kell hogy alkossa a mindennapi forradalmiságot, amely a feladatát az otthonteremtésben leli meg.

Király írása széles kritikai fogadtatásban részesült; a hetvenes évek elejének egyik legtöbbet hangoztatott ideájának kifejtésére vállalkozott. A mindennapok forradalmiságának eszméje az évtized elejétől felbukkan az értelmiségi közbeszédben, eredete azokra a vitákra vezethető vissza, amelyek a gazdasági mechanizmus reformja körül bontakoztak ki polgárosodásról, nyugati életformáról, forradalmi cselekvésről, a kommunizmus fejlődéséről. Ezek a viták az 1968-as csehszlovákiai bevonulás, az „emberarcú szocializmus" kísérletének bukásával, illetve a reform hazai lefékezésével konzervatív irányt vettek, abban az értelemben, hogy az állampárt ezt a vonulatot preferálta. A mindennapok forradalmisága tehát egy eszmei kompromisszumként is felfogható, ahol a reformizmus lendülete és a konzervatív marxizmus statikussága juthatott ideiglenes nyugvópontra.

Ez azonban nem minden: a „létező szocializmusok" ideológiai mozgásai, egymásra hatásai mellett a mindennapi forradalmiság egy generációs problémát is a felszínre vetett. Az 1970-es ifjúságpolitikai KB-határozat, valamint annak végrehajtásáról szóló 1973-as PB-határozat is felveti a különböző generációknak a szocializmus építésében vállalt feladatait és felelősségét. A párt a hetvenes évek eleji ifjúsági probléma eredőjét is ebben látja. Adott volt ugyanis egy olyan generáció, amelynek a tagjai a Horthy-korszak társadalmában és kultúrájában szocializálódtak, látták ennek a világnak a kudarcát és szétesését a második világháborúban, saját bőrükön érezték a háború miatti nélkülözést, sokan közülük saját családtagjaikat veszítették el a harcokban. Számukra a háború utáni újjáépítés forradalmi tettel ért fel. Az állampárti narratíva szerint ez akkor is így volt, ha a Rákosi-korszak dogmatizmusa sokuk lelkesedését letörte, nem hagyott teret sem egyéni, sem közösségi kibontakozásnak. Ez a narratí-

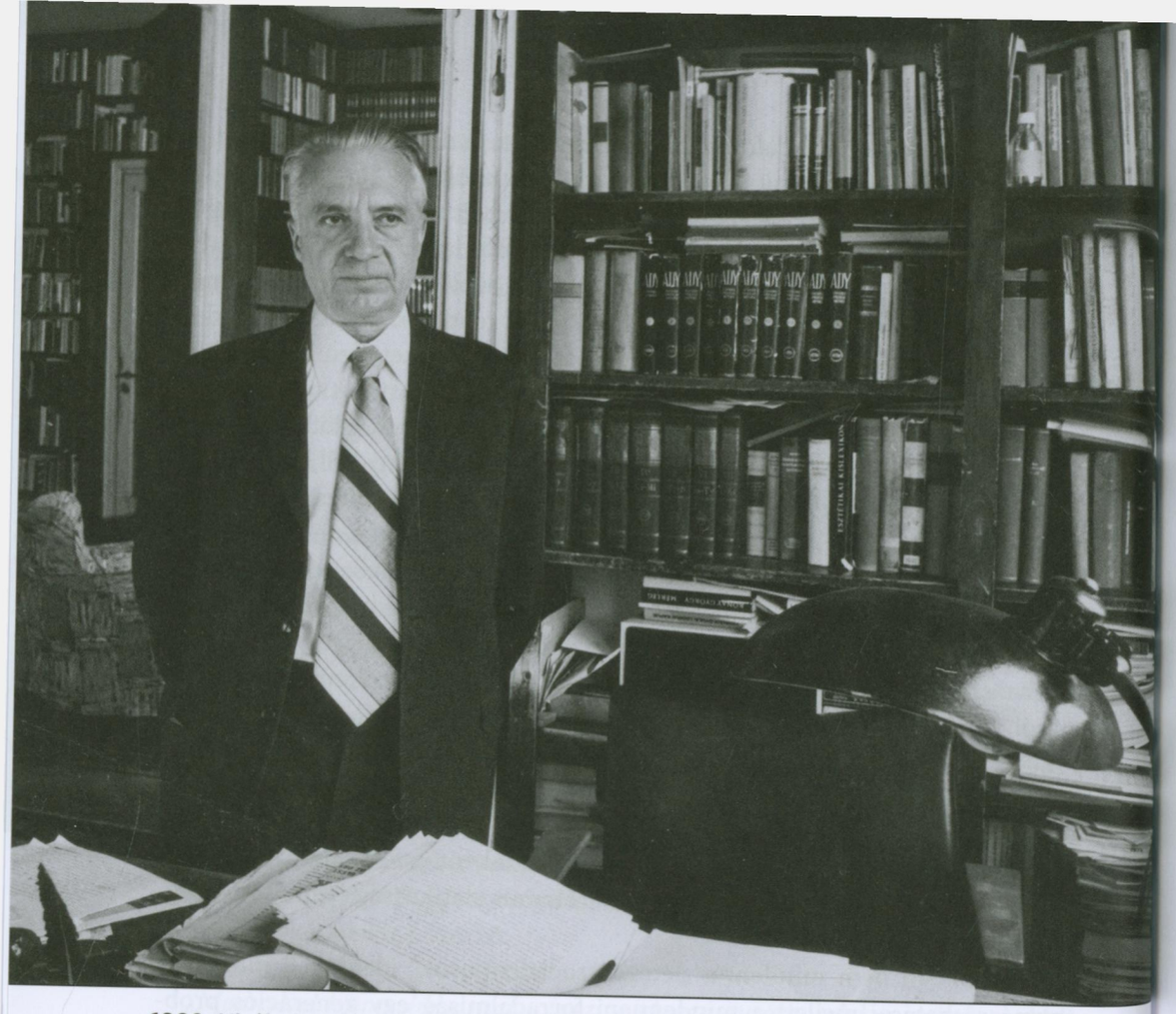

1982, Király István a dolgozószobájában, Kossuth Lajos tér 18.
Fortepan / Király Júlia

va szembeállította a háború után születetteket az 1956-os eseményeket legfeljebb kisgyermekként érzékelő generációval, azokkal, akik már „beleszülettek" a szocialista társadalomba és az életszínvonal folyamatos növekedésébe. Ebből adódott, hogy a két generáció nagyrészt elbeszélt egymás mellett: az idősebbek nem értették, miért lázadoznak a fiatalok, a fiatalok cselekvésvágyát viszont korlátozták azok a szabályok, amelyeket a rendszert működtető idősebbek állítottak. A helyzet komolyságát állampárti szempontból fokozta 1956 emléke és legendája. Az ifjúságot jellemző útkeresés és a társadalmi korlátok áthágásának

szándéka eszmei muníciót kapott 1956 mítoszától. A hetvenes évek elejének március 15-i ünnepségei 1956 és a kései nyolcvanas évek közötti időszak legveszélyesebb megmozdulásai voltak a hatalom szemszögéből. A FIN és a mindennapok forradalmisága egy alternatívát kívánt nyújtani, a szocializmus építésének konkrét forradalmiságát a mítoszokért való harccal szemben, a háború utáni építés heroizmusának szimulálásával.

A reformer-konzervatív ideológiai harc és a generációs probléma mellett létezett még egy harmadik eredője is a mindennapi forradalmiság eszméjének. Ez pedig a Kádár-korszak fő ideológusának, Kádár Jánosnak a személyéhez kötődött.

Kádár személyiségéről az életrajzokon felül is számos történeti elemzés áll rendelkezésünkre. A perdöntő azonban a forradalmiság kérdésében mégis az a részlet, amely Király István 2017-ben kiadott naplójában található. A többoldalas bejegyzés előzményéhez tartozik Király mindennapi forradalmiságáról megjelent cikke, amelynek tanulságairól a szerző az MSZMP főtitkárával több órán keresztül tárgyalt 1973. november 8-án.[251] A beszélgetés során, Király István feljegyzése szerint, a forradalmiságról szóló beszélgetést egy meglepő kijelentéssel kezdte:

„Ha magamat vizsgálom: én sohase akartam forradalmár lenni. S még ma sem tartom magam annak. S ha vizsgálom önmagam, nem tudok mást mondani, csak azt: érdekből lettem az, ami lettem. Az utam nem valami magasztos eszmék döntötték el."[252] Kádár a beszélgetés során éppen azokról az értékekről beszélt a maga nyelvén, amelyek a mindennapok forradalmiságát jellemzik. Arról szólt a főtitkár, hogy leginkább a családjának szeretett volna jobb világot teremteni, ezért csatlakozott a társadalmi igazságtalanságok ellen legradikálisabban küzdő kommunista munkásmozgalomhoz. Sohasem kívánt olyan avantgárd értelmiségi utópiákhoz csatlakozni, amelyek a mozgalomban a szexuális szabadosságot és a család intézményének idejétmúltságát hangoztatták. Kádár úgy fogalmaz, hogy ő nem szexuál-, hanem proletárforradalmárnak állt a munkásmozgalomban. Nem preferálta azt sem, hogy az igazságosabb világért való küzdelmet távoli vidékeken kellene lefolytatni. A spanyol polgárháború időszakáról így vall:

„Aztán folyt a toborzás a spanyol harcokhoz. Megint csak azt válaszoltam: Miért menjek én Spanyolországba harcolni a fasiszták ellen? Van itt Magyarországon is elég fasiszta. Elég kimenni az utcára, s máris harcolhatok, s kockáz-

tathatom az életemet is. S ma is ezt tartom: az igazi kommunistának a maga helyén, s nem másutt kell kommunistának lennie."[253]

A „közelre nézés" mellett Kádár a Király által „megértő emberségnek" nevezett méltányosság erényéről is beszélt, amelyet a kommunista vezetés főként türelmetlenségből mellőzött 1956 előtt:

„Maga beszél a közelre nézésről. Ez jó. De minden egy meghatározott időhöz van kötve. Ötvenhat után »lazítanunk« kellett, kevésbé szigorúvá tenni a normákat. '56 előtt egy csomó becsületes ember dolgozott éjt nappallá téve, mert azok voltak a normák. Norma volt az, [hogy] csak akkor vagy forradalmár, ha minden idődet a pártnak szenteled. Ezek a normák hamis normák voltak. S lekispolgározták azt, aki ezeknek a normáknak nem vetette alá magát."[254]

Ennek a lazításnak azonban hátulütői is voltak, félő volt Kádár számára, hogy a kommunizmus lényege veszik el. A királyi „nyugtalan emberség", a jobbítani vágyás hiánya fenyeget azzal, hogy sokakat a karrierlehetőség és a hatalomhoz húzás visz a pártba. Kádár szerint ebben a folyamatban meg kellene találni a helyes egyensúlyt, a munkásosztály jelenlétét, és befolyását erősíteni az MSZMP-ben és a KISZ-ben.

„S hogy állunk ma ezzel, hogy forradalmár? Nem azonos az a kommunistával. Hatszázezren vagyunk. Tudja, a kevesebb jobb lenne. Nem mind kommunista az sem, aki a pártban van. De nagyon nehéz ma különböztetni aközött, ki az, aki az élcsapathoz csatlakozott, s ki az, aki a hatalmon lévő párthoz. Mert ma ez a kettő vagyunk egyszerre: élcsapat és hatalmon lévő párt. S mind a kettőhöz egyszerre jönnek. Ezért nem normális dolog az, hogy az értelmiségi fiatalok közt mindenki KISZ-tag, a munkásoknak, parasztoknak nem érdekük, hogy a hatalmon lévő párthoz jöjjenek, ott kevés a KISZ-tag, és kevés a párttag. Az értelmiségnél, az alkalmazotti rétegnél viszont már karrierlehetőség is az, ha a hatalmon lévő párthoz csatlakoznak."[255]

A főtitkár számára tehát a forradalmiság nem a párttagságban merül ki, sokkal inkább a mindennapi munkában és a „becsületes élet" terén nyilvánul meg:

„Valahogy nem azt kellene csinálni, hogy felállítjuk a követelményt: ilyennek kellene lenni a forradalmárnak, [tehát] nem az absztraktból kellene kiindulni;

1976, Múzeumkert, március 15-i ünnepség a Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőjéről nézve. *Fortepan / Urbán Tamás*

abból kellene kiindulni: előre akarjuk vinni a társadalmat; hogy miképp, azt mindig az adott helyzet határozza meg, s ha becsületesen végezzük a magunk munkáját, akkor eljutunk ahhoz, amit forradalmiságnak lehet nevezni. Nem normákhoz kell igazítani az életet: becsületesen kell csupán élni; a becsületes élet belső logikája aztán elvisz valahová, lehet, hogy [épp] a forradalmisághoz."[256]

Kádár teljességgel tisztában volt az ifjúság problémáival is. És azzal is, hogy az eszme és a párt le kell, hogy mondjon a fiatalokról, amennyiben nem tudja hitelesen megszólítani őket. Méghozzá olyan korban, amikor fogékonyak a világjobbító eszmékre. Csakhogy a párt hatalmi helyzetéből és a társadalmi sokféleségéből adódóan az eszmét sokféleképpen lehet átadni, és nehéz hiteles útját választani a fiatalok meggyőzésének:

„A fiatalok között különösen fontos, hogy érezzék a hitet, s érezzék, hogy egy a szó és az élet. Minden fiatalnak van egy időszaka, mikor meg akarja váltani a világot. Ha ilyenkor megtaláljuk vele a kapcsolatot, akkor a mi emberünk lesz. Ha ilyenkor valami hamisat tapasztal a mi részünkről, akkor örökre elveszíthetjük. Kár, hogy ezzel sokan nem gondolnak nálunk. Volt egy ügy például, amely épp nemrégiben hozott dühbe. Egy fiatal pártfelvétele már a küszöbön állt. S akkor az utolsó pillanatban, mikor a fiú már ünneplőbe öltözött, jön a kerület döntése: betelt a keret. Ez az, amit nem szabad csinálni."[257]

Kádár példája bagatell eset, bár érezhető benne, hogy a pártbürokrácia problémája és az, hogy ez a bürokrácia hogyan viszonyul a fiatal párttagokhoz, korántsem jelentéktelen a párt jövője és hatalmi pozíciója szempontjából. Mégis, az ifjúsági probléma ennél komolyabb társadalmi kérdés volt. A meghiúsult pártfelvételi a mindennapok bosszúságához tartozhatott, míg a hetvenes évek elejének március 15-i ünnepségei rendőri fellépést váltottak ki. Sem a Forradalmi Ifjúsági Napok hivatalos retorikája, sem a keresztül-kasul magyarázott mindennapok forradalmisága nem oldhatta meg az állampárt számára egyre kínosabb kérdést.

• • •

A párt vezetése, okulva 1973. március 15. tanulságaiból, miután felmérte a lehetőségeit, korai lépésekre szánta el magát, hogy a jövő évi ünnepet elő tudja készíteni. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1973 augusztusában megbízta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályát, hogy hozzon létre koordinációs bizottságot az ünnep előkészítésére. 1973 végén a koordinációs bizottság megkezdte a munkáját, javaslataikat 1974 első PB ülésén terjesztették a testület elé. E koordinációs bizottság javaslata szerint egyrészt figyelni kell a helyes arányra a három tavaszi ünnep között, nem szabad március 15-ét „túlméretezni" a két ünnep rovására.[258] Másrészt, elkerülendő a nem hivatalos vagy egyenesen rendszerellenes fellépéseket, megfelelő politikai előkészítésre van szükség március 15-ével kapcsolatban, és e munka során főként a középiskolákra, egyetemekre kell koncentrálni. Végül pedig az „utca rendjét társadalmi alapon kell biztosítani". Ami azt jelenti, a szervezés feladata, hogy hol és mennyien jelennek meg az emlékezések alkalmából, és a rendőri fellépéstől a végsőkig tartózkodni kell, elkerülendő a tömeg provokálását. Azokat a terveket, amelyek ellenőrizhetetlenné teszik az ünnepi lebonyolítást, el kell vetni. Így utasításba adják a KISZ vezetésének, hogy a tervezett lampionos felvonulást nem tarthatják meg.

A Kádár távollétében eljáró Biszku Béla szerint március 15. rangját „meg kell emelni", ne legyenek olyan hangok, amelyek ennek hiányát róják fel a pártnak. Az ünnepségek jellegét pedig a népfrontos irányba kell eltolni az ifjúsági jellegű megemlékezések helyett. Így a párt is jelen kell, hogy legyen, jelezve március 15. emlékének vállalását. Biszku szerint gátat kell szabni a nacionalista elemeknek, és vigyázni kell, hogy ezúttal az ünnep ne váljon a „szakállasok" ünnepévé.[259] A további rendelkezéseket a PB az agitprop bizottsághoz utalta, a tervezetet elfogadta.

Az agitprop bizottság január végén tárgyalta az agitprop osztály jelentését,[260] amely a PB döntéseinek megfelelően a politikai-oktatói előkészítésre, az ünnepek közötti helyes arányokra és a társadalmi megoldásokra helyezi a hangsúlyt. A Belügyminisztérium számára is kiemelt feladatként a prevenciót szabja meg. Az ünnep előtt az iskoláknak és KISZ-szervezeteknek nagy gondot kell fordítani a tájékoztatásra, a Népfront és a KISZ helyi rendező gárdáinak pedig ügyelniük kell, hogy a helyszíneken való koszorúzás alkalmából biztosítsák a rendet. Arra is figyelni kell, hogy „méltó és ízléses", azaz túl nagy méretű zászlók, jelvények, kokárdák ne kerüljenek forgalomba, illetve, hogy a fiatalok szintén „ízléses" és egyforma jelvényeket viseljenek. Előbbi a Fővárosi Tanács, utóbbi a KISZ KB reszortja és felelőssége. A feladatok végrehajtásában, ha a tervezésben és előkészítésben nem is, a párt számít a fiatalokra. A Bizottság állásfoglalása kimondja:

„A tanulóifjúság a mi ifjúságunk, bízzunk politikai felelősségükben, apelláljunk forradalmi éberségükre, s bátran mondjuk meg nekik: van egy vékonyka réteg, amely az ünnepségeket esetleg megpróbálja rendzavarásra felhasználni, s adott esetben lépjenek fel ellene. Az egész előkészületet a bizalom légkörének, s nem a félelemnek kell áthatnia. Vigyük ki a társadalom pozitív erőit, mindenekelőtt a szocializmushoz hű, aktív fiatalokat az utcára, akiknek jelenléte képes elfojtani az esetleges készülő rendbontást. Csak legvégső esetben kell igénybe venni a belbiztonsági erőket."[261]

1974. március 15-én nem történt nagyobb rendbontás az ünnepségek alkalmából,[262] ami a párt számára úgy csapódott le, hogy lecsengett az ifjúság lázadó korszaka, a párt az ideológia és a rendfenntartás terén is kontrollálni tudta a folyamatokat. 1974 után pár évig úgy tűnhetett, az MSZMP alapvetően megnyerte a magyar ifjúságért folytatott harcot.

Jegyzetek

221 *Sípoló macskakő*, rend. Gazdag Gyula, 1972. A filmről, születéséről és fogadtatásáról lásd Murai András – Tóth Eszter Zsófia 2018. *1968 Magyarországon: Miért hagytuk, hogy így legyen?* Budapest: Scolar. 182–187.

222 *Petőfi '73*, rend. Kardos Ferenc. A forradalmiság lehetőségeit boncolgató alkotás az 1973-as Petőfi emlékév alkalmából született, a forradalmár költő születésének százötvenedik évfordulóján.

223 A hetvenes évek első felének „forradalmi" hullámát a magyar filmművészetben a Kritika korabeli cikke Jancsó Miklós *Égi Bárány* (1970), *Még kér a nép* (1971) és *Szerelmem, Elektra* (1974) című alkotásai mellett, a fentebb említett *Petőfi '73*, Kósa Ferenc *Nincs idő* (1972), Gábor Pál *Utazás Jakabbal* (1972), Kézdi Kovács Zsolt *Romantika* (1972), Gyöngyössy Imre *Meztelen vagy* (1972) és a *Szarvassá vált fiúk* (1974), Kardos Ferenc *Hajdúk* (1974) és Szász Péter *Egy kis hely a nap alatt* (1973) című filmjeivel azonosítja. Nemes Károly 1975. A magyar film utolsó nagy hulláma. *Kritika*, 13/12, 6–9. o.

224 Gárdos Péter filmrendező történelmi és játékfilmjeiről, illetve televíziós sorozatairól híres Balázs Béla-díjas filmrendező. 1987-es *Szamárköhögés* című filmje az 1956-os forradalom élményeit dolgozza fel.

225 1974-ben volt az isaszegi ütközet százhuszonötödik évfordulója. Az 1849-es tavaszi győzedelmes hadjárat döntő csatájának felelevenítése a hazaszeretet és a hazáért való katonáskodás erényeit kívánta kiemelni.

226 A pártos megalapozását e narratívának az MSZMP 1962 novemberében tartott VIII. kongresszusa készítette elő, amelyen kimondták, hogy Magyarországon befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása. Az 1962-ben „véget ért" népi demokrácia mint történelmi, politikai és társadalomfejlődési szakasz történeti elbeszéléséhez lásd a hetvenes évek párt- és jelenkortörténészei által írt összefoglalót: Balogh Sándor et al. 1978. *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Budapest: Kossuth.

227 Apor Péter 2010. Az Agitátorok és a páncélvonat. A Tanácsköztársaság ötvenedik évfordulója és a forradalom értelmezése. *2000*, 22/12, 71–76, 73–74. o.

228 A Tanácsköztársaság ötvenedik évfordulójának programját a levéltári források alapján Apor Péter így írja le: „A Tanácsköztársaság 50. évfordulóján, a FIN látványos, országos jelentőségű rendezvénysorozat lett. Ebben az évben, a megnyitót március 14-én Győrben tartották. A másnapi ünnepi műsort közvetítette a televízió, este pedig 50 fő részére díszfogadást tartottak. A március 15-i, központi, Petőfi-szobornál rendezett koszorúzáson 3000 fiatal vett részt. 16-án vette kezdetét az április 4-ig tartó eseménysorozat a Hősök nyomában címet viselő, televízióban is műsorra tűzött vetélkedővel. Március 21-én, a Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulóján tartották a külföldi delegációk (Albánia kivételével) tiszteletére rendezett ünnepséget. Ugyanaznap rendezték meg a Barátság nevű ifjúsági és diákszemináriumot. 22-én került sor a Lenin és Kun Béla üzenetváltásának emlékére szervezett amatőr rádiós verseny lebonyolítására. A rendezvénysorozat április 4-én az új KISZ-tagok fogadalomtételével zárult." Uo. 74. o.

229 Lásd e kötet második fejezetének utolsó részét.

230 Így Ho Si-Minh, a Vietnámi Demokratikus Köztársaság elnöke 1957 augusztusában, Che Guevara, a Kubai Nemzeti Bank elnökeként 1960 decemberében, Fidel Castro, a Kubai Kommunista Párt első titkára és Kuba miniszterelnöke pedig 1972 júniusában látogatott Magyarországra. A Castro-látogatásról lásd Udvardi Péter 2015. Fidel Castro 1972-es magyarországi látogatása. Metszet a magyar–kubai kapcsolatok történetéből. *Múltunk*, 60/4, 72–93. o. Che Guevara magyarországi látogatásáról és a Guevara-kultusz magyarországi lecsapódásáról lásd Murai András – Tóth Eszter Zsófia 2017. Mit kezdjünk egy forradalmárral egy magát forradalminak tartó diktatúrában? Che Guevara sajtóreprezentációja az államszocialista rendszerben. *Médiakutató*, 18/3, 89–96. o.

231 A hatvanas évek elején az épülő kubai szocializmus, a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek közepéig a harcoló vietnámi kommunisták és a háborút elszenvedő vietnámi nép, 1973 szeptemberétől pedig a Pinochet-puccs utáni Chile volt a KISZ szolidaritási megmozdulásainak a címzettje.

232 1968–1969 folyamán bontakozott ki a távol-keleti határvita a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság között. A konfliktus 1969 márciusában eszkalálódott az Usszuri folyó menti kínai betöréssel, amelyre válaszul a Szovjetunió nagy arányú válaszcsapással fenyegetőzött. A konfliktus politikai és katonai kontextusáról lásd legújabban Li, Danhui – Xia, Yafeng 2018. *Mao and the Sino-Soviet Split, 1959–1973. A New History.* Lanham: Lexington Books. 233–272. o.

233 Lásd Dénes Iván Zoltán 2008. Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. *2000*, 20/7–8, 19–35. o.

234 Lásd Tóth Eszter Zsófia 2017. Bauer Sándor élete és tűzhalála (1952–1969). In: Ujváry Gábor (szerk.). *Veritas évkönyv.* Budapest: Magyar Napló. 335–348. o.

235 Kenedi János 1996. *Kis állambiztonsági olvasókönyv: Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*. II. Budapest: Magvető. 8–23. o.

236 *Jelentés a március 15-i eseményekről (MSZMP Budapesti Bizottsága és KISZ Központi Bizottsága).* MSZMP PB, 1972. április 6. (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 578. ő. e.), 85–87. l.

237 Uo. 88. l.

238 Uo. 90–92. l.

239 *Jelentés az 1973. március 15-i ünnepségek tapasztalatáról (MSZMP KB PTO, KAO, TKKO).* MSZMP PB, 1973. április 25. (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 609. ő. e.), 37–47. l.

240 Uo. 40. l.

241 Uo. 41. l.

242 Március 15. és az 1956-os forradalom emlékezete közötti összefüggésről a Kádár-korszak évtizedeiben lásd Gyarmati György 1998. *Március hatalma – a hatalom márciusa: Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből.* Budapest: Paginarium. 139–202. o.

243 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata az MSZMP KB 1970. február 18–19-i ifjúságpolitikai határozatának végrehajtásáról (1973. november 6.). In: Vass Henrik (összeáll. és szerk.)1978. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1971–1975*. Budapest: Kossuth. 571–582., 576. o.

244 Király István irodalomtörténész, 1971-től országgyűlési képviselő. Fő műve az 1970-ben megjelent kétkötetes monográfiája Ady Endréről. Korábban Mikszáthról, a nyolcvanas években pedig Ady kései költészetéről és Kosztolányiról jelent meg monográfiája. Király közel állt a magyar kultúrpolitikát irányító Aczél Györgyhöz. 1973–1974 folyamán a mindennapok

forradalmiságáról és a szocialista hazafiságról szóló írásaiban nyújtott elméleti muníciót az MSZMP ideológiájához. A szocialista hazafiságról szóló gondolataihoz lásd e kötet tizenegyedik fejezetének vonatkozó részét. Király István személye a naplója 2017-es publikálásával újra a figyelem középpontjába került.

245 Király István 1974. A mindennapok forradalmisága. In: Uő. *Hazafiság és forradalmiság.* Budapest: Kossuth. 5–101. 13. o. Az idézett rész a *Kortárs*ban közölt kétrészes írásban még nem jelent meg.

246 Király István 1973. A mindennapok forradalmisága. *Kortárs*, 17/12, 1270. o.

247 Papp József: *Proletárdal* (Az esztergomi építőmunkásoknak) (1970).

248 Garai Gábor: *Koránkelők* (1970).

249 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics: *Százötvenmillió* (1921), ford. Szabó Lőrinc.

250 Király István 1974., *i. m.*, 50–51. o. Az idézett rész a *Kortárs*ban közölt kétrészes írásban még nem jelent meg.

251 Király István 2017. *Napló 1956–1989.* Szerk. Soltész Márton. Budapest: Magvető. 288–298. o. A 37. lábjegyzet szerint ezt a részt Király eredetileg kitépte a naplóból, a szövegrészletet a szerkesztők utólag illesztették vissza. A szerző e pár oldalt tematikus okból tépte ki, nem a megsemmisítés szándékával: önálló kötetet kívánt összeállítani Kádárral folytatott beszélgetései anyagából.

252 Uo. 289. o.

253 Uo. 298. o.

254 Uo. 290. o.

255 Uo. 291. o.

256 Uo. 294. o.

257 Uo. 295–296. o.

258 *Az 1974 első félévi politikai ünnepségek megrendezése.* Jegyzőkönyv. MSZMP PB, 1974. január 3. (MNL OL 288. f. 5/627. ő. e., 101–112.) 51–56., 51. l.

259 Uo. 55. l.

260 *Javaslat március 15-e és március 21-e megünneplésének megszervezésére.* MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság, 1974. január 22., ülés (MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 218. ő. e.) 32–39. (Az Agitációs és Propaganda Osztály jelentése).

261 Uo. 6–8. (Határozat), 8. l.

262 Az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya egy héttel az ünnepségek megszervezése után megelégedéssel jelenthette: „Az ünnepségek jó hangulatban, a párt, a szocializmus melletti kiállás jegyében zajlottak le. Nacionalista vagy rendbontó tüntetésre ez évben sehol sem került sor; az egyes apróbb rendzavarások, illetve kísérletek nem lépték túl a szokásos méreteket." *Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottságnak 1974. március 15-e megünnepléséről* (MSZMP KB APO). MSZMP PB, 1974. március 26. (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 633. ő. e.,) 104. l.

Szocialista demokrácia, szocialista haza

NYOLCADIK FEJEZET

„A dolgozók tényleges, érdemi részvétele" – Üzemi demokrácia a hetvenes években

Milyen is a magyar munkásság a reform utáni Magyarországon? Ezt a kérdést sokan megfogalmazták, különböző műfajokban, a szociológiai felmérésektől az irodalmi ábrázolásokig. 1969-ben mutatták be *Ismeri a szandimandit?* címmel Gyarmathy Lívia első nagyjátékfilmjét, melynek forgatókönyvét férje, Böszörményi Géza írta. A film játékos címe, abszurd szituációi és burleszkbe illő figurái első látásra egy könnyed filmalkotást sejtetnek. Főhősei – a naiv Juli, Schütz Ila alakításában, és az élete során már többször megbotló, gyermekét egyedül nevelő Piroska, Soós Edit megformálásában –, keresik helyüket egy vegyi üzem és a hozzá tartozó munkáskolónia munkásai között. Az előítéleteken túl azonban azzal a sajátossággal kell megküzdeniük, amely a filmben a legélesebb kritikaként jelenik meg a szocialista termeléssel és üzemmel szemben. Nevezetesen, hogy valójában a vegyi üzem munkásai alig végeznek értelmes munkát, az energia nagy része a munkán kívüli kedvtelésekre fordítódik. A vezetőség vitorlásmodelleket épít és versenyeztet a közeli bányatavon, Juli apja a helyi aranylábú futballistákat igyekszik kezdetleges szobrászművészetében megörökíteni, a középvezetők és a munkások az ivásnak és munkatársnőik elcsábításának szentelik idejüket. A portás számára pedig legfontosabb feladatként az adódik, hogy kapálni tanítsa az üzemhez érkező gyakornokokat. A címben szereplő szandimandi az angol Sunday-Monday magyarítása, és többek között arra utal, hogy az üzem és a kolónia életében a munkatársak körében eltöltött hétvégi ünnepségeket a munkatársak körében eltöltött egyhangú hétköznapok követik. A film végén a mindennapi üzemmenetet felkavaró szivárgás örömmel tölti el a dolgozókat, végre fontosnak érezhetik saját munkájukat a katasztrófa elhárításában. A cseh újhullám félreismerhetetlen stílusjegyeit magán viselő alkotás a szocialista munkásélet éles kritikája volt.

Ismeri a szandimandit?, 1969 (részlet), Soós Edit és Kiss Manyi

Azt állította ugyanis, hogy a munkások értelmetlen mindennapi tevékenységei kiüresítik életüket, céltalanságuk pedig oda vezet, hogy általvékenységekben élik ki magukat. Annak az osztálynak a tagjairól volt szó, amelynek nevében a hatalmat gyakorolták Magyarországon: a munkásosztály állapota a rendszer legitimációjának alapjait érintette.

Az 1956-os forradalom után a munkásjóléti intézkedések a Kádár-rendszer gyakran ismételt gyakorlatává váltak, egyúttal megalapozták a rendszer munkáspolitikáját és annak következő, dinamikusan fejlődő két évtizedét.[263] A kádári munkáspolitika, kezdetben hasonló elemekkel és kampányokkal, de szemléletében és céljaiban egy új munkáspolitikát jelentett a Rákosi-korszak túlkapásaival, kizsákmányolásával és normakényszerével szemben.[264]

A Kádár-korszakban a politika egyre több és újabb kihívással volt kénytelen szembenézni. A béremelések önmagában sem egyszerű kivitelezése mellett az infrastruktúra, a lakáspolitika, a nő- és ifjúságpolitika és a kulturális politika terén adódtak a munkásosztályhoz kötődő feladatok. A hatvanas–hetvenes években, amíg a rendszer teljesíteni tudta ígéretét, a munkásosztály életszínvonalának folyamatos emelését, valóban egy „jóléti diktatúra" működésének alapjait teremtették meg.[265] Csakhogy a gazdaságosság és a jóléti intézkedések nem fejlődtek egymás mellett. A fejlesztések, a modernizálás és a termelési racionalizáció már a kezdetektől alacsony hatásfokon működött. Ezen a hatvanas évek gazdaságirányítási reformja még tudott segíteni. A munkások számára a reform – ahogy Bartha Eszter megjegyzi – azonban több munkát, és alacsony fizetésemelést jelentett, ráadásul kénytelenek voltak érzékelni, hogy más társadalmi rétegek életszínvonala mindeközben emelkedő tendenciát mutatott.[266] Ezt a vezetés a hetvenes évek elejétől intenzív munkásjóléti intézkedésekkel ellensúlyozta. Az új, a hetvenes évek második felében bekövetkező válságot pedig azzal kívánta túlélni, hogy növelte a magángazdaság és a piac lehetőségeit, ahol a munkások az életszínvonal fenntartásához szükséges mellékjövedelemre tehettek szert.[267] Ez egyre jobban elvonta a munkást a közösségi élettől, nemcsak a politikai részvételtől, hanem az üzemi élettől is.

A nyolcvanas évek gazdasági kifulladását azonban még nem láthatták előre a hatvanas évtizedben, de még a hetvenes években sem. Az üzemi demokrácia egy fejlesztési terv része volt, amely a jóléti-szociális politika mellett, az önigazgatás és a társadalmi szervezés horizontját nyitotta volna meg a munkásság előtt. Mint ilyen, a szocialista demokrácia mechanizmusainak és rendszerének egyik legfontosabb részét képezte.

Az üzemi demokrácia, munkahelyi demokrácia, gazdasági demokrácia, szocialista demokrácia

De hogyan is festett ez a rendszer? A konszolidáció befejezésével és a gazdasági reformokra való felkészüléssel a gazdaság mellett a társadalmi politika tárgykörében is létjogosultságot nyert a rendszerszemlélet a hatvanas évek közepétől. A szocialista demokrácia politikai fogalma így magában foglalta az állami, a társadalmi és a pártszervezetek (Országgyűlés, tanácsrendszer, MSZMP, Hazafias Népfront, szakszervezetek, KISZ stb.) terén működő demokratiz-

must, a munka és a termelés területén kifejthető demokratizálást (szövetkezeti, üzemi, hivatali iskolai stb.), sőt a magánszféra egyes aspektusait, mint például a lakóhely ügyeinek megvitatását. A hatvanas évek végére a kádári ideológiában alaptétellé vált, hogy a rendszer demokratizmusa, a szocialista demokrácia nemcsak a politikai intézményekben megnyilvánuló és kifejtett demokráciát jelenti, hanem egy a politikai-gazdasági-társadalmi rendszer egészére kiterjedő demokratikus működést jelöl. *Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése* című 1969-es pártdokumentum utóbbit nemcsak deklarálta, hanem a szocializmus fejlesztésének soron következő feladataként írta le.

„A szocialista demokrácia érvényesülése, hatóköre nem szűkül le az állami hatalmi-igazgatási intézmények, szervezetek működésére. A szocialista hatalom egy sajátos politikai rendszert épít ki, mely biztosítani tudja egyrészt az összehangolt, tudatos, tervszerű cselekvést, másrészt átfogja, mozgósítja az egész társadalmat a kitűzött célok végrehajtása érdekében."[268]

Az irányadó szöveg tartalmát tekintve az üzemi demokráciát a szocialista demokrácián belül a gazdasági demokrácia részeként írta le. A gazdasági demokrácia a dolgozók mindennapi tevékenységével összefüggő ügyek, problémák rendezését kellett hogy jelentse, ám ez még korántsem elég. A *gazdasági demokrácia* ugyanis az a fórum, ahol a dolgozók tájékozódhatnak az általános politikai és társadalmi kérdésekről:

„Az együttélés normáiban kifejezésre jut és egyre inkább természetes emberi tulajdonsággá válik, hogy az ember nemcsak termelő tevékenység végrehajtója, hanem ezen túl is joga, kötelessége képességeit a közösség érdekében kifejteni."[269]

A szocialista demokrácia szervezeti formáit tekintve az üzemi demokrácia az állami demokrácia körébe sorolható. Szemben a pártdemokrácia, a szakszervezeti demokrácia vagy a szövetkezeti demokrácia fórumaival, az üzemi demokrácia az állami tulajdonban lévő vállalatok által teremtett és biztosított fórumokon jöhet létre. A dolgozók, mint tulajdonosok joggyakorlása így az állam nem politikai, de termelő részlegeiben válik lehetségessé. Ebben a joggyakorlásban, és az érdekek közvetítésében részt vesznek a párt szervezetei, a szakszervezetek vagy a kommunista ifjúsági szervezet is, ám mindvégig üzemen belüli fórum marad.[270]

Az üzemi demokrácia más megközelítésben a *munkahelyi demokrácia* részét képezte a szocialista demokrácián belül. A munkahelyi demokrácia egy átfogó fogalom volt mindazon demokratizmusok működésére, amelyek nem politikai közegben, hanem az ipari, a mezőgazdasági, a hivatali, az oktatási, a szolgáltatási, a tudományos, vagy éppen a kulturális munka területén fejtik ki hatásukat. A munkahelyi demokrácián belül az üzemi demokrácia az ipari munkásság munkahelyi demokráciáját jelölte, s mint ilyen a vezető osztály, a proletariátus demokráciája volt. Kiss Artúr a szocialista demokráciáról írott ismeretterjesztő kötetében a munkahelyi demokrácia „egyik fő megnyilvánulásának" nevezte az üzemi demokráciát, sőt az üzemi demokrácia fejlődésének „sorsdöntő" voltát emelte ki a társadalmi fejlődésre nézve.

„Az üzemi demokrácia a munkát végző emberek számára a legfontosabb a gazdasági szférában lehetséges demokratikus vívmányok, eljárások, intézmények között. Az üzemi demokrácia túlnyomórészt a munkásosztálynak juttat az eddigieknél nagyobb szerepet. Ezért az üzemi demokrácia fejlesztése a munkásosztály vezető szerepének növelése szempontjából sorsdöntő."[271]

Az üzemi demokrácia fejlesztésének az egész társadalom demokratizálására való hatása állt az üzemi demokráciával kapcsolatos ideológiai, tudományos és propagandamunka várakozásainak középpontjában. Az elképzelés szerint az üzemi demokrácia eredményei a munkahelyi demokrácia más területein, így a hivatali munka és a nem termelő tevékenységet végző munka területén is a munkavégzés, irányítás, ellenőrzés demokratizálódásához vezethetnek. Erőss László 1977-es kötetében a hivatali munka demokratizálásának nehézségeiről szólva megjegyzi:

„Úgy tűnik azonban, az üzemi demokrácia fejlődése gyorsíthatja a demokratizmus nem üzemi formáinak fejlődését is, egyrészt társadalmi méretekben, a demokratizmus átlagszintjének érzékelhető növekedésével, másrészt közvetlenül, a nem termelő vállalatok, intézmények alkalmazottjai részére is ad valami pótolhatatlanul értékeset a munkáshatalom demokratikusabbá válásának izgalmas munkahelyi folyamata."[272]

A hivatalos ideológiában tehát az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia, azon belül pedig a gazdasági és munkahelyi demokrácia rendszerének

része volt. Az üzemi demokrácia ugyanakkor egy kiemelt terepe volt a korszak demokratizálási törekvésének is, amely demokratizálás a diktatórikus korlátok megléte miatt mindig csak részleges maradhatott. A korlátozásnak természetesen politikai okai voltak, ezek a politikai okok pedig részben a munkásdemokrácia háború utáni történetével, elsősorban az 1956-os munkástanácsok tapasztalataival álltak összefüggésben.

1956 baljós árnya: Üzemi demokrácia vagy munkástanács?

Az üzemi demokrácia első kísérletét a kádárista történelemszemlélet 1944-ig vezette vissza, amikor a katonai front nyugatra tolódásával először jönnek létre üzemi bizottságok az Alföld nagyobb városaiban, üzemeiben. A következő év folyamán már megtartják az üzemi bizottságok első országos kongresszusát, majd 1947-ben a másodikat. Utóbbin már szó esett a bizottságok szerepéről és a demokratikus munkásság elköteleződéséről a baloldal támogatásában, a munkások szervezésében, illetve a tőkés érdekek elleni harcban a vállalatok helyi szintjén. Az üzemi bizottságok így – szólt a későbbi előtörténet-apológia – tevékenyen járultak hozzá a népi demokrácia kialakulásához. Utóbbin az államosítás folyamatát és a gazdaság centralizálását érthetjük. Az üzemi bizottságok ígéretes indulása azonban tévútra jutott a személyi kultusz éveiben. Az üzemi bizottságok történetével foglalkozó Kádár-kori irodalom elsőként a fordulat évét megelőzően is létező bürokratizálódásra hívta fel a figyelmet.

Az üzemi demokrácia korai formáinak torzulásáért a felelősség Rákosiék elhibázott politikáját terhelte, a személyi kultusz elterjedésével az üzemekben is megszűnt a demokratizálás lehetősége: 1948-ban az államosításokkal párhuzamosan fokozatosan megszüntették az üzemi bizottságokat, a dolgozói jogok gyakorlását pedig az állampárti vezetéstől függő szakszervezetek vették át. Az üzemek, gyárak élére munkásvezetőket, munkásigazgatókat állítottak, akiknek reprezentatív funkciójukon kívül pusztán a terv betartatása lett a feladatuk. Az így rögzített és végsőkig centralizált rendszert pedig a kollektív szerződésekben és az 1951-es Munkatörvénykönyvben rögzítették.

A bürokratizált rendszerben az ideológia szintjén is egyetlen formáját tartották fenn a munkások személyes érdekérvényesítésének: a munkaversenyt. Ugyanakkor nagy fokú kizsákmányolással, improduktív munkaversenyekkel és

1960. július 17., A kokszolóüzem munkásgyűlésének résztvevői a Dunai Vasműben. *MTI Fotó: Fényes Tamás*

a közösségi kötődéseket szétszakító proletarizálás programjával a rendszer más társadalmi rétegeké mellett a munkások életét is megkeserítette. A Rákosi-korszak munkaversenyei erősen reprezentációs-nevelő céllal indíttattak, felmutatva az új társadalomban a jó és rossz, az értékes és értéktelen, a társadalmilag hasznos és haszontalan viselkedési formák közötti különbséget. Ugyanakkor a legkevesebb beleszólást engedélyezték egyfelől a tervgazdaság helyi szintű vezetésébe, másfelől a munkaversenyek céljainak és részleteinek kialakításába.

A politikai változás kevésbé érintette a rendszert a desztalinizáció első hullámának korszakában. 1953-ban, majd 1956-ban is határozatokban rögzítették a munkásrészvétel egyetlen formáját, amely a munkaversenyben való részvételre korlátozódik. A Nagy Imre-kormány intézkedéseket foganatosított a reprezentációs célzatú munkaversenyek visszafogásában, a gazdasági centralizáció lazításában, de az üzemi demokrácia felé nem történt jelentősebb előrelépés.

Az ötvenhatos felkelés nagyszámú munkás résztvevője, a fővárosban, illetve a vidéki ipari központokban egyaránt, éppen az elmondottak miatt fordult szembe a kommunista karhatalommal, majd a szovjet intervenció katonai túlerejével. A szembefordulás azonban nem csak a fegyveres harcokban nyilvánult meg, hanem magával hozta a demokratikus munkásszerveződés eszméjét is, amely a forradalom első napjaiban az egyre szaporodó munkástanácsok megalakulásában öltött testet. A munkástanácsok a szovjet bevonulás után az új Kádár-kormány egyetlen ellenzéki központjába tömörülve folytatták alkudozásaikat az új hatalommal, ez volt a Nagy-budapesti Központi Munkástanács. Országos szervezettségű munkásképviseleti szervvé mégsem válhatott a Központi Munkástanács, mivel addigra a kádári hatalom adminisztratív eszközökkel, vidéken sortüzekkel oszlatott fel minden független munkásszerveződést.

1956 novemberét követően a munkástanács kifejezés is eltűnt a kádárizmus szótárából, illetve a történeti munkákban idézőjelben jelenhetett csak meg, csakúgy, mint a forradalmi bizottság, forradalmi tanács kifejezések is. Ugyanakkor a munkástanácsok szerveződése a forradalom legkényelmetlenebb momentumaként íródott be a Kádár-rendszer történetébe. Szükségessé vált a történet párthű átértelmezése. Érdemes ebből a szempontból követni egy, a hetvenes években megjelent, majd több kiadást megért, többszerzős történettudományi munka érvelését. A szöveg szerint október 24-én a párt döntött a kommunisták felfegyverzéséről, ez azonban ellenforradalmi árulás miatt nem érhette el a célját. Így nem jutottak fegyverhez, vagy nem tudtak ellenállni azok a munkásőrségek, amelyek a kommunista hatalmat védték az üzemekben. A fegyverrel rendelkező felkelők viszont sikeresen kiszorították őket, átvették feladataikat, így kerültek az üzemek a felkelők kezébe. Ugyanez a folyamat zajlott le a munkástanácsokban is: „E szervek megalakítását október 25-26-án a kommunisták kezdeményezték: október 28-a után ezeket a munkástanácsokat az ellenforradalmárok feloszlatták, vagy újból és újból átalakították. Az ellenforradalmárok vezetése alá került »munkástanácsok« – saját fegyveres őrségeikre támaszkodva – a budapesti üzemekben és a vidéki üzemek egy részében magukhoz ragadták a vezetést, és egyelőre megakadályozták a munka megindítását."[273] A Kádár-korszak történelemszemlélete szerint tehát 1956-ban a munkásdemokrácia második önszerveződő kísérlete is kudarcba fulladt.

1956–1957 fordulóján a munka felvételét a Kádár-kormány adminisztratív és bérpolitikai eszközök bevetésével érte el. A munkások általános béremelése a Kádár-korszak általános jellemzőjévé vált a nyolcvanas évek közepéig, a „jóléti diktatúra" megroppanásának időszakáig, mint ahogy az üzemi demokrácia fejlesztését előirányzó ideológia és politika is. 1957 novemberében a Minisztertanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) közös határozata alapján megalakultak az első üzemi tanácsok az állami vállalatoknál. Az MSZMP KB 1958-as munkáshatározatában pedig megjelent az igény a munkásokkal való párbeszédre, igényeik felmérésére, illetve a párt irányvonalának érvényesítésére az üzemekben. E célból feleleventették a nyilvános pártnapokat, ahol a bel- és külpolitikai kérdések és ideológiai nézetek kerülhettek napirendre, a munkások pedig választ és felvilágosítást kaphattak az égető politikai kérdésekre. Másrészt a határozat előírta a dolgozók mindennapi gondjaira való „odafigyelést" nyilvános tanácskozások, taggyűlések formájában.[274]

A hatvanas évek elejére így kialakult az üzemi demokrácia két intézménye. Az üzemi tanács, amelyben a dolgozók képviseleti részvétele jön létre, olyan közvetítő szervek által, mint az üzemi párt-, gazdasági és szakszervezet. A másik intézmény pedig a termelési tanácskozás, amelyen a dolgozók közvetlen részvétele érvényesül, ahol felszólalhatnak, javaslatokat tehetnek, bírálhatnak. A termelési tanácskozásokat általában évente egy-két, jobb esetben három-négy alkalommal tartották meg, a tanácskozás pedig kis munkaegységekben, esetleg üzemrészekben folyt. Az üzemi demokrácia kezdetleges formáit már a hatvanas évek elejétől kritika érte, többnyire kiüresedett formalitásuk miatt, amelyet egyaránt okozott a dolgozók érdektelensége, a vezetés elzárkózása, az anyagi feltételek hiánya, s a félelem attól, hogy a bírálat „később visszaüt".[275] Az üzemi demokrácia fejlesztése tehát a közvetett képviseleti úton, vagy kis közösségekben, munkarészlegekben indult el. Látható a különbség a tömeges közvetlen fórumokat létrehozó és az országos szinten is szerveződő forradalmi munkástanácsok gyakorlatától. Mint ahogy az is, hogy az előbbiek a termelés tervezésére, ellenőrzésére, a munkakörülmények kialakítására korlátozódnak, míg a munkástanácsok nyíltan politikai szerepet vállaltak. A munkástanácsok emléke a hatvanas években még élénken élt a vezetők fejében; az évtized közepén Buza Márton az üzemi demokrácia fejlődésének egyik komoly akadályaként írta le

a politikai bizalmatlanságot. „Hogy eddig legalábbis sok helyen nem valósult meg, (mármint az üzemi tanácskozás fóruma – P. M.) egyik oka az ellenforradalom munkástanácsainak rossz emléke."[276]

Reform után: Üzemi demokrácia és modernizáció

A munkáshatalom, a munkásosztály vezető szerepe és a globális versenyhelyzet tudatosítása alapozza meg az üzemi demokrácia elméleteit. A témában megjelent első magyar nyelvű kötet a következő megállapítással veszi kezdetét:

„Korunkban, amikor harc folyik a két rendszer között, és e harcban bizonyítani kell a szocialista rendszer magasabbrendűségét, nem szorítkozhatunk – mint ahogyan azt nagyon sokan teszik – csak a gazdasági versenyre. Azt is bizonyítani kell, hogy melyik társadalmi rendszer tud nagyobb szabadságot nyújtani az emberek számára, mennyiben válhatnak a dolgozó tömegek saját sorsuk irányítóivá az élet minden területén."[277]

Az üzemi demokrácia a szocializmus fejlődésének ügye, természetesen nem magyar „találmány"; a Szovjetunió vezette kelet-európai blokk országaiban mindenütt jelen volt, hol kisebb, hol nagyobb méreteket öltve. Lengyelországban például a munkástanácsi forma végig érvényben maradt, Magyarországon az üzemi demokrácia a munkástanácsok „ellenforradalmi" emlékezete miatt más fórumokon várt megvalósításra. Mintapéldaként pedig ott állt a Szovjetunió, ahol a hetvenes évek közepén az üzemi demokrácia mechanizmusainak köszönhetően a soron következő ötéves tervvel kapcsolatban mintegy ötvenmillió munkásvéleményt mértek fel és összesítettek.[278] A jugoszláv modell viszont eltérést jelentett a többi szocialista ország „munkás-önigazgatási" rendszerétől. Jugoszláviában a társadalmi és a pártszervezetek közvetítése nélkül, közvetlen döntési rendszerben szervezték a vállalat irányítását, a szakszervezet háttérbe szorításával, illetve más érdekképviseleti szervek részvétele nélkül. A szovjet modellben, ahogy Magyarországon is, a közvetett és közvetlen formák egyaránt a rendszer részét képezték, a szakszervezetek pedig erősödő szerepet játszottak az üzemen belüli érdekképviseletben.[279]

Az üzemi demokrácia fejlesztése általános formában az új gazdasági mechanizmus (1968) ideológiai megalapozását nyújtó irányelvekben jelent meg. Az irányelvek ekkor már nem csak azt írták elő, hogy a párt és az állam a tömegek érdekeinek megfelelően határozza meg a politikát, de azt is, hogy a dolgozók

1961, Csepel Vas- és Fémművek, Egyedi Gépgyár,
Fortepan / Magyar Rendőr

ellenőrizhessék az előírt célok megvalósulását. A meglévő szervezeti formákat megfelelőnek találta a vonatkozó pártdokumentum, viszont működéseinek formalizmusát kritizálta: a munkásokat nevelni kell, hogy meg tudjanak felelni az üzemi demokrácia feladatainak, a vezetőktől pedig elvárják, hogy komolyan vegyék annak működését, sőt időről időre indítványozzák a fejlesztését. Végül pedig a helyi hatáskörök bővítésében látták az anyagi eszközök megteremtésének lehetőségét az üzemi demokrácia elvárt fokú működéséhez.[280] Ezt követően a PB határozatban rögzítette a szakszervezetek hatásköreit és feladatait az üzemi demokrácia területén is.[281]

A hatvanas évek közepén az üzemi demokráciával kapcsolatosan kifejtett ideológiai propaganda a vezetők és a munkások körében sokszor értetlenséggel találkozott. Erről árulkodik a *Népszabadság* 1966. májusi kerekasztal-cikke; a tanácskozás résztvevői a pártnak és a szakszervezeteknek a felső és helyi szintű vezetőiből, illetve gazdasági vezetőkből álltak. Az említett cikkben a SZOT titkára arról beszélt, hogy az egyszemélyi vezetéssel összeegyeztethető a demokratikus működés, és a kettőt össze is kell egyeztetni. Az üzemi pártbizottság titkára pedig ezt nem lehetőségnek, hanem vezetési szükségszerűségnek vélte, míg a vállalatvezető a félreértett demokratikus öntudat miatt panaszkodott. Az Autóvillamossági Felszerelések Gyárának igazgatója szerint:

„Különösen a 20 év körüli fiataloknál tapasztalható félreértés, akik most kerültek az üzembe. Ők ebben a rendszerben nevelkedtek. Megszokták, hogy szabadon nyilvánítsák a véleményüket, vitatkozzanak az iskolában, a családban, meg mindenütt, ahol megfordulnak. Előfordul, hogy a feladat kiadása után elkezdenek vitatkozni a művezetővel, hogy nem ezt, hanem azt, nem ekkor, hanem akkor. Azt várják, hogy minden munka kiadásakor a vezető vegye figyelembe az ő egyéni kívánságaikat, szempontjaikat. Ha nem így tesz, mindjárt felelősségre vonják, hogy mit képzel, ma más világ van, nem olyan, mint az ő idejében volt. S ha kötelességekről beszélnek nekik, akkor mindjárt azt mondják: »Akkor miért van demokrácia?«"[282]

A beszélgetés végső tanulsága szerint az ellentétek feloldása a szocializmus fejlődésében rejlik. Ennek a fejlődésnek az útja az információcsere, érdekegyeztetés, tudatosítás. Végül Barta Elekné, a Kender- és Jutagyár pártbizottságának titkára fogalmazta meg a jövőbe mutató konklúziót:

„De nevelni kell a dolgozókat is arra, hogy élni tudjanak az üzemi demokrácia lehetőségeivel, hogy még jobban kifejlődjön bennük a tulajdonosi gondolkodás, s ne csak azt tegyék szóvá, ami személy szerint érdekükben áll, hanem ennél távolabb lássanak, s a közösség szemszögéből vizsgálják, véleményezzék, bírálják az üzemi életben előforduló problémákat."[283]

Az üzemi demokrácia nagy fokú fejlesztése a reform életbelépése után indult el. A KB pártépítési közössége hosszú dokumentumot állított össze az üzemi demokrácia elvi kérdéseiről, amely később könyv formátumban is megjelent.

Az üzemi demokrácia fejlesztése tehát valóban nem pusztán a gazdaságirányítás fejlesztését jelentette. A párt szervei, a szakszervezetek, a kutatóintézetek rengeteg időt és energiát fordítottak az üzemi demokrácia kutatására, munkásfelmérésekre és -vizsgálatokra, javaslatok megfogalmazására. Az üzemi demokrácia működését feltáró programokon dolgoztak a KB Társadalomtudományi Kutatóintézetében, a Munkaügyi Minisztériumban, a KSH és a SZOT kutatórészlegében, az MTA Szociológiai Intézetében, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban és az egyetemi tanszékeken. Belső felmérések sokaságát folytatták le az egyes nagyvállalatoknál, amelyeket időről időre megismételtek.

Ha csak a témában megjelent monográfiák, kismonográfiák számát nézzük, feltűnő lehet, hogy mennyit foglalkoztak ezzel. A hatvanas évek közepén Buza Márton, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének vezetője például a kor ideológiai követelményeinek megfelelően jelentetett meg kismonográfiát a munkásosztály vezető szerepének kérdéseiről,[284] amelyben az üzemi demokrácia kitüntetett helyet foglalt el. Az évtized végén pedig valamivel hosszabb terjedelemben, külön kötetben[285] foglalkozott kizárólagosan az üzemi demokrácia kérdésével. A gazdasági reform bevezetésének kontextusában jelent meg Beckl Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsa titkárának könyve a gazdasági vezetés demokratizálásáról, a munkások vezetésbe való bevonásáról.[286] A hetvenes évek azonban még ennél is gazdagabb termést tudott felmutatni. Ezt jelzi a Mód Aladárné és munkatársa, Kozák Gyula által végzett, majd 1974-ben publikált első nagyobb lélegzetű kutatás az üzemi demokrácia működéséről a Dunai Vasműben.[287] Héthy Lajos és Makó Csaba két kötetet[288] is publikált az évtized folyamán, amelyben rendszerezett és empirikus eszközökkel adtak számot az üzemi demokrácia működéséről, majd Héthy 1980-ban önálló monográfiában[289] összegezte több mint egy évtizednyi kutatásait.

A hetvenes években számos kutatási beszámoló és szakcikk látott napvilágot a magyar szakfolyóiratokban. Az üzemi demokrácia a napilapokban is tárgyalt témává vált. A *Társadalmi Szemle*ben 1977 őszétől nyolc hónapos eszmecsere folyamán jelentek meg eredmények és vélemények az üzemi demokráciával kapcsolatban. Más folyóiratokban kerekasztal-beszélgetések, tematikus számok láttak napvilágot, melyek mind az üzemi demokrácia problémáit tárgyalták. Jól szemlélteti a hetvenes évek második felére megszaporodó kutatási anyagok mennyiségét Erőss László könyvének bevezetője, amelyben az üzemi demokrácia felfogását működését s társadalmi beágyazódását kívánta bemutatni társadalom-lélektani szemszögből. Erőss a könyvét azzal kezdi, hogy

1968. augusztus 27., Oriovics Endre, a Ganz Villamossági Művek Szakszervezeti Bizottságának titkára munkásgyűlésen ismerteti a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a kormány legutóbbi együttes ülésén elhangzott beszámolót a csehszlovákiai eseményekről.
MTI Fotó: Pálfai Gábor

munkáját 260 monográfia, 431 folyóiratcikk, 1400 vállalati beszámoló, körlevél, feljegyzés, jegyzőkönyv és munkáslevél, illetve 18 000 percnyi mélyinterjú, beszélgetés és egyéb hangdokumentum feldolgozása után kezdte el írni.[290]

Az ideológiai és tudományos munka mögött ott állt a politikai akarat is. Az MSZMP XI. kongresszusán (1975. március 17–22.) kiemelt témaként foglalkoztak az üzemi demokrácia fejlesztésével. Kádár kongresszusi beszámolójában elhangzott, hogy a szocialista demokrácia erősítésén belül most az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztése az előtérben álló feladat. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ha erősödik az üzemi demokrácia, ha a dolgozóknak nagyobb a beleszólásuk a vállalati gazdálkodásba, valamint „a helyi és a közügyekbe, ez fokozza aktivitásukat, szélesíti látókörüket, és növeli felelősségtudatukat".[291] A kongresszusi programnyilatkozat pedig az elkövetkezendő évek egyik legfontosabb politikai feladataként jelölte ki az üzemi demokrácia hozzáértő és átfogó fejlesztését:

„A szocialista demokrácia szerves része a munkahelyi demokrácia erősítése. Ez lehetővé teszi a dolgozók fokozottabb részvételét a vezetésben, segíti a munka alkotó jellegének kibontakozását, színvonalának emelését. A munkahelyi demokrácia fejlesztésének fontos feltétele a szocialista vezetési stílus, a vezetők és beosztottak közötti szocialista viszony. A munkásosztály vezető szerepének erősítése, a gazdálkodás hatékonyságának emelése, a dolgozók felelősségének növelése szempontjából meghatározó jelentősége van az üzemi demokrácia fejlesztésének. Ehhez jobban ki kell használni a meglévő lehetőségeket, és keresni kell az új formákat, módszereket is. Tovább kell tökéletesíteni a vállalatok belső irányítási rendszerét. Meg kell könnyíteni a dolgozók számára a véleménynyilvánítást, a döntésekben való részvételt és az ellenőrzést."[292]

Két évvel később, 1977-ben a Minisztertanács és a SZOT közös határozatában szabályozta a fejlesztés konkrét formáit is. Az üzemi demokrácia fórumrendszerének egységesítéséről, működési rendjének kialakításáról, a szakszervezeti bizalmi poszt bevezetéséről és az üzemi demokrácia fejlesztésében részt vevő pártszervezetek felelősségéről született szabályozás.

1977 az üzemi demokráciáról szóló diskurzusok kiteljesedésének időszaka. A következő részben ezért ezen időszak ideológiai és propagandairodalmát vizsgáljuk, és elsősorban azt, hogy milyen szerepekben konstruálták meg a szövegek az üzemi demokrácia résztvevőit, milyen fejlődési horizontot vázoltak fel számukra, és egyúttal azt is, hogy milyen problémákba ütköztek, amikor ezek a szerepek láthatóan nem érvényesültek a gyakorlatban.

A munkás, a vezető és a vállalat a hetvenes években

A hetvenes évek „fejlett szocializmusa" az ideológia és a propaganda formálói számára egy új, a modern tudományos és technológiai fejlődés versenyéhez igazodó állam képében jelent meg. A két világhatalmi blokk között tehát már nem a fegyveres fenyegetés és fenyegetettség politikája adta a verseny meghatározó elemét, hanem a technológiai fejlődésben való elsőbbség. Ez természetesen a haditechnikai fejlesztések terén is komoly versenyt jelentett, de a nyolcvanas évek kis hidegháborúját megelőző időszakban a társadalomszervezés és a társadalmi irányítás tudományos és rendszerelméleti megközelítésére, fejlesztésére

helyeződött a hangsúly. Kádár egy 1977-es cikkében írt erről, amikor a magyar szocialista állam megváltozott funkcióit elemezte. Az első titkár szerint ezek a funkciók a tudományos és társadalmi haladás során folyamatosan bővülnek és módosulnak. Már nem a kizsákmányoló osztályok elleni harc, az osztályellenség elleni fellépés a lényege az állam működésének, hanem „a szervezés, az irányítás, a gazdasági és kulturális szervező-nevelő munka."[293] A dolgozók államában – folytatódik az érvelés – a munkásosztálynak megfelelő demokratizmus útján érhető el fejlődés. Társadalmi szinten ez három területet érintett: a tanácsokat, a szövetkezeteket és legfőképpen az üzemi demokráciát. Az üzemi demokrácia tehát egy modernizáló eszme és mechanizmus, amely „lehetőséget ad a vállalati gazdálkodásba, a helyi és közügyekbe és ezek eldöntésébe való érdemi beleszólásra, segíti a munka alkotó jellegének kibontakozását, fontos eszköz a vezetők és beosztottak szocialista viszonyának formálásában, növeli a dolgozók felelősségtudatát, fokozza aktivitásukat."[294] Gáspár Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára a szocialista állam és társadalom fejlődésében pedig központi, a társadalommal szorosan összefüggő szerepet látott az üzemi demokrácia fejlődésében:

„Az üzemi demokrácia fejlesztése folyamat, ami nem választható el társadalmunk fejlődésétől. Amilyen mértékben előrehaladunk a társadalom fejlesztésében, amilyen mértékben előrejutunk a fejlett szocialista társadalom megvalósításában, úgy lépünk előre az üzemi demokrácia fejlesztésében is. Az üzemi demokratizmus a társadalmi fejlődés sokoldalú eszköze, amely a gazdasági, politikai, ideológiai életnek egyaránt újabb lendületet adhat."[295]

A fejlett szocializmus modernizációs ideológiájában az üzemi demokrácia fejlesztése azonban elképzelhetetlen volt „alkotó elemeinek", az üzemi demokrácia résztvevőinek és intézményeinek fejlődése nélkül. Az intézményi fejlődés a jogok és kötelességek meghatározását, korszerűsítését és szélesítését jelentette, amely új pozíciók és mechanizmusok létrejöttét is eredményezheti. Döntő fontosságúnak azonban a tudati változásokat vélték, mind a munkások, mind a különböző szintű vezetők körében.

A tudatos dolgozó

A tudatos dolgozót mindenekelőtt az öntevékenység, az önszerveződésre való hajlam jellemzi. A szocialista állam ideális dolgozója legelőször is annak van tudatában, hogy az állam, különböző intézményeivel és szervezeteivel, az ő életét és boldogulását szolgálja. A politikai harc idejében a tudatos dolgozó fegyvert ragad a szocialista államhatalom ellenségei ellen, a szocializmus építése során pedig a munka frontján harcol az állam proletárjellegének kiteljesítéséért.

1970, Dunakeszi, Házgyár. *Fortepan / Urbán Tamás*

A Kádár-rendszer propagandája a munkájával harcoló, önszerveződő dolgozókat a brigádmozgalomban vélte felfedezni. Kádár János 1977 áprilisában visszaemlékezve a brigádmozgalom indulására, az önszerveződés kezdeteire helyezte a hangsúlyt: „A szocialista brigádmozgalmat nem pártunk, államunk vezető testületei kezdeményezték, hanem maguk a dolgozó tömegek."[296] Az első titkár szerint a brigádmozgalom az állami szervek és társadalmi intézmények támogatását élvezte, így tudott „tömegmozgalommá, sőt népmozgalommá" válni az elmúlt húsz év alatt.[297] Az önkéntes részvétel, az új keretekhez való igazodás, a kádári fejlett szocializmus építése és a fejlett szocializmus objektív valóságának és szükségszerűségének felismerése jellemezte a kádári ideológia és propaganda ideális dolgozóját. A korszak számos programja és intézkedése azt kívánta szolgálni, hogy a munkások ne forduljanak egy, a szocializmustól idegen individualista, fogyasztásközpontú életforma felé, hanem vállalják a közösségiségből adódó jogaikat és kötelezettségeiket, nevelődjenek és neveljék társaikat a kollektív szellemiség jegyében.

A *Társadalmi Szemle* 1977. őszi cikksorozat-indító írása leszögezte, hogy az üzemi demokrácia fogalmának számos definíciója született a megelőző években. A meghatározásokban közös elemet alkot, hogy mindegyik szót ejt a dolgozóknak az üzem életében, a termelés területén való tényleges, érdemi részvételéről. A vezetésben való dolgozói részvétel – ahogy egy másik cikk említi – a szocialista állam jellegéből ered. A vállalat számára ugyanis a dolgozó nem pusztán munkavállaló, hanem a vállalat eszközeinek, termelésének és gazdálkodásának kollektív tulajdonosa is. Ez elsőként a szocialista állam deklaratív megállapításából fakadt, miszerint a hatalom a dolgozó népé, amelyet a munkásosztály pártján keresztül gyakorol. Miután a kommunista párt kiterjedt kollektivizálási politikáját véghez vitte, az elvont javakból nagy méretű tőkefelhalmozást és iparosítást hajtott végre, a kollektív tulajdon fő csoportját a termelési üzemek és vállalatok jelentették. Ugyanakkor a tulajdonosi jog effektív gyakorlása a dolgozókat abban az üzemben illette volna meg, amellyel munkaviszonyban álltak. A szocialista államrend ideológiája szerint minden dolgozó tulajdonos minden termelési egységben, tulajdonosi jogát azonban munkavállalással tudja gyakorolni. A munkanélküliség pedig ebben a relációban azt jelenti, hogy a dolgozó el van zárva tulajdonosi jogainak gyakorlásától. Ezeket a problémákat a foglalkoztatáspolitikai (vállalaton belüli munkanélküliség) és adminisztratív eszközök (közveszélyes munkakerülő) alkalmazásával kívánták áthidalni.

A dolgozó tulajdonosi státuszából fakadtak a vállalaton belüli jogai, melyeknek szélesítése az üzemi demokrácia fejlesztésének egyik kiemelt formáját képezte. Először is a dolgozó rendelkezett az üzemen belüli folyamatok és körülmények alakulásáról való tájékozódási joggal. Időről időre felmerülő vitatéma, hogy a dolgozó milyen mértékben és mélységig kell hogy tájékozott legyen a termelési folyamatokról. Ez a szakértelem és a hozzáértés, illetve a szakosított dolgozó viszonyát veti fel. Az elméleti közmegegyezés szerint a dolgozónak nem szükséges a mérnök vagy a vállalatvezető szintjén tájékozottnak lennie. Mivel azonban a termelés nem pusztán vállalatvezetési, és ezért nem pusztán gazdasági kérdés, a dolgozó életkörülményeit és a termelés társadalmi hatását érintő problémákban joga van a tájékozódásra, a részletek ismeretére. A tájékozódás így a termelés politikai-társadalmi vetületére terjed ki, és csak áttételesen foglalja magában a szervezés és irányítás kérdéskörét. A tájékozódás jogának köre befolyásolja a véleményadás és döntés jogát. Míg a véleményadás joga több területet is érinthet, a döntés joga, mivel nagyban befolyásolja az üzem és a vállalat működését, egy szűkebb területen érvényesülhet. A döntés jogát a dolgozók közvetett és közvetlen formában érvényesíthetik. Míg a termelési tanácskozások során a dolgozók közvetlen formában hallathatták hangjukat, a bérpolitika vagy a munkakörülmények javításának területén szakszervezeti megbízottak jártak el. Ebben a rendszerben jelentett előrelépést a szakszervezeti bizalmi intézményének létrehozása a hetvenes években. Végső soron a dolgozók rendelkeztek a társadalmi ellenőrzés jogával, amely a végrehajtás társadalmi kontrollját volt hivatott ellátni. Akadt olyan vélemény, amely szerint a dolgozók vezetésben való részvétele nem a vállalatvezetésbe vagy ügyintézésbe való beavatkozást kell hogy jelentse, hanem a társadalmi kontroll szerepének fenntartatását a termelés és a vállalatvezetés felett.[298]

A tulajdonosi jogokból fakadó jogosultságok rendszere (és annak bővítése, finomítása) a rendszer ideológiájában objektív követelményként fogalmazódott meg. Ugyanúgy, ahogy az üzemi demokrácia fejlesztése során a vállalattal és a vezetéssel szemben támasztott további objektív követelmények, így az intézményi és személyi háttér biztosítása, az üzemi demokrácia fórumainak időzítése, az informálódás eszközeinek (üzemi újság, faliújság, rádió stb.) és az ellenőrzés lehetőségeinek (beszámolók, tájékoztatók), illetve azok hozzáférhetőségének lehetővé tétele is. Míg a hatvanas években ezen a téren (is) jelentős elmaradás volt tapasztalható, a hetvenes évek végére a szükséges intézmények és mechanizmusok kiépültnek tekinthetőek.

1974, Almásfüzitő, Timföldgyár. *Fortepan / Magyar Rendőr*

Ugyanakkor az évtized végére sem oldódott meg a szubjektív tényezők, a szereplők érdekfelismerésének és társadalmi tudatának kérdése. A probléma egyaránt érintette a munkások, illetve a vezetők érdekeinek egyeztetését és társadalmi tudatosulásuk folyamatát. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kutatója a *Társadalmi Szemle* vitájában a tulajdonosi tudat kialakulását döntő fontosságú tényezőnek nevezte az üzemi demokrácia fejlődésében. Mivel vezető és dolgozó viszonyát továbbra is munkáltató és munkavállaló viszonylatában közelíti meg a munkás, szól a további érvelés, a két fél ellenérdekeltsége az üzemi demokrácia fejlesztésében magától értetődővé válik. A két fél eltérő érdekeltsége nyilvánult meg a munkás részéről a régi rendszer közvetítési csatornáinak elfogadásában, a nem megfelelően működő információs csatornák működésképtelenségében, a lassú megoldás miatt érzett dolgozói közömbösségben, illetve abban a felfogásban, hogy a munka szerinti elosztás elve nem érvényesül eléggé. Mindezekkel szemben ott állt a munkás ösztönös gazdaságossági elve, amely azt sugallja, hogy a diszfunkcionális üzemi demokrácia túlzott idő és energiafeláldozással jár, ami a legkevésbé sem éri meg a munkás számára.[299] A tulajdonosi tudat erősítésére a szerzők a megoldást az üzemi demokrácia erősítésében látták. Iskolának, gyakorlati terepnek nevezték az üzemi demokrácia fórumait, a dolgozói jogok gyakorlását pedig a tulajdonosi tudatot erősítő praxisként fogták fel. A Budapesti Vegyi Művekben működő üzemi demokráciával való kísérletekről beszámoló szociológus maga is beismerte, hogy a szubjektív feltételek megváltoztatása a legnehezebb feladat, és ez még a vezetői szándék ellenére sem sikerül mindig. A szerző itt sem tudott mást javasolni, mint az üzemi demokrácia önmagával való erősítését, a tudat megváltoztatását a gyakorlat útján:

„A vállalati életben való részvétel, a problémák megoldásához való hozzájárulás tehát feszültségekkel, terhekkel jár. *Az emberek aggályait, fenntartásait – olykor úgy is fogalmazhatnánk: közönyösségét – kell leküzdeni az előrelépés érdekében, s ehhez a legkézenfekvőbb útnak a szemlélet, a tudat formálása látszik. A tudatformálásnak viszont magának is a legjobb módja – mint erre az igazgató rámutatott* – a gyakorlat, az emberek bevonása a döntésekbe, *mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek segítenek az aggályok, fenntartások legyőzésében."*[300]

A dolgozók részvétele a vállalat irányításában egyúttal társadalmi célokat szolgált. A vállalat, gazdasági szervezet lévén, ugyanis gyakran eltérő érdekeket jelentett, főként a társadalmat felölelő népgazdasági és a vállalati gazdaságossági célok tekintetében. Ez olyan kérdéseket érintett, mint a gazdaságos működés, a termelékenység fokozása, az elosztás racionalizálása és a jóléti intézkedések. Ez a probléma törvényszerű a szocialista termelés viszonyai között is, ám a szerzők szerint létezhet megoldás a vállalati célok és a társadalmi fejlődés mint cél közelítésére. A munkásrészvétel eme társadalmi fejlődés kifejezője lehet az üzemi demokrácia fórumain. Ehhez szükség van a munkástudat társadalmi di-

menziójának fejlődésére, arra, hogy a munkások „tovább lássanak a munkapadnál", a társadalomban betöltött szerepüket érzékeljék, és a szocialista közösség fejlődését szolgálják. Az üzemi demokrácia fórumain való részvétellel a munkás nemcsak a saját tulajdonosi tudatát erősíti, hanem a szocialista államban működő általános demokratizmus részese lehet. Ezáltal az üzemi demokrácia a művelődési folyamat és a munkásosztály politikai képzésének is részese.[301]

A felelős vezető és a társadalmasított vállalat

Az egyszemélyi felelős vezető mint a vállalat irányítója, a dolgozó mellett a legfontosabb szereplője volt az üzemi demokrácia működésének. A hatvanas évek új gazdasági mechanizmusával együtt járó decentralizálási folyamatok végbemenetele után a vállalatvezető szerepe egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ismert egyes vállalatvezetők felemelkedése a reform bevezetése után. Az üzemi demokrácia eszméje ugyanakkor komoly elvárásokat közvetített a vezetők felé, a dolgozók vezetésbe való bevonása, a közvetítő szervezetekkel való folyamatos konzultáció, a dolgozói követelések komolyan vétele terén. Először is a már tárgyalt objektív feltételek biztosítása a vezetők felelőssége volt. Itt azonban nem csak az anyagi feltételekre gondoltak az üzemi demokráciával foglalkozó szerzők, hanem a vezetés különböző szintjeinek demokratizálására, a szubszidiaritás elvének érvényesítésére is. A már többször idézett Buza Márton egyenesen egy ilyen elvek alapján fennálló rendszerként tekintett az üzemi demokráciára: „Az üzemi demokrácia nem egyszerűen a beosztott dolgozók demokráciája, hanem a különböző szintű vezetők demokráciája."[302] A különböző vezetői szinteken gyakorolt demokrácia illeszkedett a modern vállalatvezetés korabeli követelményeihez, vagyis az egyre nagyobb méreteket öltő és egyre komplexebb struktúrával bíró vállalatokban az irányítási lánc meghosszabbodásától azt várták, hogy eltűnik az egyszemélyi felelősség, az alapszintű problémákat elsősorban középszinten tudják megoldani. A fejlett vállalatszervezés ezért idővel túllép majd az egyszemélyi vezetés lehetőségein, a rendszer csak a demokratizálási folyamatok nyomán válik irányíthatóvá és elszámoltathatóvá. Másrészről a szocialista társadalmi viszonyok és azok kifejezőjeként a szocialista demokrácia fejlődése „szükségszerűvé és elkerülhetetlenné" teszi a vezetés értelmében vett demokratizálást.[303]

1977, Munkásgyűlés a Csepel Autógyárban. *Fortepan / Csepel Autógyár / Békés György*

Más megközelítések a problémát abban látták, hogy az egyszemélyi felelős vezető szerepét és az üzemi demokrácia működését sem a jogszabályokban, sem a gyakorlati működésben nem tisztázták a hatvanas évek óta. A leginkább elterjedt modellben az alapszintű döntések terén működött az üzemi demokrácia, ilyenek voltak a munkakollektívák vagy a szocialista brigádok szervezetei, ugyanakkor a felső vezetés már az egyszemélyi vezetőre hárult.[304] Nem jött még létre, a rendszer indulását követő két évtizedben, a két pólus kölcsönhatása. Főként az elosztás kérdései hárultak a vezetőre, sok esetben a vezetés nem ve-

szi figyelembe az üzemi demokrácia működését, berögzült vezetői szokás szerint negligálta a munkások többségi akaratát. A vezető érdekeinek és az üzemi demokrácia fórumain kifejezett érdekeknek azonban találkozniuk kellett egymással. A Budapesti Vegyiművek igazgatója szerint ez a középtávú tervezésben valósítható meg a leginkább, illetve a vezetői hatáskör további decentralizálásában. A szerző szerint ez nem jelenti a felelősség áthárítását a kollektívákra, viszont a vezetőnek azon a téren is felelősséget kell vállalnia, hogy a demokrácia működése hogyan alakul az adott üzemben: „egyéni felelősséggel kell vezetni, de egyedül vezetni felelőtlenség".[305] Az üzemi demokrácia így a vezetők számára is egy tanulási folyamatként jelent meg, a régi beidegződések tudatos leépítéseként, és egy, a kor szocialista vállalatvezetésének megfelelő demokratikus, ugyanakkor szakszerű működésként.

Az üzemi demokrácia ideális résztvevőiként felvázolt tudatos munkás és felelős vezető képe előrevetíti az ideális vállalat Kádár-korszakbeli elképzelését. A vállalat egyrészről az érdekek összeegyeztetésének terepe kívánt lenni, az egymással szemben álló érdekek különbségének feloldódásával. Ugyanakkor a vállalat a népgazdasági-társadalmi érdekekhez illeszkedő gazdasági egység is volt. A *Társadalmi Szemle* vitájában részt vevő cikkíró, a Ceglédi Állami Tangazdaság irodavezetője ezt plasztikusan a következőképpen fejezte ki:

„Az üzemi közösség egyes részei, csoportjai eltérő – egyes esetekben ellentétes – magatartást tanúsítanak vélt vagy valódi érdekeik következtében. A vállalat tevékenysége megköveteli, hogy a csoportérdekek fokozatosan összhangba kerüljenek. Lemorzsolódjanak a vállalati, népgazdasági érdektől jelentősen eltérőek, és hatványozódjanak az abba beleilleszkedők. Hangsúlyozni kívánom egyes törekvések lefaragásának szükségességét, vagyis a demokrácia nem parttalan, nem végtelen, nem abszolút, „csak" alapvető, meghatározó. A korlátozás elválaszthatatlan a demokráciától."[306]

Az eddigiek alapján belátható, hogy az üzemi demokrácia a vállalatvezetés és a társadalmi fejlődés terén is kulcsfontosságú eszmeként jelent meg a „fejlett szocializmus" jövőjét tekintve.

• • •

A rendszerváltás után az említett vállalaton belüli intézményeknek már csak a nyomaik maradtak, amennyiben még létezett maga a vállalat. A nyolcvanas években ugyanis több tényező is az üzemi demokrácia modelljének a leépítéséhez vezetett. A szocialista vállalat funkcióinak és gazdaságossági tényezőinek újragondolása már a nyolcvanas évtized közepétől jelentkezett: a kritika a modell fenntarthatóságára irányult, és a gazdaságtalan termelékenység mellett az érdekképviseleti intézményekre, jóléti és kulturális juttatásokra való ráfordítások lehetséges csökkenésére hívta fel a figyelmet.[307]

A nyolcvanas évek elején, válaszul a hazai szocialista gazdaság további válságtendenciáira, a társadalmi béke megőrzése érdekében a hatalom törvényesítette a „második gazdaságot". Ez az állami nagyvállalatokban a vállalaton belüli munkaközösségek (vgmk) számának megszaporodását jelentette, csakúgy, ahogy számos munkás vállalt második műszakot a gazdasági munkaközösségekben (gmk) vagy kisiparosként. A „második munkahely" és az önkizsákmányolás lehetősége a személyes bevételek növekedésével kecsegtette a vállalatok dolgozóit, ugyanakkor a rekapitalizálódás eme korai formája a szocialista vállalat közösségelvű ideológiájával ellentétes értékeknek adott teret a magángyarapodás előtérbe állításával.

A nyolcvanas évek közepén végül az állami vállalatoknál kötelezően létrehozták a vállalati tanácsokat, amelyek a kezdeti elképzelés szerint az önigazgatás valódi formáját teremtették volna meg a „vállalatvezetés demokratizálásával" a szocialista gazdasági szerkezetben.[308] A vállalati tanácsokban a vállalatvezetés és a munkavállalók képviseltették volna magukat. Ez a modell azonban nem tudta megfelelően kialakítani saját érdekképviseleti eljárásait,[309] a nyolcvanas évek végére pedig nem tudtak megfelelni a gyors piaci liberalizálás követelményeinek. Ahogy Szamuely László és Csaba László írja: „A vállalati tanácsok megalakulásával a káderhatáskör és a tulajdonosi jogok gyakorlása kikerült az ágazati tárcák kezéből, és így a pártirányítás is rászorult a – helyi – konszenzusépítésre."[310] Az 1985-től kezdődő folyamat tehát a hatalom által meghatározott ideológiai irányítás és társadalomtervezés eszközét kivette a pártközpont kezéből. A nyolcvanas évek második felében eltűnik az üzemi demokrácia fogalma a hazai értelmiségi okfejtések szótárából.

Jegyzetek

263 Pittaway, Mark 2012. *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 2012. 230–257. o.; Uő. 2006. A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. *Eszmélet*,18/72, 11–31. o.

264 Az ötvenes évek munkáspolitikájáról lásd Varga László 1994. „A munkásosztály a paradicsomba megy" Munkáspolitika az 1950-es években. In: Uő. *Az elhagyott tömeg.* Budapest: Cserépfalvi–BFL. 59–84. o.; Belényi Gyula (szerk.). 2000. *Munkások Magyarországon 1948–1956: Dokumentumok.* Budapest: Napvilág Kiadó; Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.). 2003. *Munkástörténet – munkásantropológia.* Budapest: Napvilág Kiadó; illetve Mark Pittaway említett angol nyelvű kötetét.

265 A „jóléti diktatúra" fogalma a Német Demokratikus Köztársaság munkáspolitikájának jellemzésére használt terminus a német kutatásokban. Bartha Eszter, néhány megkötéssel, a Kádár-korszak munkáspolitikájára is adaptálhatónak és adaptálandónak véli a megjelölést. Bartha Eszter 2009. *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989.* Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

266 Uo. 348. o.

267 Uo. 352. o.

268 Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése, *i. m.*, 383. o.

269 Uo. 384. o.

270 Uo. 384–386. o.

271 Kiss Artúr 1975. *Hogyan fejlődik a szocialista demokrácia? Politikatudományi vázlatok.* Budapest: Kossuth. 137. o.

272 Erőss, *i. m.*, 40. o.

273 Balogh Sándor et al. 1978. *A magyar népi demokrácia története 1944–1962.* Budapest: Kossuth. 281–282. o.

274 Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról (1958. október 16.). In: Vass Henrik (szerk.). 1964. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest: Kossuth. 261–266. o.

275 Burán Károly 1960. Az üzemi demokrácia érvényesítésének néhány kérdése. *Pártélet*, 5/2, 60–63. o.; Dr. Jandek Géza 1964. Az üzemi demokrácia alapvető fóruma. *Pártélet*, 9/3, 14–20. o.

276 Buza Márton 1966. *A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése.* Budapest: Kossuth. 134. o.

277 Buza Márton 1969. *Az üzemi demokrácia.* Budapest: Kossuth. 10. o.

278 Erőss László 1977. *Az üzemi demokrácia és az emberi kapcsolatok: Fejezetek a társadalomlélektan köréből.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 52–57. o.

279 Az üzemi demokráciáról szóló pártdokumentum a jugoszláv modell visszásságai közé sorolja a vállalatok társadalmi beágyazódásának hiányát, a vállalati gazdaságosság mint egyedüli termelési érdek érvényesülését. Ironikus módon a jugoszláviai sztrájkokat említi mint a rendszer fenntarthatatlanságának és abszurditásának bizonyítékát. Hiszen ha a gyár a munkásoké, akkor „mit akarnak a munkások sztrájkokkal önmaguktól kikényszeríteni?" A dokumentum szerint további diszfunkciót jelez a hatvanas évek végén, Jugoszláviában jelen lévő munkanélküliség. Lásd Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése (1969. szeptember). In: Vass Henrik (szerk.). 1974. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967–1970.* Budapest: Kossuth. 380–427. o., 399. o.

280 A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei (1965. március 11–13.). In: Vass Henrik (szerk.). 1968. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966.* Budapest: Kossuth. 125–163. o., 137–138. o.

281 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a szakszervezetek gyakorlati tevékenységéről és pártirányításuk továbbfejlesztéséről (1966. május 10.). In: Vass Henrik (szerk.). 1968. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966.* Budapest: Kossuth. 286–291. o.

282 A Népszabadság kerekasztala az üzemi demokráciáról. *Népszabadság*, 1966. május 15. 5. o.

283 Uo.

284 Búza 1966, *i. m.*

285 Búza 1969, *i. m.*

286 Beckl Sándor 1967. *A dolgozók bevonása a vállalatok vezetésébe.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

287 Mód Aladárné – Kozák Gyula 1974. *A munkások rétegződése, munkája, ismeretei és az üzemi demokrácia a Dunai Vasmű két gyárrészlegében.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

288 Héthy Lajos – Makó Csaba 1972. *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Budapest: Akadémiai Kiadó; Héthy Lajos – Makó Csaba 1977. *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.* Budapest: Gondolat.

289 Héthy Lajos 1980. *Az üzemi demokrácia és a munkások.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

290 Erőss László, *i. m.*

291 A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22. Budapest: Kossuth. 82. o.

292 Uo. 501. o.

293 Kádár János 1977. A szocializmus építésének néhány magyarországi tapasztalata. *Társadalmi Szemle*, 32/2, 3–13. o., 9. o.

294 Uo.

295 Gáspár Sándor 1977. Szocialista demokrácia, üzemi demokrácia. *Szakszervezeti Szemle*, 6/3, 3–18. o., 18. o.

296 Kádár János 1977. Felszólalás a szocialista brigádok V. országos tanácskozásán. In: Uő. *A szocializmusért – a békéért. Beszédek és cikkek 1972–1978.* Budapest: Kossuth. 514–528. o., 514. o.

297 Kádár ugyanebben a beszédében hasonlóan az önkéntesség elemét emeli ki az 1957-ben létrehozott Munkásőrség kapcsán. A kormány által intézett, a megalakuló munkásőrség toborzó felhívására ugyanis akkoriban „jóval többen jelentkeztek, mint amennyit a munkásőrség meghatározott kerete be tudott volna fogadni". Uo.

298 Ferenczi István 1977. Az üzemi demokrácia: fokozott társadalmi ellenőrzés. *Társadalmi Szemle*, 32/12, 72–74. o.

299 Akszentievics György. Ki hogyan érdekelt az üzemi demokrácia gyakorlásában? *Társadalmi Szemle*, 32/10, 94–99. o.

300 Simonyi Ágnes. Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve. Egy kezdeményezés és tapasztalatai a Budapesti Vegyi Művekben. *Társadalmi Szemle*, 31/7, 56–65. o., 64. o. (Kiemelés az eredetiben – P. M.)

301 Kőhalmi Ferenc 1978. Az üzemi demokrácia és a tanulás. Beszélgetés a Pamutfonóipari Vállalat Lőrinci Gyárában. *Társadalmi Szemle*, 33/2, 73–77. o.

302 Buza Márton 1977. Az üzemi demokrácia érvényesítése: a gazdasági vezetők kötelessége. *Társadalmi Szemle*, 32/9, 67–71. o., 69. o.

303 Uo. 7. o.

304 Herédi István 1977. Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés. *Társadalmi Szemle*, 32/9, 78–81. o.

305 Poros Tamás 1977. A vezetési rendszer fejlesztése és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 32/10, 89–94. o., 93. o.

306 Györgyfalvay Miklós 1978. Az üzemi demokrácia mint rendszer. *Társadalmi Szemle*, 33/4, 93–95. o., 93.o.

307 A probléma kiterjedt korabeli irodalmára példaként lásd Práger László 1981. Munkahely vagy vállalat? *Valóság*, 24/5, 82–92. o.; Uő. 1986. *Gazdaságon innen és túl: A szocialista vállalat parttalan funkciói*. Budapest: Akadémiai Kiadó; Bauer Tamás 1982. A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 8/1, 17–42. o.; Kozma Ferenc 1982. A gazdaságpolitika vállalatszemléletéről. *Társadalmi Szemle*, 37/12, 25–39. o.; Uő. 1984. *Egyén, vállalat, állam: Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez*. Budapest: Kossuth; Csillag István 1983. Az új „vállalati" szervezet alapvonásai. *Valóság*, 26/7, 45–59. o.

308 Szamuely László és Csaba László a vállalati tanácsok létrejöttében az önigazgatási iskola képviselőinek – elsősorban Csillag Istvánt említik a szerzők – elméleti feltevéseit látták megvalósulni. A vállalati tanács az iskola elképzelése szerint a hivatali visszaélésektől óvta volna a vállalat vezetését. A nyolcvanas évtized végére azonban a vállalati tanácsok működése Szamuely és Csaba szerint már diszfunkcionálissá vált a piaci liberalizálás következtében. Szamuely László – Csaba László 1998. *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány. 50. o.

309 A tanulmányban már idézett Héthy Lajos, az üzemi demokrácia egyik legismertebb magyarországi kutatója, 1987-es cikkében a vállalati tanácsok érdekképviseleti szervként való működésének korlátairól írt: a vállalati eszközök hiánya az érdekegyeztető intézmények működésében, a vállalaton belüli eredményes munkában való érdekeltség hiánya, a munkások jelentős részénél a másodlagos jövedelemszerzésre való orientáltság, végül pedig az informális alkudozások rendszere. Héthy Lajos 1987. Gazdasági demokrácia és érdekegyeztetés. *Társadalmi Szemle*, 42/6, 56–71. o., 62. o.

310 Szamuely–Csaba, *i. m.*, 53. o.

KILENCEDIK FEJEZET

„A szövetkezet azonban kohó..." – Szövetkezeti demokrácia a hatvanas években

1972 elején a felcsúti Új Élet mezőgazdasági termelőszövetkezet elnökének leváltását kezdeményezte a járási pártbizottság. A valódi indokok, ahogy a kezdeményező személye is, homályban maradtak, egészen a mai napig: Ferenczi József téészelnököt mondvacsinált okokból kívánták eltávolítani. A vádak szerint volt olyan, akit Ferenczi érvényes erkölcsi bizonyítvány nélkül alkalmazott, a tsz reprezentációs kiadásai pedig aránytalanul megnövekedtek. Ember Judit és Gazdag Gyula *A határozat* címmel forgatott dokumentumfilmet az esetről, rögzítve olyan politikai szituációkat, amelyekbe a korszakban csak kevesen láthattak bele. A film a Bicske városához tartozó járási pártbizottság titkárának, munkatársának és a járási hivatal vezetőinek megbeszélésével indít, ami nem szól másról, mint hogy milyen stratégiát kell alkalmazni a felcsúti tsz elnökének leváltására. Ferenczi azonban a lemondásra nem hajlandó, így marad a téészlagság általi visszahívása. Az ügyet ugyanis, a termelőszövetkezeti törvény értelmében, a téészlagság közgyűlése elé kellett vinni, az elnök visszahívására csak ez a testület volt jogosult. A járási pártbizottság és a hivatal munkatársai ezek után belekezdenek előbb a téészelnökség, majd a téészpártszervezet „megpuhításába", azzal a céllal, hogy a tekintéllyel rendelkező tagokra sokan hallgatnak majd, így megteremthető a többség a szövetkezeti közgyűlésen.

Ezeken a testületi üléseken azonban többen kiállnak az elnök mellett. Nem csoda, hiszen Ferenczi egy szanálás előtt álló szövetkezetből egy sikeres vállalkozást épített, amely szemléletében tökéletesen illeszkedett az új gazdasági mechanizmus reformfolyamatába. Ez a teljesítmény jól tükröződik az 1971-es év zárszámadásában is. A járási pártbizottság részéről többször megjelenik az a fenyegetés, hogy a közgyűlés döntése hatással lehet arra a mintegy tízmillió forintos hitelre is, amelyet az állam készül folyósítani a szövetkezetnek.

Sem a fenyegetés, sem a megpuhítás, sőt a helyi és országos sajtóban folytatott lejáratókampány sem érte el a célját. A téeszközgyűlés februári ülésén a tagság az elnök visszahívása ellen döntött, Ferenczi maradt a pozíciójában. A dokumentumfilm utolsó kockáin ismét a járási pártbizottság egyeztetésén találjuk magunkat, ahol a helyi pártvezető levonja a kudarc tanulságait: az előkészítésben, az elhamarkodott lépésekben volt a hiba, és e téren a helyi pártvezetésnek önkritikát kell gyakorolnia.

Ha itt végződött volna a történet, úgy vélhetnénk, hogy a szocialista demokrácia – jelen esetben a termelőszövetkezeti demokrácia – a törvényeknek megfelelően működött a korszakban. Ferenczit azonban, ahogy ez a dokumentumfilmet záró feliratokból kiderül,[311] ugyanezen év novemberében sikerrel mondatták le az elnöki tisztségről. *A határozat* pedig több mint egy évtizedig dobozban maradt, a mozikba csak a rendszerváltás után kerülhetett. Az is csak a kommunizmus bukása után vált köztudottá, hogy az eset nyomán büntetőpert is varrtak Ferenczi nyakába és 1975-ben négy hónapnyi felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték. A felcsúti Új Élet Mgtsz. sikeres elnöke az eset után sohasem dolgozott többet az agráriumban. A bicskei járási pártbizottság titkárát, a lemondatás végrehajtásáért közvetlenül felelős Estélyi Gyulát a dokumentumfilm hatására szintén elmozdították tisztségéből, és az eset után pár éven belül elhunyt. Legendák keringenek arról, hogy halálakor zakójában megtalálták az ominózus határozat szövegét.[312]

A dokumentumfilm nem véletlenül váltotta ki a kultúrpolitika cenzori dühét. Arra mutatott rá, hogy az eszmék, legyenek azok hatályos törvényekkel körülbástyázva, a politikai gyakorlat szintjén nem működtek. Sőt, nem működhettek: a proletárdiktatúra és az állampárti hatalom, legyen szó akár a járási szintről, a helyi demokrácia mechanizmusainak gátját képezte. De honnan eredt a termelőszövetkezeti demokrácia eszméje, és hogyan képzelték el jövőjét a kádári szocializmusban? Ezt a kérdést járja körbe ez a fejezet.

Parasztpolitika és termelőszövetkezetek 1956 előtt és után

1947-ben, a szövetkezetek államosításának kezdetén a magyar szövetkezeti mozgalom már több mint hetvenéves múltra tekintett vissza. Az új állami szövetkezetek működésében bizakodók akkor azt gondolták, az állam nagy fokú fejlesztéseket eszközöl majd a szövetkezetek terén. Az 1948-as szövetkezeti konferencián meg-

1959, Albertirsai úti vásárterület, birkaistálló a Mezőgazdasági kiállításon, az előtérben Kádár János. *Fortepan*

fogalmazott alapelvek is ebbe az irányba terelték volna az állami szövetkezetpolitikát. A Rákosi-korszakban azonban a szövetkezetek egy részét elsorvasztották, míg a mezőgazdasági és földmunkás szövetkezeteket arra használták fel, hogy a vidéki parasztságot beterelje az állami tervgazdaság rendszerébe, átirányítva egyúttal a vidéki parasztság felhalmozásait az extenzív iparpolitika javára. A szovjet mintájú kolhozrendszer magyarországi működését a beszolgáltatások, rosszabb esetben a padlássöprések tették hírhedtté az utókor számára. Az 1945-ös földosztás után a kollektivizálás eme formája mély keserűséggel töltötte el az éppen csak földhöz jutott szegényebb parasztságot is, így a Nagy Imréhez köthető időszak új szempontokat is érvényesítő politikája nagy reményekkel töltötte el a vidéki lakosságot.[313] Nemcsak a „földosztó miniszter" személye, de a körülötte kialakuló agrárértelmiségi csoport is a szocialista mezőgazdaság fejlesztésének egy új változatát ígérte. Ekkor jelentek meg azok az agrárszakemberek és politikusok a hatalmi

centrum körül, akik a későbbi termelőszövetkezeti koncepció kidolgozói lettek a Kádár-rendszerben. Ám a program végrehajtását megakasztotta a szovjetunióbeli konzervatív fordulat. 1954 végére Nagy Imre politikája nem csupán a nemkívánatos kategóriába került a szovjet vezetés számára, de egyenesen veszélyeket rejtett magában.[314] A mezőgazdaság szocialista átalakításával kapcsolatban ugyanis leállt a szövetkezeti belép(tet)ések hulláma, sőt a téesztagok számának visszaesése következett be. Néhány helyen a már meglévő téeszek feloszlatására is sor került. Az iparfejlesztések leállítása, a decentralizációs próbálkozások a tervgazdaságban éppen az újabb hidegháborús feszültség kontextusában következtek be. Az 1955 elején Moszkvában megrovásban részesülő Nagy Imrét többek között az általa képviselt mezőgazdasági irányvonal miatt váltották le; 1955 tavaszára visszaállt a Rákosi–Gerő-tandem, és újra az iparosítási politikának kívánta beáldozni a mezőgazdaságot.

Az első Nagy Imre-kormány tényked̈ése után azonban a magyar parasztság már nem volt hajlandó ugyanolyan mértékben alávetni magát ennek a politikának, mint az ötvenes évek elején. A forradalmi Nagy Imre-kormány (1956) pedig egyik legfontosabb rendeletével eltörölte a kötelező beszolgáltatások rendszerét. Ezen a rendelkezésen a későbbi Kádár-kormány sem változtatott, a Nagy Imre-féle rendeletet megelőzően visszamenőleg eltörölte a beszolgáltatás intézményét, magának vindikálva a dicsőséget. 1956 novembere végén pedig felhívásban fordult a parasztsághoz, amelyben elítéli a sztálinista szövetkezetesítés hibáit, és támogatást ígért a gazdáknak. Ugyanakkor létrejött egy erős érdekérvényesítő centrum is, amely részben a Nagy Imre-féle agrárértelmiséget tömörítette. Ők kezdték el kidolgozni az új szövetkezeti politikát.[315]

Az akkoriban a párt Központi Bizottságának Mezőgazdasági Osztályát vezető, volt újságíró Fehér Lajos[316] és a szövetkezeti politika régi ismerője, az egykori népi író és parasztpárti politikus Erdei Ferenc,[317] illetve az általuk irányított szakmai gárda munkájának köszönhetően született meg a 1957 nyarára *Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei* című dokumentum, amely a termelőszövetkezeti parasztságra támaszkodva vizionálta egy szövetkezeti mezőgazdaság jövőjét Magyarországon. A dokumentum a szövetkezetesítési politika nem hivatalos, de később mintaként szolgáló programjává vált. A kor szellemének megfelelően azonban a tézisekben még szó sem volt téeszdemokráciáról, annál is inkább, mert ekkor még a kádári kollektivizálás előtt álltak. A dokumentum a tudati nevelésre és a pártmunkára helyezi a hangsúlyt az új belépőkkel és a szövetkezetben előforduló ellentétekkel kapcsolatban:

„A termelőszövetkezeti mozgalom kiterjesztése érdekében szembe kell szállni a spontaneitás szemléletével, amely szerint nem kell folyamatos felvilágosító munkával segíteni a dolgozó parasztok termelőszövetkezeti útra való térését, magukra kell hagyni őket. Ellenkezőleg, ezt a folyamatot rendszeres felvilágosító munkával elő kell segíteni. Ebben döntő szerepe van a meglevő termelőszövetkezetek tagságának, akik az egyénileg dolgozó parasztság felvilágosításában a fő szerepet kell hogy betöltsék."[318]

A politikai agitációnak, a pártszervezetek munkájának és nagy részben az adminisztratív erőszaknak a felhasználásával az MSZMP három év alatt, az agrárértelmiség véleményének ellentmondva keresztülvitte a szövetkezetesítési politikáját a magyar paraszttársadalmon.[319] A gyors iramú, helyenként erőszakos szövetkezetesítés az agrárminiszter, Dögei Lajos elképzelései szerint indult meg, akit a munka befejezésének vége előtt leváltott a párt vezetése, és a Fehér–Erdei-tandem számára elfogadható Losonczi Pált tette meg az agrárügyek irányítójának. 1960 februárjától tehát a termelőszövetkezeti politikát az az agrárlobbi irányíthatta, amely a tézisek megfogalmazásán dolgozott.[320]

A hatvanas évek elején szükség volt a termelékenység növelésére, mivel ekkor a magyar mezőgazdaság, az átalakítások hatására, a korábbinál is alacsonyabb átlagokat ért el. A visszaesés kedvezőtlenül érintette a hazai ipart és nem felelt meg a fogyasztási legitimációra alapozó politikai vezetés céljainak sem. 1961–1962 fordulóján ezért új reformfolyamat indult meg a szövetkezeti szektorban, amely többféle célt is maga elé tűzött: új ár-, adó- és pénzügyi rendszer létrehozását, a szövetkezetek irányítási szervezetének felülvizsgálatát, illetve új téesztörvény előkészítését. Ekkoriban még a termelőszövetkezetekről és termelőszövetkezeti csoportokról szóló 1959-es elnöki tanácsi rendelet van érvényben, amely már korántsem volt képes szabályozni a szövetkezetek működését.

A mezőgazdasági reform és az új gazdasági mechanizmus munkálatai együtt haladtak, majd az előbbi beleolvadt az utóbbiba. A szövetkezeti mozgalommal szimpatizáló Nyers Rezsőben a mezőgazdasági reform kidolgozói megfelelő partnerre leltek. A folyamat vége az 1967-es III. törvény lett a termelőszövetkezetekről, amely az 1966. októberi PB-határozat elveit fejtette ki.[321] Ez a határozat a szövetkezeti demokrácia szempontjából döntő fontosságú dokumentumnak bizonyult, amennyiben tisztázta a tagsági viszony mibenlétét, keletkezési és megszűnési formáit, a tagok felelősségét, az államigazgatási szervek hatáskörét, a létrehozandó területi szervezetek és országos szervezet működési el-

1968, Tarhos, a Kossuth Termelőszövetkezet zárszámadó közgyűlése.
Fortepan / Bojár Sándor

veit, a háztáji státuszát, az alapszabályok szerepét, a közgyűlés, a vezetőség és a bizottságok jogait és kötelességeit, valamint a termelőszövetkezeti gazdálkodás szabályait.[322] Az elveket az 1966-os IX. kongresszuson fogadták el, a törvényi szabályozás és a téeszek országos szintű szerveződése pedig a következő év folyamán vette kezdetét.

A hetvenes években a mezőgazdaság a magyar gazdaság sikerágazatává küzdötte fel magát, és a sikereit a termelőszövetkezeti szektor reformjának tudhatta be. Ehhez hozzájárult az állami támogatáspolitika és az agrártudományos, illetve agrárgazdasági együttműködés a nyugati országokkal. Bár a reform leállásával, a párt vezetésén belüli ellenérdekelt munkásellenzék harcaival, amelyek a téeszvezetők elleni büntetőjogi kampányba torkolltak a hetvenes évek közepéhez közeledve, illetve az agrárreformot támogató politikusok visszaszorulásával a termelőszövetkezeti szektor átmeneti veszteségeket könyvelhetett el. A hetvenes évek második felében ezt a folyamatot egy korrekció követte. Az évtized folyamán felgyorsult a termelőszövetkezetek összevonása, ami nem hátráltatta a mezőgazdasági termelést, sőt a nyolcvanas évekre növelte annak

teljesítményét. Az 1980-as évek első felében a magyar mezőgazdaság termelékenységi csúcsokat ért el, ám ellentmondások feszítették, amelyek megoldásra vártak. A kibontakozó gazdasági válság során az egyre inkább devizaforrásnak tekintett mezőgazdaság terén elmaradtak a beruházások, a fejlesztések, a magántulajdonosi gondolat pedig ideológiai korlátokba ütközött. Ezeket a válságtüneteket azonban a pártvezetés, amely saját hatalmi monopóliumának megtartására törekedett, már nem vagy csak kevéssé érzékelte.[323]

Szövetkezeti demokrácia: elvek, célok, intézmények

Szabad paraszt vagy kollektív szellem? – Érvek a belépés mellett

Az ötvenes évek végén a kádári szocialista rendszer ideológiája arra a kérdésre kereste a választ, hogy miért teszi jól az egyéni gazdálkodó, ha belép az újonnan létrehozott termelőszövetkezetekbe. Nagy erőkkel folyt az agitációs és propagandatevékenység általi meggyőzés: erős volt az adminisztratív ráhatás, és jellemző volt az erőszakos fellépés a beléptetés során. A vidéket ellepték a szövetkezeti belépés mellett érvelő agitátorok. A meggyőzés politikája bizonyítani szerette volna, amit az 1957-es agrártézisekben első helyen hangsúlyoztak, miszerint az új szövetkezetesítés során el kell kerülni a Rákosi-korszak pusztán erőszakon alapuló beléptetését. Maga Kádár János erről még 1957-ben a következőképpen nyilatkozott:

„Mi nem csaphatunk be senkit, nem fogunk embereket bottal beverni a szövetkezetbe, mert megtanultuk, hogy így nem lehet csinálni. Tessék szavazni, melyik a jobb: a szövetkezés vagy pedig visszamenni a régi kapitalista nyomorba?"[324]

A pártfolyóiratokban ebben az időszakban megjelent cikkek, Kádárhoz hasonlóan, a szövetkezetbe való belépést jóléti ígéretekkel indokolták. Ezek szerint a szövetkezeti demokrácia megkönnyíti a közösségi szellem kialakulását, az érdekellentétek elsimítását. Az egyik korai szövegben, a szövetkezetesítés kezdetén, a szerző a nehézkes indulást a parasztok tudati beidegződéseivel indokolta. Bak István, az 1958-ban megjelent *A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után* című könyv szerkesztője szerint a vidéki parasztság még mindig a régi „paraszti szabadság illúziójában" ringatja magát. Ez az illúzió a régi rendszerből örökölt magasabbra törés vágya, tehát a paraszti ranglétrán való

felemelkedés, a „gazdagparaszttá lenni" törekvése. Ezzel szemben a szövetkezet a téeszdemokráciát ígéri számukra, amely a közösséghez való tartozás biztos tudatát és hátterét jelentheti a szétaprózódott és egymással helyi vitákat folytató parasztság számára. A szerző a szövetkezetesítés hivatalos megkezdése előtt még nem a szövetkezeti demokrácia intézményesített formái mellett érvelt, hanem „a közös munkában kialakult kollektív szellem" erősödését ígérte.[325]

Két évvel később Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke a *Társadalmi Szemle* lapjain már optimistább képet festett az előrehaladott szövetkezetesítésről. Ő a kapitalista kisparcella logikájának megtörését, a paraszti önzésen felülkerekedő közösségi szellemet látta a szövetkezetek számának növekedésében. Dobi szerint az „emberekhez méltó parasztélet" csak a szövetkezeten belül valósítható meg. Ugyanakkor a szövetkezeti tagság társadalmi rétegződése kezdetben felszínre hozhatja, sőt felerősítheti az addig lappangó helyi ellentéteket. A probléma megoldását a szövetkezeti demokráciában és a demokratikus akarat kifejezése során kialakuló szocialista tudatban látta. A szövetkezeti demokrácia működésében „az első lépcső minden kérdés becsületes, nyílt megválaszolása, az érdekeltek meggyőzése, hogy helyesen választottak, amikor a szövetkezeti útra léptek".[326] Dobi szerint az ezután következő lépések, a szövetkezeti munkarend kialakítása, a háztáji kérdésének rendezése és a vezetőség kialakítása mind a szövetkezeti demokrácia erősödését fogják szolgálni.

Fehér Lajos a szövetkezetesítés befejeztével, de még a mezőgazdasági reformok kidolgozása előtt, a *Társadalmi Szemle* programcikkében vázolta többek között a szövetkezeti demokrácia fejlesztésének lehetséges módszerét. Fehér kiindulópontja szerint a „termelőszövetkezeti parasztság gondolkozásának, a közöshöz való viszonyának alakításában, a tagság szocialista szellemű nevelésében nagy szerepe van a szövetkezeti demokrácia következetes érvényesítésének".[327] A szövetkezeti demokrácia tehát a paraszti nevelés eszköze és egyúttal eszköz, amely a falu társadalmi harmóniájának megteremtését segíti. A szövetkezeti demokrácia ebben a formában azonban már nemcsak a meggyőzést jelenti, hanem a tagok döntéshozatali lehetőségét és ennek intézményesítését a szövetkezeten belül:

„A szövetkezeti paraszt csak akkor érzi magát igazán egyenrangú gazdának saját szövetkezetében, ha látja, hogy van beleszólása a szövetkezet összes főbb ügyeibe, elmondhatja véleményét és meg is hallgatják azt."[328]

A Fehér Lajos vezette MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának munkatársi köréhez tartozó Nádas Gáspár pedig élesen reagált a szövetkezeti demokrácia

megsértésére, így a szövetkezeti közgyűlés elhalasztására, a nem megfelelő informálódás lehetőségére, a vezetőségi ülés elmaradására.[329] A szövetkezetekkel kapcsolatos ideológia szerint a hatvanas évek elejétől tehát a szövetkezeti parasztság egyre inkább kezdte magáénak érezni a termelőszövetkezet ügyeit. A reform éppen azt a kérdést vetette fel, hogy mi alapján érez így a mezőgazdaságban dolgozó parasztság. Pontosabban a közös tulajdonon vagy inkább a közös munkavégzésen alapulhatott-e a kollektív szellem kifejlődése.

A szövetkezeti demokrácia alapja: tulajdon és munka

Fehér Lajos idézett, 1962-es cikkében még arról írt, hogy a szövetkezetesítés után a párt politikája változatlanul a magántulajdon visszaszorítását, a munkaalapú elbírálást ösztönözte. Ugyanakkor a magántulajdon megszüntetésével létrejött egy új tulajdonlási forma, amely különbözik a szocializmus „össznépi tulajdon" kategóriájától, ez pedig a csoporttulajdon. A csoporttulajdonnak így mindenki részese, aki az adott termelőszövetkezet tagja. Dr. Molnár Imre a téeszvezetőségekről szóló írásában ezt a tulajdonegyenlőséget és a tulajdonból fakadó jogok egyenlőségét emelte ki, függetlenül attól, hogy csupán téesztag valaki, vagy a választott vezetőség része. Komolyan véve a szövetkezeti egyesülések második elvét, „a tagegyenlőség elvéből következik, hogy a vezetőség tagjainak sem lehet több személyi joga, mint a termelőszövetkezet többi tagjának. [...] Ez a legfőbb személyi biztosítéka annak, hogy az érdekazonosság nem bomlik meg a vezetőség és a tagság között".[330] A tagegyenlőség elvét és a csoporttulajdon jelenségét elfogadták, sőt erősítették a hatvanas évek reformfolyamatában. Ennek gazdasági okai ismertek: a csoporttulajdon és a tagegyenlőség növeli az érdekeltséget a szövetkezeti termelésben. Miután a tisztán munkaegység-alapú bérelszámolást, amely a munkaalapú bérezés kolhozmintáját követte, a hatvanas évek elején megreformálandónak és továbbfejlesztendőnek ítélte a párt, az egyes termelőszövetkezetekben a tagság beleegyezésével alternatív alapú elszámolási rendszerekkel próbálkoztak. Ilyen volt a nádudvari Vörös Csillag téeszből terjedő részesműveléses rendszer, amely tovább kívánta erősíteni a tulajdonosi tudatot, a megművelt föld utáni elszámolás kalkulációi pedig több és precízebb munkavégzésre sarkallták a termelőszövetkezeti tagokat.

Az 1967-es IV. törvény szabad utat engedett a csoporttulajdon bevezetésének, miután a termőföldet kivette a szocialista államrendben szükségszerűen kollektivizált termelési eszközök sorából. A szövetkezeti csoporttulajdon így a szocializmusban jogilag is egy elkülönült tulajdonformává vált, a magántulajdon és az össznépi-állami tulajdon mellett. A szövetkezeti demokrácia intézményei és működése, a demokratikus elvek érvényesíthetősége ezen a tulajdonformán alapult. Erdei Ferenc 1968-as, szövetkezeti eszméről szóló vitaindító cikkében így foglalta össze a szövetkezeti demokrácia alapját:

„A szövetkezeti mozgalomban kialakultak olyan szervezési elvek, amelyek a polgári és a szocialista szövetkezetekben egyaránt elismertek: a szövetkezeteknek mint kollektív vállalatoknak és egyben mint társadalmi szervezetnek az önállósága, a szövetkezeti önkormányzat (önigazgatás), továbbá – mind az egyes szövetkezetekben, mind a magasabb szintű szövetkezeti kötelékekben – a kollektív (testületi) vezetés elve. Mindezek együtt jelentik a szövetkezeti demokráciát, s a kollektív szövetkezeti tulajdon a közös alapjuk."[331]

A csoporttulajdon így magával vonta a demokratikus eljárások kívánalmát, illetve az állami beavatkozás és tervezés hatáskörének a tisztázását.

A téesz szabadsága és az össznépi érdek: a demokratikus centralizmus kérdése

A *Társadalmi Szemle* 1968-as, közel egy évig tartó vitájában a hozzászólók többsége egyetértett a csoporttulajdon össznépi tulajdonnal szembeni egyenrangúságával a szocialista társadalomban. Paradox módon abban a kérdésben már némi nézeteltérés adódott, hogy átmeneti jellegű-e ez a tulajdonforma, tehát a szövetkezeti formának közelítenie kell-e az állami vállalatok státuszához. A tét az egyes termelőszövetkezetek függetlenségét jelentette, a fő kérdés pedig úgy hangzott, hogy a szocializmus állami, gazdasági és pártéletének alapvető elve, a demokratikus centralizmus, mennyiben befolyásolja a szövetkezeti szektornak és az egyes szövetkezeteknek a működését. A (demokratikus) centralizmus elvét kisebbíteni kívánók a termelőszövetkezet kollektív jellegéből és az irányítás demokratikusságából indultak ki:

1969, Nyáregyháza, Béke Tsz, tavaszi krumpliválogatás.
Fortepan / Péterffy István

„Az a lényege, hogy a csoporttulajdon fennállásának következményeként a szövetkezetben kisebb jelentősége van a centralizmusnak, mint az állami vállalatban; a tagságot viszont nagyobb mértékben kell bevonni a demokratikus vezetésbe és ellenőrzésbe. Ennek fő oka az, hogy az össznépi egységekben az egyszemélyi felelősség, a szövetkezetekben pedig a kollektív vezetés van érvényben."[332]

Egy más vélemény pedig a termelőeszközök sajátos tulajdonlási formáját vette alapul:

„A centralizmus *a gazdasági életben mindig két dolgot jelent* – a központi gazdaságpolitika akaratát, *és az ennek érvényesítésére szolgáló* eszközrendszert. *A* demokratizmus *pedig – a gazdasági egységek önálló gazdálkodását, a dolgozók tulajdonosi jogainak gyakorlását. A szövetkezeti szektor esetében a de-*

mokratikus centralizmus a szövetkezetek önigazgatása mellett is érvényesül (pl. a mezőgazdasági árak szabályozásával, a mezőgazdasági beruházások kedvezményeivel stb.)."[333]

„Végső kifejlettségében a termelőeszközök a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona egy-egy termelőszövetkezet keretei között megoldja a termelőeszközök teljes társadalmasítását. *Végeredményben tehát* egy-egy termelőszövetkezet kollektívájának a termelőeszközökhöz való viszonyában ugyanaz érvényes, mint a munkások és az állami vállalatok egymáshoz való viszonyában."[334]

A népgazdasági érdek mellett érvelők a centralizmus részleges érvényesüléséről értekeztek, a centralizmus és a demokratizmus látszólag egymásnak ellentmondó elvének és gyakorlatának együttes jelenlétéről. Az új gazdasági mechanizmus reformját irányító és a szövetkezetekről zajló vitában részt vevő Nyers Rezső pragmatikus választ adott a demokratikus centralizmus és a szövetkezeti függetlenség elvi kérdésére:

„A kommunizmust úgy szoktuk emlegetni, mint az általános köztulajdon rendszerét, de hogy ténylegesen milyen formája vagy formái lesznek a kommunista tulajdonnak, azt ma még alig lehet megmondani."[335]

Ugyanakkor szükségesnek látszott a demokratikus centralizmus működési elvének elhatárolása a politikai, a társadalmi és a gazdasági életben. Ezek szerint a demokratikus centralizmus elve maradéktalanul működik a párt és az állami szervek esetében, míg a tanácsok csak helyi szinten bírnak autonómiával. A gazdaság területén a centralizmus és a demokrácia helyes arányának megállapítása volt a feladat, ahogy a társadalmi szervezetek is jellegüktől függően működhettek inkább a centralizmus, vagy inkább a demokrácia elvei szerint. Egyetértve Erdei Ferenccel, Nyers szerint a szövetkezetek viszont nem alapulhattak a centralizmus elvén. A helyi sajátosságokat és érdekeket megjelenítő és képviselő szövetkezetek nem demokratikus működése a bürokratikus igazgatás elterjedését jelentené, amely az állam igazgatási munkáját is keresztezné, illetve az érdekeltség csökkenésével veszélybe sodorná a felfutó mezőgazdasági termelést. A termelőszövetkezet autonómiája tehát a reform folyamatában sarkalatos kiindulópont, még ha a termelőszövetkezetek éppen kialakuló föderációira tekintünk is:

„Nézetem szerint az lehet a kiindulópont, hogy a mozgalom önálló egysége minden esetben maga a szövetkezet, amely meghatározott (általa felismert és

vallott) mozgalmi és gazdasági előnyökért központi szövetségbe tömörül [...]. Ezért csakis az lehet a helyes, hogy a mozgalom kiindulópontjának, önálló szervének a szövetkezetet tekintsük, s erre az önállóságra épüljön fel föderatív alapon a területi és központi szövetségek hálózata."[336]

A kialakuló termelőszövetkezeti struktúrában tehát a termelőszövetkezeti demokrácia kívülről ugyanúgy érvényesítendő volt, mint belső működésében. Előbbi a termelőszövetkezet függetlenségét jelenthette az állami tervgazdálkodás centrumától a termelési és a gazdasági célok meghatározásában. Utóbbi pedig a közös döntéshozatal, az irányítás és a végrehajtás ellenőrzésének mechanizmusát vázolta fel. A belső demokratikus működés a hatvanas évek reformfolyamatában nyerte el intézményi struktúráját. Ez a struktúra ha némi finomítással is, de fennmaradt a nyolcvanas évek végéig.

A demokrácia intézményei

A Kádár-korszak hivatalos megállapítása szerint a téeszdemokrácia a szocialista demokrácia rendszerének része, az üzemi demokrácia mellett a munkahelyi demokrácia másik formája. A szövetkezeti demokrácia ugyanakkor jelentősen eltért az üzemi demokráciától. A különbség a fentebb már tárgyalt tulajdonosi és tagegyenlőségből fakadt.[337] Az egyenlőség leginkább a szövetkezeti demokrácia legfontosabb intézményében, a közgyűlésben nyilvánult meg. A közgyűlésnek jogában állt megtárgyalni minden, a termelőszövetkezetet érintő kérdést, és határozatot hozni ezekkel kapcsolatban, kivételt a feloszlatás vagy a működés felfüggesztésének kérdése jelentett. Utóbbi mutatja, hogy minden szólam ellenére a termelőszövetkezet autonómiája korántsem úgy teljesült, mint a kapitalista gazdaságokban. A közgyűlések akadályoztatása vagy két közgyűlés között részközgyűléseket tartottak, amelyeken mindig a tagság egy csoportja hozott döntést. A nagy taglétszámú termelőszövetkezetekben, főként a hetvenes évek centralizálási hullámát követően, a közgyűlés megtartása, illetve az azon való részvétel szinte lehetetlenné vált. Így a szövetkezeti demokrácia egyik új gesztusaként a küldöttválasztások után küldöttgyűléseket tartottak. A küldöttgyűlési rendszer alkalmazása a téeszkoncentrációk következtében egyre gyakoribbá vált, a jogszabályalkotás azonban még az évtized végére sem érte utol az új gyakorlatot.

A változások során az alacsonyabb egységek is differenciálódtak. Míg a hatvanas évek elején még elterjedtebb volt a munkabeosztás szerinti kiscsoportos

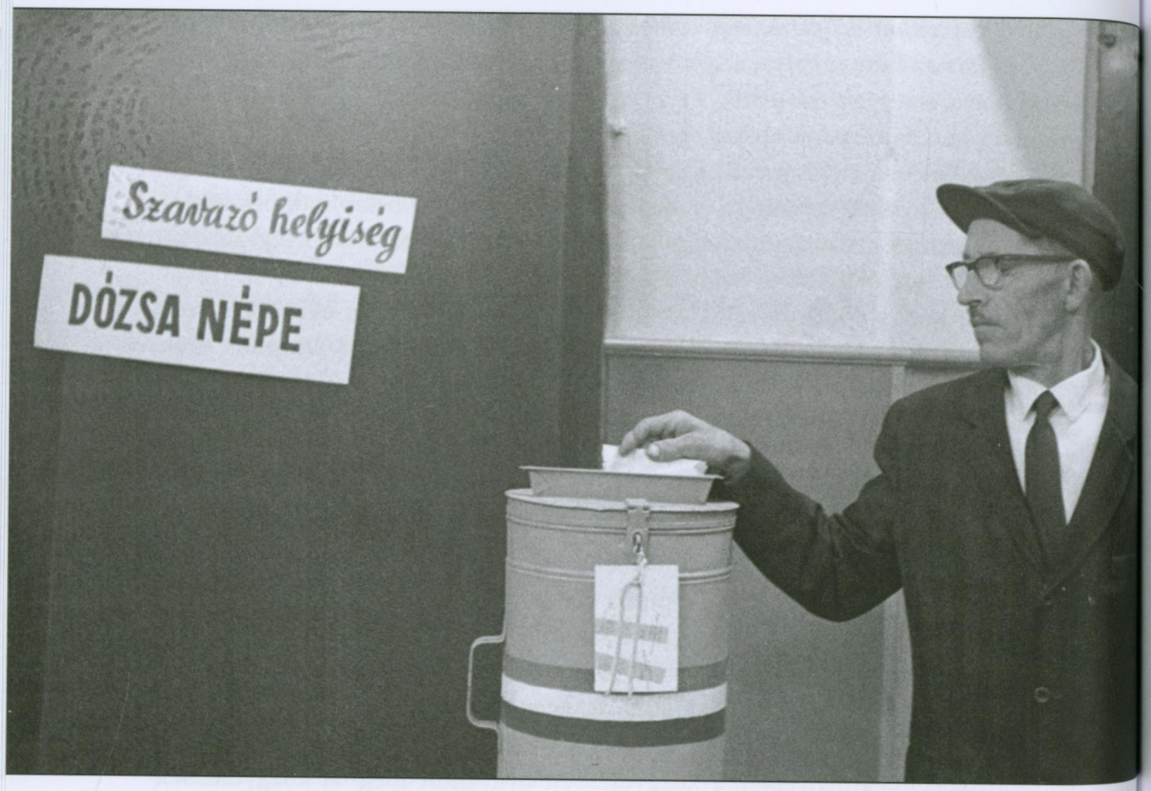

1969, Cegléd, a Dózsa Népe Tsz, a Petőfi Tsz és a Táncsics Tsz együttes gyűlése, ahol a Magyar–Szovjet Barátság Tsz néven történő egyesülésükről döntöttek. *Fortepan / Péterffy István*

döntéshozatal, brigádok, illetve más kollektív munkacsoportok keretei között, addig a hetvenes években kialakultak a munkahelyi közösségek, amelyben a tagok, családtagjaik és alkalmazottak egyaránt részt vettek. Utóbbi formát a politika is felkarolandónak tartotta, mert jobban illeszkedett a szövetkezet és háztáji kettős munkakövetelményéhez. Az állandó és az eseti bizottságok a végrehajtás döntését ellenőrizték, míg a pártszervek, szak-, női és KISZ-szervezetek a szövetkezetek „társadalmi" oldalát voltak hivatottak megjeleníteni, és az egyes dolgozói érdekeket képviselni.

Végül nem maradhat ki a sorból a termelőszövetkezeti vezetőség és a termelőszövetkezeti vezető. A vezetőséget a közgyűlés választotta, tagjai ugyanolyan jogokkal rendelkeztek, mint az őket megválasztó téesztagok. A vezető, aki szintén választott tisztséget jelenített meg, egyaránt képviselte a termelőszövetkezet gazdasági és társadalmi érdekét. Ez a két érdek nemegyszer egymással ellentmondásba került, főként, hogy a téeszek egyre inkább autonóm gazdasági szereplővé kezdtek válni. A hatvanas–hetvenes években több javaslat is született a vezető tisztségének megkettőzéséről, egy elnöki és egy igazgatói posztra.

A vidéki társadalom átalakítása

A termelőszövetkezeti demokráciáról szóló eszmecserék, cikkek és oktatóanyagok nem mulasztották el megemlíteni, hogy a téeszdemokráciának a gazdaságban betöltött szerepéhez hasonlóan fontos a társadalmi funkciója is. Míg a gazdasági tevékenységet olyan termelési-gazdasági egységek jelenítették meg, ahol a demokratizmus érvényesül, a szövetkezeti demokrácia társadalmi oldalát a politikai-társadalmi szervek tartották volna fenn, vagy fejlesztették volna tovább.[338] A szövetkezeti demokrácia társadalmi vonatkozásait a szocialista ideológiában az egymással összefüggő népjóléti intézmények működtetése és fejlesztése, valamint a parasztság mint osztály történelmi-tudati fejlődése jelentette. A munkajogi és bérezési viták, a nyugdíj- és társadalombiztosítási rendszer fejlesztése, a nő- és ifjúsági politika jelölte ki a népjóléti rendszer működési irányát. Ezeknek a kérdéseknek a kezelését a már említett társadalmi és pártszervezetek vállalták magukra, míg a parasztság tudati fejlődéséhez ösztönzést és segítséget próbáltak nyújtani. A nevelést eme tudati fejlődés kiemelt formájaként kezelték. Fehér Lajos írta a hatvanas évek elején:

„A szocialista viszonyok erősítése, a szövetkezeti parasztság szocialista nevelése jelentős mértékben előbbre viheti és előbbre is viszi a kifejezetten gazdasági feladatok megoldását is."[339]

A szerző szerint a termelőszövetkezeti vezetés, karöltve a társadalmi és a pártszervezetekkel, a parasztság egy magasabb társadalmi státuszba való lépéséhez és önigazgatásának kifejlődéséhez nyújthat segítséget. A nevelés és nevelődés célja pedig a közösségi szellem kialakulása, illetve az új paraszti osztály formálódása.

Új közösség

A kádárista ideológia a hetvenes években, a nagy átalakulások és reformok lezárulásával, előszeretettel idézte fel saját történetét, egyúttal kiemelve a társadalom és a társadalmi tudat változásait, mint a párt politikai vezetésének kézzelfogható sikerét. A mezőgazdasági termelés átalakítása a szocialista történeti ideológia szerint együtt járt a vidéki parasztság tudati fejlődésével. A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának (TOT) elnöke, Szabó István a történelmi átalakulás tanulságát a következőképpen vonta le:

„Alig több mint egy évtized választ el bennünket attól a magánparaszti világtól, amelyben az »enyém« fogalma, a vagyongyűjtés volt az élet értelme és célja. A szövetkezetek megalakulásának első éveiben csak nagyon kevesen tudták az »enyém« fogalmát a »miénkkel« felcserélni."[340]

A történeti-tudati folyamat a parasztságon belül tehát a kapitalizálódó és a tőkés értékrendszer ideológiáját elfogadó magánparaszttól a kollektív tudat elsajátítására és belátására képes szövetkezeti paraszt ideájához vezet. Morális értelemben a mohóságot, bírvágyat és önzést felváltja a kollektív szellemű nagylelkűség és az egymással való törődés.

A „fejlett szocializmus" ideológiai keretei között, a tudományos és technikai forradalom versenyében a tradicionális egyéni gazdálkodó képe anakronisztikusnak hatott. A termelés központjaiban, a szocialista nagyüzemekben egyre kifinomultabb formában tervezték és hajtották végre az egyes termelési szakaszokat. Az elosztás országos rendszerében pedig szintén a kifinomult kalkulációs és tervezési rendszerek működtetésére számítottak. Erről a forradalomról a mezőgazdaság sem maradhatott le, pontosabban a mezőgazdasági termelés azon ága, amely nem állami felügyelet alatt, össztársadalmi tulajdonként működött. A szövetkezeti demokrácia működése szavatolhatta a modernebb termelési rendszerekhez való felzárkózást. A helyi tervezés mindig egy differenciáltabb képet nyújtott a termelés sajátosságairól.

Az ideológiai szövegek szerint a termelőszövetkezeti termelés átalakulásának folyamata során a termelés végrehajtói is változáson mennek keresztül. A „fejlett szocializmus", amely a kor kívánalmainak megfelelő szocialista társadalmi forma, egy történeti-tudati lépést jelentett a kommunizmus felé. Ennek a fejlett szocializmusnak az emberképe ehhez a történeti lépéshez igazodik, kinyilvánítva a szocialista embertípus megformálásának igényét. A szocialista embertípus formálódása a hivatalos ideológiai meggyőződés szerint azonban nem magától megy végbe, hanem egyrészt a párt, mint lenini élcsapat vezetésével, illetve az önnevelés és önteremtés útján. Az imént idézett TOT elnöke plasztikusan fogalmazott a tudati átalakulással kapcsolatban, amikor beszédében a következőt fejtette ki:

„A szövetkezet azonban kohó, amelyben az új szocialista embertípus formálódik. Van a munkának selejtje, amitől nem szabad megijedni; de újra meg újra, bele nem fáradva, következetesen, de a jelenleginél több türelemmel kell a jó anyagtól a salakot elválasztani."[341]

A paraszti tudat átalakulása egyúttal önnön megszűnését is előrevetítette. Pontosabban, a parasztság mint olyan, szólt az érvelés, a szocialista demokratizmus folyamata során megszűnik paraszti osztályként létezni.

Új osztály

Az ideologikus diskurzusokban gyakran megjelenik az a tétel, amely szerint a szövetkezetesítés során a szövetkezetekbe beáramló paraszti osztályból új „termelőszövetkezeti paraszti osztály" jön létre. Ez pedig a szocialista össztársadalmi fejlődés egy magasabb fokát jelöli. A parasztság „szintváltása" az osztály egységesülésének folyamatában megy végbe. A szövetkezeti demokrácia ekkor mint eszköz jelenik meg a paraszti jogi és egyre inkább materiális egyenlőség, illetve egységesülés folyamatában. Erről tanúskodik a magyarországi szocialista agrárátalakulás történetét leíró Orbán Sándor kötetének narratívája is.

Előképként az „elmúlt négyszáz év" feudális és félfeudális dezintegrált osztálya jelenik meg a tanulmányban, amely így csak a forradalom vezetésére hivatott munkásosztály potenciális szövetségese lehetett. A paraszti osztály dezintegrált statikusságát azonban a szövetkezetesítés, illetve a szövetkezeti demokrácia működése elindította egy, a munkásosztály fejlődéséhez hasonló úton. Ezt jelenti az államszocialista ideológiában többször is hangoztatott tétel, miszerint a munkásosztály és a parasztság a szocialista társadalomban egymáshoz közelít, amellyel a társadalmi alapot és politikai legitimációt nyújtó munkás–paraszt szövetség is erősödik.

A végső cél, igazodva a marxista-leninista elmélet alaptételéhez, azonban nem a termelőszövetkezeti paraszti osztály megerősödése, akár státuszát, akár anyagi lehetőségeit tekintve, hanem mint osztály, megszűnése. Orbán Sándor a fejlődés értelmét és perspektíváját így jelenítette meg a hetvenes évek elején:

„Bármily paradoxul hangzik, kis túlzással úgy is mondhatnánk, hogy a parasztság történetileg megkésett felbomlása és a hajdani progresszió hívei által olyannyira sürgetett »polgárosodása« is valójában a szocialista átalakulás keretében következett be. Újkori történelmünk során oly sokszor és hiába óhajtott egysége pedig, nem kis kerülő után, akkor látszik megvalósulni, amikor mint paraszt, többé már nem vagy csak elenyésző arányban létezik."[342]

Ezek szerint a parasztság végül feloldódik az osztály nélküli társadalom kollektív igazságában.

• • •

A termelőszövetkezeti demokrácia a szocialista demokrácia intézményi struktúrájának és működési mechanizmusának volt a része. A termelőszövetkezeti demokrácia a munkahelyi demokrácia[343] része, másrészt azonban a tulajdonosi jogok rendszeréből eredt. A szocializmus évei alatt a termelőszövetkezeti tulajdon státuszáról, történelmi fejlettségéről két nézet kristályosodott ki az államszocialista ideológiában. A reformpárti nézet szerint a termelőszövetkezeti tulajdon a termelőszövetkezeti tagok által birtokolt csoporttulajdon, amely azonos szinten áll a fejlett szocializmus politikai-társadalmi rendszerében az össznépi-állami tulajdonnal. Ez a nézet a hatvanas évek második felének reformfolyamatában kristályosodott ki, biztosítva a mezőgazdasági termelés autonómiáját. Az ortodox nézet szerint a szövetkezeti tulajdon mint csoporttulajdon az össznépi-állami tulajdonhoz képest egy alacsonyabb történelmi fejlődési fokon áll. A szövetkezeti tulajdon eszerint egy átmeneti forma, a szocializmus fejlődésének célja az állami ipar gazdálkodási elveihez és tulajdonrendszeréhez eljutni, tehát a szövetkezi tulajdonnak is ebbe a státuszba kell eljutnia. A reformok hetvenes évekbeli lassításával, a párton belüli munkásellenzék felülkerekedésével ez a szemlélet uralkodott el. A termelőszövetkezeti fejlődést azonban csak időlegesen tudta megakasztani.

A termelőszövetkezeti demokrácia szempontjából a fejlődést, valamint a termelési módok és intézmények differenciálódásának alapját a reformszemlélet jelentette. A termelőszövetkezeti demokrácia a termelőszövetkezeti tagok közös tulajdonán alapult. Ezáltal a termelőszövetkezeti demokrácia a szocialista állami rendszerben egy önálló, autonóm szigetként működhetett. Elsősorban a közgyűlés – amelyen minden tagnak joga volt részt venni, véleményt nyilvánítani és szavazni – kapcsolta a szövetkezeti parasztságot a demokratikus döntéshozáshoz. Utóbbi mechanizmusa a szövetkezetek fejlődése során finomodott és differenciálódott, ahogy azt a termelőszövetkezeti demokrácia intézményrendszeréről szóló részben már kifejtettük. Azonban azzal, hogy ez az autonómia viszonylagos volt, az ideológiai-tudományos szövegek is tisztában voltak. A fejlesztések éppen azt a rövid és középtávú célt szolgálták volna, hogy a termelőszövetkezeti demokrácia eszközével ne csak az egyes termelőszövetkezetek külső függetlensége legyen biztosítva, hanem a tagok és a mezőgazdasági termelők autonómiája is, leküzdve a helyi erőviszonyok mélyen gyökerező beidegződéseit, illetve a tagságnak és a vezetőségnek az alá-fölé rendelt viszonylatban való felfogását.

A termelőszövetkezeti demokrácia végső célja a falusi társadalom betagozódása volt egy homogén szocialista társadalomba, amelynek ideális típusát a szocialista munkás jelentette. A parasztság munkásosztállyá változtatása: ennek a tervnek az értelmében értékelhető a nyolcvanas évek elején is hangoztatott társadalomideológiai cél, amit a téeszdemokráciáról szóló kismonográfia szerzője így foglal össze:

„[A] szövetkezeti demokrácia segítségével fejleszthetők a parasztság szociális vonásai, emelhető anyagi jóléte, fokozható társadalmi aktivitása, vagyis így erősíthető társadalmunk politikai alapja, a munkás–paraszt szövetség. A fejlett szocialista társadalom építésében ezért válik közérdekké, valamennyiünk feladatává a szocialista demokrácia – ezen belül a szövetkezeti demokrácia – fokozott érvényesítése, új vonásainak feltárása, jövőjének építése."[344]

Jegyzetek

311 A készítők ugyanis még az utómunkálatok során vágták be az új információt tartalmazó szöveget.

312 A dokumentumfilmről bővebben lásd Győri Zsolt 2015. Indiánok és téeszelnökök: két esettanulmány az államszocializmus „boncasztaláról". In: Győri Zsolt – Kalmár György szerk. *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 98–117. o. Az esetről, számos részlet megvilágításával lásd Szabó Elemér 2016. „Körül voltam én véve rendesen [...], ha nincs a film, akkor engem biztos, hogy börtönbe zárnak". Interjú Ferenczi József egykori tsz-elnökkel, A határozat című dokumentumfilm kulcsszereplőjével. *Korall,* 17/65, 5–20. o. Ferenczi példájához hasonló, termelőszövetkezeti elnökök elleni politikai kampányokról lásd Varga Zsuzsanna 2012. Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. *Történelmi Szemle,* 54/4, 599–621. o.

313 Kovács Teréz 2010. *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* Budapest: L'Harmattan. 110–119. o.

314 Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest: Osiris. 95–101. o.

315 Varga Zsuzsanna 2013. *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* Budapest: Gondolat. 13–66. o.

316 Fehér Lajos életéről és politikai pályájáról lásd Papp István 2017. *Fehér Lajos: Egy népi kommunista politikusi pályaképe.* Budapest–Pécs: ÁBTL–Kronosz.

317 Erdei Ferencről lásd a negyedik fejezet bevezetőjét.

318 Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei (1957. július). In: Vass Henrik (szerk.). 1964. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest: Kossuth. 94–116. o., 112. o.

319 A politikai erőszak szerepéről a magyar paraszttársadalom átalakításában és a kényszerkollektivizálás politika- és társadalomtörténetéről több kiváló monográfia és tanulmánykötet született az elmúlt évtizedben. Ezek közül lásd Ö. Kovács József 2012. *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete.* Budapest: Korall; Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.). 2015. Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Budapest: MTA BTK TTI; Farkas Gyöngyi 2016. *Lázadó falvak: Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961.* Budapest: Korall. Újabban pedig a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont közös Vidéktörténeti Témacsoportja jelentetett meg több fontos kötetet a vidéki társadalom diktatúra alatti történetéről, a kollektivizálás folyamatáról, lásd különösen Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.). 2019. *Magyar dúlás: Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Budapest: NEB.

320 Varga, *i. m.*, 66–95. o.

321 Uo. 96–141. o.

322 Az MSZMP KB PB határozata termelőszövetkezeti politikánk néhány kérdéséről. (1966. október 4.). In: Vass Henrik (szerk.). 1968. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966.* Budapest: Kossuth. 529–536. o.

323 Varga, *i. m.*, 209–253. o.

324 Fejlesszük az egész mezőgazdaságot – a szocializmus a végcél. *Népszabadság,* 1957. december 15. Idézi Varga, *i. m.*, 67. o.

325 Bak István 1958. A szövetkezeti demokrácia és az egyéni paraszt „szabadsága". *Pártélet,* 3/9, 25–30. o.

326 Dobi István 1960. Termelőszövetkezeti demokrácia és szövetkezeti parasztság. *Társadalmi Szemle,* 15/10, 9–31. o.

327 Fehér Lajos 1962. Erősítsük termelőszövetkezeteink szocialista jellegét. *Társadalmi Szemle,* 17/2, 18–31. o.

328 Uo. 29. o.

329 Nádas Gáspár 1961. Az anyagi érdekeltség fokozása termelőszövetkezeteinkben. *Pártélet,* 6/6, 31–36. o.

330 Molnár Imre 1967. A termelőszövetkezeti vezetés fejlesztése. *Pártélet,* 12/2, 17–25. o.

331 Erdei Ferenc 1968. A szövetkezetek elméleti kérdései. *Társadalmi Szemle,* 23/2, 27–39. o., 37. o.

332 Gergő Zoltán 1968. A szövetkezetek felső szervei. *Társadalmi Szemle,* 23/5, 89–92. o., 90. o.

333 Nagy Lajos 1968. Az örökséget tovább is kell fejleszteni. *Társadalmi Szemle,* 23/7, 86–88. o., 88. o. (Kiemelés az eredetiben – P. M.)

334 Vági Ferenc 1968. A szövetkezetei tulajdon és a szövetkezet kettős természete. *Társadalmi Szemle,* 23/6, 98–102. o., 99. o. (Kiemelés az eredetiben – P. M.)

335 Nyers Rezső 1968. Vita közben. *Társadalmi Szemle,* 23/10, 70–79. o., 74. o.

336 Uo. 77. o.

337 A szövetkezeti demokrácia „kifejlett" formájának intézményeit Csomor József a hatvanas és hetvenes évek tapasztalatait feldolgozó kismonográfiája alapján mutatom be: Csomor József 1982. *A termelőszövetkezeti demokrácia.* Budapest: Kossuth.

338 Nagy László 1967. A termelőszövetkezetek tevékenységének társadalmi oldala. *Pártélet,* 12/6, 25–33. o.; Vági Ferenc: A szövetkezetei tulajdon és a szövetkezet kettős természete. *Társadalmi Szemle,* 23/6, 98–102. o.

339 Fehér Lajos 1962. *i. m.*, 18. o.

340 Szabó István 1973. Demokrácia és törvényesség a termelőszövetkezetekben. *Társadalmi Szemle,* 28/2, 33–41. o., 36. o.

341 Uo. 40.

342 Orbán Sándor 1972. *Két agrárforradalom Magyarországon: Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 258. o.

343 Lásd a nyolcadik fejezet első alfejezetét.

344 Csomor József, *i. m.*, 160. o.

TIZEDIK FEJEZET

„A társadalmi önigazgatás terepe" – A szocialista lakóhely és a tanácsok demokráciája a hatvanas években és a hetvenes évek első felében

Nem lehet a szocialista renden kívül teljes életet élni, legfeljebb folyton űzött csavargóként – ezzel a tanulsággal lettek gazdagabbak azok, akik 1964 elejétől megnézték a mozikban Keleti Márton filmjét, a *Hattyúdal*t. A film az 1956-ban, a háború utáni emigrációból hazatérő Páger Antal újsütetű népszerűségét hozta. Ebben nem kis szerepe volt a mindenki által ismert, a filmben elhangzó dalnak, a Villa Negra románcának, amelynek szövegét Garai Gábor költő írta. Ám a film hőseire jellemzőbb a Tamburás dala, amit a Páger által megformált szereplő énekelt el, amely kimondottan a korszak kispolgári értékrendszerének elutasítását fejezte ki. Tamburás és a két hozzá csapódó fiatal, Notesz (Sztankay István) és Diák (Bodrogi Gyula) önhibájukon kívül lettek a társadalom kitaszítottjai. Tamburás vezetésével a pesti trógerek csalással és mulatozással tarkított léha életét élik, esténként a Kotyogó nevű füstös kocsmában zenélgetnek. Csakhogy az olasz neorealista filmekre hajazó világba a szocialista modernizáció, a modern lakótelep építésének formájában tör be. A szocialista rendet pedig a Szirtes Ádám játszotta rendőr őrmester képviseli, aki jó útra téríti Noteszt és Diákot is. Notesz, akit egy szerencsétlen baleset után eltiltottak buszvezetői állásától, újra jogosítványt kap; a művészi álmokat kergető Diák pedig, valóra váltva vágyait, az őrmester segítségével fellépési lehetőséghez jut. A vidék is megváltozik, a füstös bűnbarlang modern presszó lesz, ahol már nem kíváncsiak Tamburás művészetére. A lakótelep építése végül eléri a Villa Negrát, a csavargók tanyáját is, amelyet a buldózerek a film zárójelenetében az elkeseredett Tamburás előtt söpörnek el.

A film nem hagyott kétséget afelől, hogy a szocializmus modernizálni kívánja a lakóhelyet is. Még akkor is, ha járulékos veszteségekre lehet számítani ezekben a folyamatokban. Az öreg Tamburás látványa minden bizonnyal szánalommal töltötte el a nézőket. A *Hattyúdal* kegyetlen erkölcsi tanulságot hordozott magában: a modernizáció haszonelvűségét. Az átmeneti veszteségekért cserébe a kényelem és tisztaság környezetét ígérte a beköltözőknek, sőt még ennél is többet. Azt, hogy ezentúl beleszólhatnak lakóhelyük sorsának alakulásába, dönthetnek az otthonukat érintő kérdésekben.

A tanácsrendszer szocialista mítosza

A szocialista történelemszemlélet a tanácsrendszer születését a népszuverenitás megnyilvánulásának olyan pillanatához kötötte, amellyel legitimálni kívánta a későbbi történetét is.[345] 1945 így nemcsak a „felszabadulás" éve, hanem egyúttal az önrendelkezés kezdetének éve is volt. Ezek szerint a Vörös Hadsereg előrenyomulásával és a régi, „úri osztály" elmenekülésével vagy elpusztulásával megteremtődött a helyi demokráciák kibontakozásának esélye. A megalakuló nemzeti bizottságok ennek a helyi népszuverenitásnak a letéteményeseiként funkcionáltak: önszerveződő módon alakultak meg a demokratikus pártok képviselőiből. Elsődleges feladatukként tekintettek a helyi közfeladatok ellátására, a rend helyreállítására, illetve az Ideiglenes Nemzetgyűlés helyi küldötteinek kijelölésére. A nemzeti bizottságoknak nagy szerep jutott az 1945-ben, a III. törvény alapján végrehajtott földosztás lebonyolításában is.

A nemzeti bizottságok azonban elsősorban politikai testületként funkcionáltak, ez pedig két szempontból is problematikusnak bizonyult a hatalmat átvenni szándékozó kommunista erők számára. Először is, koalíciós jellegük miatt a kommunisták nem tudták uralni a nemzeti bizottságokat, még azután sem, hogy megpróbálták kiszorítani vagy felmorzsolni politikai ellenfeleiket helyi szinten is. Másrészt, az újjáépítés irányítása érdekében az államhatalom számára egy utasításos rendszerben működő helyi igazgatási szervre volt szükség. Az új apparátus megteremtése a régi értékektől való elszakadást jelentette a kommunista propagandában, ugyanakkor, tehetnénk hozzá, az sem volt elhanyagolható törekvés, hogy a korábbi hatalmi és kapcsolati viszonyokat elbizonytalanítsák, a helyi politikai praxisokat egy az egyben eltöröljék, ha máshogy nem megy, erőszakos eszközökkel.[346]

Hattyúdal, 1963 (részlet). Páger Antal, Bodrogi Gyula, Várkonyi Zoltán és Sztankay István.

A kommunista hatalomátvétel a helyi politikában a sztálinista alkotmány, majd pedig az első tanácstörvény kihirdetésével teljesedett ki. A tanácsi forma működő mintáját a rendszer egyrészt az oroszországi szovjetek, illetve a Magyar Tanácsköztársaság hagyományában vélte felfedezni. A tanács így nem volt más, mint a „burzsoá" demokrácia osztályalapú politikai praktikáinak ellentéte, amely a szovjet ideológia szerint csak mímeli a népszuverenitás helyi szintű gyakorlását. A szakirodalomban az 1905-ös, majd 1917-es oroszországi forradalomban létrejött szovjetek elődjeként a párizsi kommünt tartották számon, amely a világtörténelemben először hozott létre a dolgozó tömegek egészére kiterjedő demokratikus rendszert. A kommün, a kommunista nézetek szerint, illetve a szovjetek vagy az 1919-es tanácsok nem a burzsoá képviseleti

elv alapján, korlátozott szavazati jogtól és a virilizmus gyakorlatától terhelve, hanem a helyi közösség (vagy szakmai szövetség) teljes jogú részvételével alakítják ki politikájukat. Ez fejeződik ki abban, hogy a választók nemcsak megválasztják a helyi tanácstagokat, de a mandátumuk ideje alatt felügyeletet is gyakorolhatnak felettük, vissza is hívhatják az alkalmatlan tanácstagot.[347] Az első tanácstörvény ezt így fogalmazta meg: „A város és falu dolgozói választott és a népnek felelős küldöttek útján gyakorolják hatalmukat."[348]

Ez természetesen korántsem így alakult, főként az ötvenes évek elején, a második tanácstörvény elfogadásáig. A gyakorlat nem követte a szabályozást, az állami hatalomkoncentráció folyamata nem engedélyezhette autonóm helyi elemek működését a tervutasításos állami gazdaság kiépítésének folyamatában. Az utasítások a párton keresztül fogalmazódtak meg, a helyi pártszervezetek irányítottak, a tanácsok tevékenysége pedig, néhány szimbolikus kivétellel, átcsúszott az irányításra alkalmas helyi végrehajtó bizottságokhoz. Nem is beszélve a szakigazgatási körbe tartozó problémák megoldásáról, ahonnan a tanácsok teljesen kiszorultak. A tanácsok számára nem is álltak rendelkezésre megfelelő gazdasági eszközök ahhoz, hogy a törvényben előírt feladatokat önerőből lássák el. A vezetőket nem demokratikus módon választották (ez persze a rendszer teljes negyvenéves történetére igaz), az ellenvéleményekkel szemben pedig adminisztratív eszközökkel léptek fel.[349] A Sztálin halála utáni első könnyítéses időszakban a tanácsrendszer működésének hibáit kívánta orvosolni a második tanácstörvény (1954), amely a politikai decentralizáció és a gazdasági önállóság jegyében született. A Nagy Imre nevével fémjelzett „új szakaszban" a törvény a tanácsot helyezte előtérbe, szemben a végrehajtó bizottságokkal, megszüntetve az utóbbiak általános helyettesítő hatáskörét.[350] A törvény elégtelenségét jelezte, hogy két évvel később az 1956-os forradalmi népharag az államvédelem emberei után elsőként a tanácstagokat kívánta felelősségre vonni.

Reform és helyi igazgatás

A kádárista jelenkortörténeti narratíva szerint a tanácsok „jól teljesítettek" 1956-ban, ami azt jelentette, hogy a legtöbb helyen annak ellenére a helyükön maradtak, hogy testületeket és egyes személyeket is ért támadás. A forradalmi bizottságok (amelyeket néhol nemzeti bizottságoknak neveztek) csak ritkán alakultak a kommunista tanácsok tagjainak részvételével, így a berendezkedő

Kádár-rendszer a tanácsokra mint biztos politikai bázisra számított a konszolidáció éveiben.[351] A kádári MSZMP a kezdetektől a tanácsi rendszer továbbfejlesztését kívánta ösztönözni. Már egy 1957-es PB-határozatban feladatként jelölték meg a tanácsok bővülő gazdasági eszközeinek és önállóságának megteremtését a második tanácstörvény talaján állva.[352] Ugyanebben az évben törvényt hoztak az államigazgatási eljárás menetéről (1957/IV. tv.), illetve a népi ellenőrzésről (1957/VII. tv.), amelyek valójában a tanácsok pártellenőrzését tették lehetővé. Ám a kommunista hatalom hosszabb távú terveiben is számított a tanácsok munkájára. Az első ilyen nagyszabású társadalomalakító folyamat az ötvenes–hatvanas évek fordulóján végrehajtott, sok helyen kierőszakolt szövetkezetesítés.[353] Mindezekkel együtt a kádári politika alapjának tekinthető életszínvonal-emelés során is támaszkodni kívánt a tanácsrendszerre.

Az államhatalom konszolidációja után a hatvanas évek elején a tanácsok működésének fejlesztése, illetve a szocialista demokrácia helyi szintű kibontakoztatása vált az elsődleges feladattá. A Kádár vezette MSZMP lassan elsajátította azt a hruscsovi politikát, amely a felülről irányított, zárt és bürokratikus politikai-gazdasági rendszer helyett a meglévő politikai kereteken belül az alulról jövő mozgást kívánja kihasználni a rendszer reformja érdekében. Az össznépi állam elképzelése szerint nem egy totális társadalom jönne létre – amellyel Hruscsov a desztalinizálás idején már leszámolt –, hanem a társadalom tagjai, szervezett közösségei által megfogalmazott érdekek alulról jövő kifejeződése egy általános akaratként.[354] Ez a gondolkodás érvényesült, számos korlátozás beépítésével, az új gazdasági mechanizmus reformjának tervezésekor is. A szocialista demokrácia helyi szintű megjelenítése tehát nem csupán a legitimációs retorika része volt. A rendszer itt új, alkotó energiák felszabadulására várt azzal, hogy nagyobb önállóságot és gazdasági ösztönzést kívánt nyújtani a tanácsoknak. A gazdasági reformot megalapozó ideológiai irányelvek a szocialista demokrácia fejlesztését három terepen kívánták véghez vinni: a rendszer demokratizmusát kifejező intézmények terepén, a különböző érdekek szocialista szempontú összeegyeztetésével, illetve a tömegek közvetlenebb és hatékonyabb részvételének biztosításával a hatalom gyakorlásában.[355] Az irányelvek a gazdaságirányítás mellett a tanácsi politika számára is lefektették a következő alapelvet:

„A szocializmusban csak központosítást látó, régebbi hibás szemlélet maradványai ma elsősorban a helyi szempontok elhanyagolásában jelentkeznek. Az ilyen szemléleti móddal és gyakorlattal szemben növelnünk kell az önállóságot, hangsúlyozva és megértetve, hogy nem létezhet szocialista demokrácia helyi sajátos érdekek és az ezeket érvényesítő – tehát a hatásköröket és jogokat törvényileg is pontosan rögzítő – önállóság nélkül."[356]

A településfejlesztés és a helyi lakosság foglalkoztatása mellett – vidéken ez főként a téeszben gazdálkodókat vagy alkalmazottakat jelentette – számos addigi állami feladat került át a tanácsok hatáskörébe: az oktatási és kulturális feladatok nagy része, az egészségügyi és a szociális intézmények üzemeltetése. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után szükségessé vált új törvényi keretek kialakítása a további fejlesztéshez. Az államszervezet reformját célzó, az MSZMP KB és a Minisztertanács közös, 1970-es ülésén elfogadott intézkedési terv az új tanácstörvény megalkotását tette meg az államélet és a szocialista demokrácia fejlesztéséről szóló koncepció elsődleges feladatának.[357] A tervezet célja a gazdasági önállóság kiterjesztése, a különböző tanácsi szintek hatásköreinek elhatárolása, a hierarchikus államszervezeti viszonyok tisztázása, a vezetés és az apparátus színvonalának növelése mellett a népképviseleti elv erősítése, a lakossággal, illetve a tömegszervezetekkel kialakított kapcsolat elmélyítése volt. Ebben a szellemben született meg a Kádár-rendszer tanácsokról szóló törvénye, a harmadik tanácstörvény, amelyet 1971 februárjában fogadtak el (1971/I. tv.).

Igazgatás és társadalmasítás

Az 1971-es tanácstörvényt a politikai-ideológiai-államtudományi irodalomban heves eszmecsere előzte meg a hatvanas évek során. A tanácsok két nagyobb, a társadalmat és gazdaságot megmozgató folyamat kapcsán lehettek e tudományos-ideológiai diskurzus részei.

A szocializmus megalapozásához a hivatalos ideológia szerint szükséges volt a szövetkezetesítés. A kádári történeti narratívában a háború után az uralkodó osztályok elnyomásával és a hazai ipar államosításával létrejött a proletárdiktatúra. A mezőgazdaság tulajdonviszonyainak átalakítása, főleg az 1945-ös földosztás után, azonban nem mehetett végbe diktatórikus vagy adminisztratív eszközökkel. Ezért ezt egy hosszabb folyamatként képzelték el a kommunista vezetők, és sokban építettek az agitáció és a meggyőzés erejére. Ez a valóságban ugyanakkor korántsem jelentette a kényszerítő eszközök, legtöbb esetben a fizikai bántalmazás hiányát. Mindazonáltal a kádári vezetés, ellentétben Rákosi

és társai nézeteivel, előszeretettel állította be magát a parasztság szövetségesének, a vidék barátjának. Az agitációs munkában pedig nagyban támaszkodott a helyi viszonyokat ismerő tanácsi vezetésre. Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a tanácsok életét a téeszesítési folyamathoz való hozzájárulás kötötte le. A tanácsokra ebben a folyamatban hasonlóan kívántak támaszkodni Kádárék, mint az 1956-os forradalom után a közigazgatás helyreállításában és a hatalmi viszonyok országos stabilizálásában.

A „szocialista építés" tehát megkövetelte a tanácsok hozzájárulását az átalakításhoz, azonban a tanácsdemokrácia elveit sem lehetett ideológiailag figyelmen kívül hagyni. A helyi tanács mint fórum és vitakör segítette a meggyőzést. Vagyis a tanácsok az igazgatás mellett a demokratikus formák megnyilvánulásának első, kísérleti terepeként is funkcionáltak. Az *Állam és Igazgatás* Apró Antal előadását idézte 1960 tavaszán, amelyen az akkor miniszterelnök-helyettesi posztot betöltő Apró néhány igen pozitív példával hozakodott elő:

„Pl. Hajdú és Zala megyékben, több községben a tanácsok rendkívüli tanácsülést hívtak össze, ahol megtárgyalták a község átszervezési lehetőségeit. E községekben a tanácsülés kisebb-nagyobb vita után egyhangúlag foglalt állást a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett. Hajdú megyében, Gáborján községben alapos előkészítő munka után az 1959. november 26-án kibővített tanácsülés helyeslően állást foglalt a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett, és javasolta a falu dolgozó parasztjainak, hogy lépjenek termelőszövetkezetbe. Ezt követően a párttagok és tanácstagok, valamint ezek rokonai jó példával jártak elöl, aláírták a belépési nyilatkozatot, és két héttel a tanácsülés után Gáborján termelőszövetkezeti község lett."[358]

Apró a szövetkezetesítés befejezése után is kiemelkedő szerepet szánt a tanácsoknak az új mezőgazdasági struktúra megszilárdításában. Ez a gazdasági beruházások során az együttműködést és a szervezési munkák mellett a dolgozó parasztság mint helybéli lakosság igényeinek kielégítését is jelenti. A tanács fontos szerepet kapott a szociális és egészségügyi intézményrendszer megteremtésében és fenntartásában, az oktatási és kulturális lehetőségek biztosításában. Sőt, a tanácsi működés végső célját abban jelölte ki, hogy a helyi irányítás feladatait egyre szélesebb körben, a lakossággal együttműködve oldják meg. Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke ugyanezen szempontból értékelte a tanácsok feladatát 1960-ban, az alkotmány ünnepén. A tanácsok előtt álló kettős

1957, Mária Valéria-telep. *Fortepan / Budapest Főváros Levéltára*

feladat Dobi szerint: megszilárdítani a helyi termelőszövetkezeteket, ugyanakkor növelni a termelés színvonalát, igazodva a növekedő lakossági igényekhez. A tanácsdemokrácia és a szocialista demokrácia szempontjából azonban az is fontos, hogy „[a] tanácsok feladataik ellátása közben megtanítják a dolgozókat az államigazgatásra, lehetőséget nyújtanak számukra, hogy előkészítsék, kialakítsák egy magasabb fejlettségi fokú szocialista társadalom önigazgatását".[359]

A szocialista rendszer történelmileg belátható célja a kommunista önigazgatás elérése volt, ez a program az SZKP XXII. kongresszusa (1961) után a hivatalos politikai célképzet elemévé vált a kelet-európai szocialista államokban is.[360]

A társadalmi önigazgatás mint demokratikus közösség

A Kádár-rendszer szocialista demokráciája abban különbözik a burzsoá demokráciától – szóltak az érvelések a rendszer védelmében –, hogy a demokrácia egyszeri és manipulált aktusa, vagyis a választás helyett a rendszer elemeiben és komplex mechanizmusaiban egy közvetlenebb demokratikus formát fejleszt ki. A hivatalos fejlődésnarratíva szerint a proletárdiktatúrára azért volt szükség, hogy a régi rend uralkodó kisebbségét letörje, illetve a többségi proletáruralom belső ellenségeit megfékezze. A későbbi fejlődés a szocializmus alapjainak lerakása, azaz 1962 után a hruscsovi utópiában öltött testet, ez pedig a kommunizmus eléréséhez szükséges társadalmi fok, az „össznépi állam" elérése. Az össznépi államban már nem csak az osztályellentétek oldódtak fel, hanem az ellenséges osztályok maradványai is betagozódtak a szocialista társadalomba:

„Államiságunk fejlődésének fő vonása a szocialista demokrácia további kibontakozása, hogy társadalmunk fokozatosan a többség demokráciájából az egész nép demokráciájává váljék."[361]

Mindez szükségessé tette a néptömegek bekapcsolását az állami működésbe:

„A lakosság tömegeinek egyre szélesebb körben való bevonása az állami ügyek intézésébe a szocialista társadalom fejlődése szempontjából azért is alapvető jelentőségű, mert ezen keresztül teremtődik meg az előfeltétel ahhoz, hogy a társadalmi szervek és a társadalom maga fokozatosan átvegye az állami feladatokat, és előrehaladjunk a »társadalom önigazgatásának« megvalósulása irányába."[362]

Az önigazgatás felé tett lépésként értelmezett társadalmasítás egyik kiemelt terepe pedig a helyi politika működése volt, az államhatalmat képviselő és a centralizált igazgatási logikát követő szervekből a helyi lakossági igényeket kiszolgáló s az öntevékenységnek helyet adó fórum és mechanizmus, tehát a tanácsdemokrácia lett volna:

„A hatalom gyakorlásának, a dolgozó tömegek állami munkába történő bevonásának, a szocialista demokrácia fejlesztésének fő szervezetei a tanácsok, mert bennük együttesen megtestesül a hatalmi és tömegszervezeti jelleg."[363]

Az alulról jövő kezdeményezések a munkahelyek világán kívül, a lakóhely szerinti közösségi igények szerint jöttek létre. A szocialista demokrácia közvetlen letéteményesévé és politikai gyakorlatának kísérleti terepévé az üzem és a tanács vált:

„Ha úgy tesszük fel a kérdést, hol van ma leginkább lehetőség a demokrácia erősítésére, azt válaszolhatjuk: elsősorban azokon a területeken, amelyek a legközvetlenebbül kapcsolódnak a tömegek mindennapi életéhez. Ezek pedig főleg a termelőüzemek és a községi, városi tanácsok. A termelőüzemekben az üzemi demokrácia kibontakozásához rengeteg új lehetőséget teremtett és teremt a gazdaságirányítási rendszer reformja, és ez ki fog hatni a gazdasági terület egészére. A reform – helyesen – az alsó láncszemekre (az üzemekre, vállalatokra) helyezte a hangsúlyt, abból indult ki, hogy az újfajta kapcsolatok szilárd alapon csak alulról felfelé alakíthatók ki. Az állam és demokrácia továbbfejlesztése szempontjából hasonló »láncszemek« lehetnek főleg az alsóbb szintű tanácsok."[364]

Állam és demokrácia, igazgatás és önkormányzás kapcsolatán kívül a tanácsoknak fontos szerep jutott a népesség nevelésében, a szocialista dolgozói közösség tudati fejlesztésében. Így a helyi politikai viszonyok normalizálása és a komplex irányítási rendszer finomhangolása mellett a népnevelés fórumaként is számítottak a tanácsokra:

„A tanácsok a közélet demokratizálásának alapvető fórumai, tekintve, hogy a lakosság nagy tömegei ezekben a szervekben gyakorolják állami-politikai jogaikat. A tanácsrendszer nagyszerű mechanizmusában száz- és százezer szállal fűződik össze népünk és államunk. A tanácsok az állam politikai alapjainak, népünk akarati és cselekvési egységének fő állami szervezetei. E szervekben az államhoz fűződő kapcsolatok számos formája, a tanácsszervek tevékenységének társadalmi hatása meghatározó szerepet tölt be pártunk politikai, gazdasági és kulturális programjában, társadalmunk szocialista átalakulásának ütemében. Azáltal, hogy a tanácsok útján bevonjuk a dolgozókat az államvezetésbe, a gazdaság, a kultúra, az emberi jólét építőmunkájába, társadalmi mértékben új és új emberi értékek születnek, formálódnak, kibontakozik az emberek közösség iránti érdeklődése, törődése a közügyekkel, növekszik aktivitásuk a falu és város fejlődése, az egész ország politikai, gazdasági, társadalmi fellendülése érdekében."[365]

1968, József Attila-lakótelep, Nagyjátszó. *Fortepan / UVATERV*

A közösségi légkör, majd a helyi közösségi szellem átalakulása a szocialista politikai nevelés elmélete szerint akkor lehetett sikeres, ha az egyéni kezdeményezés – természetesen a kijelölt politikai kereteken belül – ösztönzést kap, és nem gátló tényezőkkel szembesül. A bürokratizmus csökkentése, amely a desztalinizálás és a szocialista társadalmasítás egyik kiemelt célja volt, a helyi politika szintjén is elkerülhetetlenné vált:

„Az állampolgárok tömeges és hatékony közéleti tevékenységének is főleg az áll az útjában, ha a bürokratikus szervezeti formák és módszerek a demokratikusak fölé kerekednek, ha azokat a szerveket, amelyeken keresztül az állampolgárok közügyekben való részvétele elsősorban kell hogy megvalósuljon, epizód- vagy éppen statisztaszerepre kárhoztatják."[366]

A hatalmi szándék tehát az volt, hogy amint az ötvenes évek végének és a hatvanas évek elejének normalizációs folyamatait követően az állami rendszerrel kapcsolatban létrejött a társadalmi akarat kifejezésének és becsatornázásának a rendszere, úgy ezek a mechanizmusok mikroszinten is működésbe lépjenek. A társadalom mikroszintű mozgósítását, a tanácsi munka társadalomhoz való igazításával, a helyi lakosság és a tömegszervezeti tagság bevonásával kívánták elérni.[367] Helyi szinten is megjelent a közösségi ember ideáltípusa, amelyhez a jövő szocialista állampolgárának karakterjegyeit társították. Tulajdonképpen a kommunizmus győzelméhez, a korszakban felvázolt kommunista társadalom „építőkövének" gondolatához érkezünk el, egy olyan embertípushoz, aki a közösségi érdeket az egyéni vágyak fölé helyezi, vagy legalábbis képes összeegyeztetni az emberi lét e két pólusát. A tanácsok fejlesztésével, a társadalmasítás folyamatával kapcsolatban e még távolinak tűnő cél is felderengett az ideológia szerzői előtt:

„Az úgynevezett politikatudomány, s közelebbről a politikai szociológia nem egy művelője foglalkozott a közéleti tevékenység szempontjából »ideális« állampolgár karakterisztikumainak összeállításával. A leggyakoribbak: széles körű műveltség, közügyek iránti érdeklődés, tájékozottság a nemzetközi, a belső és a lokális politikában, anyagi függetlenség, elegendő szabad idő, mentesség a csoportérdekektől és befolyásoktól, fejlett kritikai érzék, szónoki és publicisztikai készség, bátorság és önzetlenség."[368]

A helyi társadalom mozgósítása

A társadalom felől érkező kezdeményezések, mint a társadalmi munka[369] vagy a népi ellenőrzés,[370] az államszocialista rezsim ideológiájának részét képezték a hatvanas évek előtt is. Az igazgatás társadalmasításának ideája mint alulról jövő társadalmi kezdeményezés a tanácsi szinteken jelentkezhetett először.

Ez egyrészt azt az állami feladatot jelentette, amely révén egyre több „dolgozót" vontak be az állami munkába, másrészt az egyes igazgatási szervek feladatait a társadalmi szervezetekhez telepítették.[371] A Minisztertanács Tanácsszervek Osztályának helyettes vezetője a konkrét feladatok és lehetőségek sorát írta le, amellyel az igazgatás társadalmasítása a tanácsi munka által előrehaladhatott.[372] Elsőként említette a tanácsok igazgatási osztályainak lehetőségeit arra, hogy mely területen vonhatják be a helyi kötődéssel és helyismerettel bíró, illetve lakó- és utcabizottsági tagokat, azaz aktívákat. Így a szabálysértési ügyekben az elkövetőt vagy az elkövetés helyét jól ismerő tagok nyilatkozhattak, csakúgy, mint a Ptk.-ból eredő igazgatási feladatok esetén (birtokháborítási ügy, birtokvédelmi eljárás, tartási és életjáradék-szerződések megtartása, békéltetési eljárás, hagyatéki leltározási feladatok, gyermek- és ifjúságvédelem, tűzvédelem, hadkötelezettek alkalmassági vizsgálata stb.). Az aktívák ugyanakkor segítséget nyújthattak, közreműködhettek olyan családi események kapcsán, mint a születés, a házasság vagy az elhalálozás:

„Szocialista életünk egyes kiemelkedő családi eseményeit mindinkább szokássá válik a közösségbe tartozás gondolatának kidomborításával megünnepelni, illetőleg a gyászesetek alkalmával a közösség együttérzését ezúton is dokumentálni. Az ilyen eseményekben társadalmi aktívák közreműködésének elősegítése céljából alakítottak a tanácsok állandó bizottságokat."[373]

Az igazgatás feladatait vették át helyi szinten (lakótömb, utca) az egyes lakóbizottságok és utcabizottságok, ügyelve a rendre és a szocialista erkölcsnek megfelelő életvitelre is. Ugyanakkor a társadalmasítás olyan átfogóbb igazgatási területeket is érinthetett helyi szinten, mint a kereskedelmi tevékenység elősegítése és ellenőrzése, a pénzügyi igazgatás területén a tervezőmunkába való bevonás, az ipar- és építésügy területén a magánszektorral való együttműködés, az egészségügyi igazgatásban egyes egészségügyi akciók megszervezése (pl. oltások, felvilágosítás), illetve a művelődésügy területén az oktatás és a népművelés kiterjesztése. Mindezek működéséhez és működtetéséhez azonban a tanácsi szervek hatásköreinek rendezése, a tanácsi munka eredményesebbé tétele és a tanácsi szintek egymáshoz való viszonyának rendezése,[374] illetve a hivatalnoki struktúrán is kívül lévő társadalmi munkás, aktíva jogállásának és felelősségének tisztázása[375] volt szükséges.

A társadalmasítás eszméjében a társadalmi munka egyre sokrétűbb jelentéssel gazdagodott, valójában az államigazgatás, a tömegszervezetek és a lakosság közötti kapcsolata fejezte ki a szocialista demokratizmus működését, a szocialista demokrácia kiszélesedését. A „társadalmi" egyszerűen azt, a közösség fejlődése és jóléte céljából végzett munkát jelentette, amelyért a résztvevők nem kapnak fizetést vagy egyéb juttatást. A társadalmi munka terjedése azzal a következménnyel járt – mutattak előre a kor szocialista államtudósai –, hogy a szocialista államban a közösségek és a szélesebb társadalom ügyei kevert úton, társadalmi és állami úton lesznek kezelve:

„Az össznépi szocialista demokrácia feltételei között tehát minden ügy társadalmi úton, de állami úton is intéződik. Az állami és társadalmi szervek mozgásban, átalakulásban vannak, valamennyi szerv tevékenysége a demokratizálódás állapotát éli, így merev megállapításokat nem tehetünk."[376]

A társadalmi munka természetesen számos területen bontakozhatott ki, így a szakszervezetek mint a munka világához legközelebb álló társadalmi szervezetek szervező, érdekvédő, kulturális-nevelő munkájában is. A szocialista demokratizmus átalakító erőinek fontos helyszínei a további társadalmi szervezetek voltak: a szövetkezeti mozgalom, az ifjúsági mozgalom, illetve a népfrontszervezetek. A helyi demokrácia szempontjából azonban még fontosabb az egyes önkéntes formák említése.

Az egyesületek, amelyek „bár nem tartoznak az osztályuralom társadalmi szervezeti formáihoz, mégis sok olyan feladatot látnak el, amelyek igen közel állnak az állami szervek tevékenységéhez, és segítik az állami szervek tevékenységének megvalósítását, kölcsönösen együttműködnek az állami szervekkel, és támogatják egymást".[377] Az *Állam és Igazgatás* egyetemi tanár szerzője ugyanilyen fontos társadalmi tevékenységként fogta fel a társadalmi bíróságok munkájában való részvételt, a munkásőrségben fenntartott tagságot vagy a testnevelési és sportegyletek működését. Az eddigiekből látható, hogy a társadalmasítás helyi szinten számos formában mehetett végbe, és bár a tömegszervezeti jelenlét, illetve a társadalmi önszerveződés látványosan a nagyobb településeken jöhetett létre, a szocialista demokrácia összállami mechanizmusa nem hagyhatta figyelmen kívül a legkisebb településeket sem. Dr. Radó Imre, a Baranya megyei tanács vb-titkársága szervezési és jogi csoportjának vezetője a már többször idézett tanácsi folyóirat oldalain éppen arra mutatott rá, hogy a

társadalmasításnak nincsenek bevett formulái és intézményesített megoldásai. Ezért kisközségi szinten eltérő gondolkodásra van szükség, mint egy fővárosi kerület esetében. Ezek kevésbé látványosak, azonban ha az egyes példákat országszerte követik a kisközségek, az nagyban előreviheti a szocialista demokrácia társadalmasítást feladatul kitűző ügyét:

„A társadalmasításnak a kisközségekben egyik fő formája a főfoglalkozású államigazgatási dolgozók társadalmi munkatársakkal való felcserélése. Az erre irányuló kísérletek megyénkben az egyes községi társadalmi vb-elnökök megválasztásával indultak meg."[378]

De van, ahol szükségből kovácsoltak erényt, és a tanácsi apparátust egészítették ki társadalmi önkéntesekkel:

„A Baranya megyei új közös tanácsok esetén azonban sokszor a tanácstagok száma kevésnek bizonyul, ha a külközségekből a végrehajtó bizottságba, az állandó bizottságokba is választanak tanácstagot. Ezért a kirendeltségi bizottságban helyet kaptak – a tanácstagok köré csoportosulva – aktív dolgozók is, a helyi társadalmi és tömegszervezetek vezetői."[379]

Érdemes tekintetbe venni, hogy mindezeket a társadalmasítási elemeket igyekeztek beemelni az 1971-es harmadik tanácstörvénybe. A törvény elfogadása után egy évvel a Szolnok megyei tanács elnöke büszkén számolt be a tanácsok és a társadalom között szövődő, sokrétű viszonyrendszerről. Ekkor már az MSZMP X. kongresszusán (1970) elhangzott iránymutatásnak a szellemében,[380] az új tanácstörvény alapján, a tanácsok önállóságát és önkormányzási hatékonyságának növelését, valamint a társadalmi munka egyre több fronton való ösztönzését tűzte ki célul a politika, így a tudományos ideológia is. Fodor a Szolnok megyei tapasztalatok alapján kitér azokra a formákra is, amelyek nem váltották be a helyi igazgatási munka társadalmasításának ígéretét. Ilyennek bizonyult az utcabizottságok működése vagy az állandó jelleggel működő választási bizottságok politikai tevékenysége.[381] Annál nagyobb számban sorolt fel olyan területeket, ahol a társadalmi bevonásnak biztató jeleit tapasztalta, és ahol a fejlődés további ösztönzésére van szükség, az új tanácstörvény szabályozásához igazodva. Az első terület a tanácsi feladatokról való tájékoztatás és a további feladatok megoldásába való bevonás. Ennek módját a megyei elnök

1964, Tatabánya, Újvárosi lakótelep. *Fortepan / Bojár Sándor*

az évenkénti tanácstagi beszámolók iránti lakossági érdeklődés, illetve a beszámolókon felvetett közérdekű bejelentések számának növekedése és jellegük változása alapján jelölte ki. Utóbbinál az egyéni kérelmek, sérelmek bejelentésének csökkenő tendenciája volt regisztrálható, míg ezzel egyenes arányban növekedett a közösségi érdekű bejelentések, így község- és településfejlesztés-

re tett javaslatok száma.[382] A cikk írója szerint emelkedő tendenciát mutatott a megválasztott, így közvetlen lakossági felhatalmazással rendelkező tanácstagok bevonásának aránya a szakigazgatási feladatok végrehajtásába és ellenőrzésébe. Ez a bizottsági munka a szakismeretet kívánó feladatokra való kiterjesztését, így az állandó és eseti bizottságok számának és tagjainak növekedését vonta maga után, illetve a nem tanácstag társadalmi aktívák részvételének növekedését az egyes szakértelmet kívánó munkákban.[383] A társadalmasítás a tömegszervezetek tanácsi munkába való bevonásával is intenzívebbé vált. A cikk a tanácsi munka terén jelentős szervezetekként említette a Hazafias Népfront, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a Termelőszövetkezetek Területi Szövetsége, a Szövetkezeti Mozgalom és a Vöröskereszt helyi tagjainak munkáját, továbbá a megyénként létesült Szakszervezetek Megyei Tanácsa minden intézménye alá tartozó tagság munkáját is. Ugyanígy felívelő tendenciát mutatott a társadalmi munka mennyisége az életkörülmények javítása és az infrastruktúra-fejlesztés területén. A cikk kiemelte azt is, hogy a társadalmi munka mindezek mellett a szocialista és a közösségi tudatformálás területén is nagy arányú előrelépést tesz lehetővé:

„A különböző társadalmi szervezetek aktíváinak, a tanácstagoknak, az utcabizalmiaknak, a népfront aktivistáinak a tudatformáló politikai tevékenysége – társadalmi munkája, szellemi tevékenysége – tartozik ide, amelynek eredménye világosan megmutatkozik gazdasági egységeink erősödésén, az életkörülmények javulásán, a dolgozó tömegeknek a társadalmi összefogáshoz való viszonyán."[384]

A társadalmi munka kérdésében a helyi és az országos politika nem feledkezett meg a fejlesztési feladatok, a társadalmi munka hasznosítási lehetőségeinek felmutatásáról, illetve a társadalmi munka jutalmazásáról, megbecsüléséről. A megyében évenként kiosztott *Társadalmi munkáért* elnevezésű kitüntetések éves aránya (500 arany-, 800 ezüst-, 1000 bronzjelvény, illetve 2-300 darab emlékplakett) jelezte, hogy az nem elsősorban a kiválóság felmutatásának eszközeként, hanem a bevonás praxisaként működött. Figyelemre méltó volt a „társadalmi összefogásból" megszülető, megyei kiterjedésű kezdeményezések száma is, amelyből a szerző találomra nevezett meg fél tucatot: Tegyünk többet községünkért, városunkért!; A járás legtisztább, legkulturáltabb községe; Tavaszi társadalmi munkanapok; a KISZ különböző jelszóval kiadott mozgalmai; Tsz a fiatalokért – a fiatalok a tsz-ért!; 90 óra társadalmi munka

a 900 éves Szolnokért.[385] Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után az egyes helyi beruházások már szinte kivétel nélkül a tanáccsal való együttműködésben jöttek létre, ráadásul a soron következő ötéves terv előkészületeibe is bekapcsolódtak. Ezáltal a társadalmi szervezetek, illetve az egyes aktívák ebben az időszakban szintén helyet kaphattak a településfejlesztési feladatokban. Ugyanúgy fontosnak tartotta a szerző a hatósági ügyek intézésébe való bekapcsolódást, ezek elsősorban szabálysértési ügyintézést jelentettek, amiben a közügyek iránt leginkább érdeklődő helyi lakosok vettek részt. Az ő személyükben vált valóra a közösségi ember szocialista mintája: a közbizalmat élvező tanácstagok.[386] A társadalmi részvétel helyi formáinak felsorolása azonban ezzel még nem ér véget a szövegben: a társadalmasítás számos kialakuló formája kecsegtetett sikerrel. Így a szerző egyaránt említette a szülői munkaközösségek társadalmi munkáját, amelyek az iskola körüli járda rendbehozatalától a családlátogatásokig bezárólag segíthetik az oktatási és nevelési munkát. A kereskedelem ellenőrzésében a társadalmi ellenőrök, a közérdekű bejelentések és panaszok kezelésében az úgynevezett népi ellenőrök[387] munkája jelentett segítséget a helyi tanács számára. Az igazságszolgáltatást és a törvényesség erősítését a népi ülnökök növekvő száma biztosította, nem beszélve a munkájuk megelőzésre kifejtett hatásáról. Az önkéntes tűzoltó testületek a megelőzés, a tűzvédelem, illetve a mentőtevékenységek területén; az önkéntes rendőri szervezetek pedig a „közbiztonság szilárdításában" támogatták a szocialista demokrácia helyi működését.[388]

Az 1971-es tanácsi törvény végrehajtását és a tanácsdemokrácia fejlődését deklarálta az MSZMP KB 1972. augusztusi állásfoglalása. Eszerint a tanácsok és a helyi társadalom együttműködése a várt fejlődési irányba mozdult, mind a népképviseleti jelleg kibontakozásában, mind a tanácsi testületek és végrehajtó bizottságok munkájában. A dokumentum szerint a tanácsok központi irányítása a világosabb utasítási rendszer és utasítási alárendeltség letisztultságának tekintetében jelentős előrelépést hozott, míg a tanácsi gazdálkodás immár illeszkedett az új gazdaságirányítási rendszer elvárásaihoz. Az állásfoglalás retorikájának fontos eleme volt, hogy kiemelte, a lakosság körében népszerűek az intézkedések:

„A tanácstörvényt a közvélemény kedvezően fogadta. Bevezetését követően nőtt a tanácsok tekintélye, a velük szembeni várakozás és ezzel együtt a felelősségük. A lakosság részvétele fokozódott a tanácsok munkájában, bővült és tartalmasabb az együttműködés a nem tanácsi szervekkel."[389]

1968. július 26., Festik az ablakkeretet és az ajtót az egyik új ház lakói Járáspusztán, ahol a Lenin Termelőszövetkezet tagjai elhatározták, hogy felszámolják a nagy kiterjedésű tanyavilágot, és új falut építenek.
MTI Fotó: Fehérváry Ferenc

Ugyanez az optimizmus volt érzékelhető két évvel később a tanácstörvény végrehajtásáról szóló államtitkári beszámolóban, amely szerint – a háború utáni évtizedeket figyelembe véve – a lakosság részvétele a tanácsi munkában még soha nem volt olyan intenzív és sokoldalú, mint a harmadik tanácstörvény hatására, a tanácsok önállósága pedig a helyi viszonyok legtöbb területén ígéretesen növekszik. A hibák, melyek kiküszöbölése az elkövetkezendő

évek feladata, a korábbi gyakorlatokból erednek, amelyeket bizonyosan orvosol az új törvény hatásköri és mechanizmusbeli szabályozása.[390] Csakhogy a hetvenes években az államigazgatás, így az ebbe a körbe sorolt tanácsi munka is új kihívással volt kénytelen szembenézni: az egyre inkább specializálódó állami (és gazdasági) irányítás és demokrácia problémájával.

• • •

A Kádár-rendszer kommunista jelenkortörténete a helyi igazgatás és önkormányzatiság történetét összességében egyenes vonalú fejlődésként láttatta, habár a visszatekintés elővette az első, Rákosi-korszakban elfogadott tanácstörvény hibáit. A második, Nagy Imre miniszterelnöksége alatt elfogadott tanácstörvényt e hibák kijavítására tett kísérletként láttatta. A narratíva azonban annyiban mindenképpen egységes volt, hogy a tanácsi szervezet létrehozását és fejlesztését a népszuverenitás gyakorlásának egyre szélesebb körű kiterjesztéseként érzékelték.

A Kádár-korszak tanácstörvényének, azaz a harmadik tanácstörvénynek a kidolgozása pedig már a hatvanas évek reformfolyamatához igazodott, a tanácsi szervek működését és a tanácsdemokrácia mechanizmusait olyan komplex igazgatási és társadalmi folyamatként mutatva be, amely által a népesség többsége részt vehet a helyi érdekeltségű politika irányításában. A hetvenes–nyolcvanas években a tanácsi hatáskörök bővülésének köszönhetően a politikai és szakcikkek a lakossági szolgáltatások körének bővülésével büszkélkedtek, a településfejlesztés kedvező statisztikai adatait citálták. Mindeközben a szocializmus helyi közösségei valóban kialakították helyi praxisaikat, amelyek azonban nem vagy csak minimális mértékben érintkeztek a hatalommal, és igyekeztek nem politizálni. Ezek a „rendszeren kívüli" közösségi formák éppen azt az űrt kívánták betölteni, amelyre a tanácsrendszer nem volt képes, kompetenciái, felhatalmazása vagy anyagi hiátusa miatt. Az említett gyakorlatokra talán a legjobb példa a kalákában épített lakás, amely a szocialista időszak alatti folyamatos lakásépítési problémát kívánta megoldani.

A hetvenes évek gazdasági válsága és a fizetési mérleg egyre kedvezőtlenebb alakulása miatt a tanácsrendszer finanszírozására egyre szűkösebb források álltak rendelkezésre. A tanácsrendszer válságának kibontakozása a rendszer általános válságjelenségeit követte. Utóbbiak között a legfontosabb,

hogy a településfejlesztés anyagi és technológiai lehetőségei egyre inkább leszakadtak a nyugati színvonaltól, a város és a vidék különbsége növekedett. A történet természetesen a rendszerváltással, illetve az 1990-es önkormányzati törvénnyel ért véget, amely teljesen átalakította a helyi önkormányzatok működését és céljait.

Jegyzetek

345 Papp Lajos 1976. A tanácsok negyedszázados tevékenysége. In: Kovács Tibor (szerk.). *A tanácsrendszer negyedszázada: Tanulmányok*. Budapest: Nyomtatványellátó Vállalat.; Balogh Sándor et al. 1978. *A magyar népi demokrácia története, 1944–1962*. Budapest: Kossuth.

346 Papp, *i. m.*, 15–40. o.

347 Szentpéteri István 1965. A közvetlen demokratikus intézmények mai szerepe. *Társadalmi Szemle*, 20/7, 30–43. o.

348 1950/I. törvény, I. fej., 2. paragrafus, 2. pont.

349 Balogh et al., *i. m.*, 166–167. o.

350 Balogh et al., *i. m.*, 232–234. o.

351 A forradalmi és nemzeti bizottságokkal kapcsolatban azonban nem maradt el a politikai felülvizsgálat és felelősségre vonás. Erről lásd az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 28-i állásfoglalását (MOL OL MK-S 288. f. 5/6. ő. e.).

352 Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957. július 29-i ülése (MNL OL MK-S 288. f. 5. cs. 34. ő. e.)

353 A szövetkezetesítés a korai Kádár-korszak legjelentősebb gazdasági, politikai és társadalmi vállalkozása, amelyet az intenzív politikai agitáció mellett gyakran a politikai erőszak is jellemzett. Lásd a kilencedik fejezet bevezető részét.

354 Az össznépi állam szovjet koncepciójáról lásd Kalmár Melinda 2014. *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris. 189–191. o. A „hruscsovizmus" politikai hatásáról a keleti blokk országaiban lásd Katalin, Miklóssy 2011. Khrushchevism after Khrushchev. The rise of national interest in the Eastern Bloc. In: Smith, Jeremy – Ilic, Melanie (eds.). *Khrushchev in the Kremlin. Policy and government in the Soviet Union, 1953–1964*. London – New York: Routledge. 150–170. o.

355 A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei (1965. március 11–13.). In: Vass Henrik (szerk.). 1968, *i. m.*, 125–163. o., 136–137. o.

356 Uo. 136–137. o.

357 Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. április 16-i, kibővített ülése a „tanácsrendszer és szerveinek fejlesztése" mellett, a helyi politikával és igazgatással kapcsolatosan a választási rendszer és a lakásépítés fejlesztéséről is határozott. (MNL OL MK-S 288. f. 4. cs. 106. ő. e.)

358 Apró Antal 1960. A tömegek bevonása a társadalmi és az állami munkába: a nevelés legfontosabb módszere. *Állam és Igazgatás*, 10/3, 161–178. o.

359 Dobi István. Alkotmányunk és a tanácsok. *Állam és Igazgatás*, 10/8, 561–565. o.

360 Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a kommunista társadalmi önigazgatás egy politikamentes fejlődési szakasz elérését jelentette. Dr. Antalffy György szocialista államfejlődéséről szóló kötetének végén így foglalja össze a kommunista társadalmi önigazgatás lényegét: „1. az az egész társadalom érdekeit kifejező szervezet, és olyan nem politikai jellegű szervezet lesz, amely alapjaiban különbözik az osztályjellegű államszervezettől; 2. lehetővé teszi az egész társadalomnak, hogy saját ügyeit önállóan intézze, ellentétben az államszervezettel, amely speciális, elkülönült, kiemelt apparátust alkalmaz erre a célra; 3. olyan szervezet lesz, amely mindenekelőtt a nevelés eszközét alkalmazza, a társadalmi együttélési szabályok betartásának kialakult készségére támaszkodva, ellentétben az állami kényszert alkalmazó állami szervekkel." Antalffy György 1965. A társadalmi önigazgatásról. *Állam és Igazgatás*, 15/6, 496–514. o., 499–500. o.

361 Dallos Ferenc 1964. *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Budapest: Kossuth.

362 Beér János 1962. *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 392–394. o.

363 Dallos, *i. m.*, 12. o.

364 Lakos Sándor 1969. *A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában*. Budapest: Kossuth. 14. o.

365 Dallos, *i. m.*, 355–356. o.

366 Szamel Lajos 1967. A lakosság részvétele a közügyekben és a szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 22/3, 31–42. o., 39. o.

367 Ez a mikroszintű mozgósítás, a tömegek helyi aktivitásának eszménye az országgyűlési és tanácsi választások propagandájának fontos elemét alkotta. Az Agitációs és Propaganda Osztály javaslata az 1967-es választásokra kiemeli, hogy „Államunk demokratizmusa a jövőben tovább szélesedik, és így még inkább lehetővé válik, hogy a tömegek aktívan szóljanak bele a közügyek intézésébe. Ennek érdekében nő az országgyűlés és a tanácsok szerepe." *Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. december 7-i ülésének jegyzőkönyve* (MNL OL M-KS 288-41/64. ő. e., 14. o.). Az Agitációs és Propaganda Osztály 1970. decemberi javaslata pedig a következő évi jelölőgyűlések számára a legfontosabb kérdésként „az országos politikai kérdések közül az országgyűlési képviselők jelölőgyűlésén az államélet, a szocialista demokratizmus fejlesztése, a tanácstagok jelölőgyűlésén a tanácsok szerepe, önállóságának növelése tárgyalását szabja meg". *Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. január 5-i ülésének jegyzőkönyve* (MNL OL M-KS 288-41/150. ő. e., 15. o.).

368 Szamel, *i. m.*, 37. o.

369 Ortutay Gyula 1960. A társadalmi munkáról. *Állam és Igazgatás*, 10/9, 641–653. o.

370 Markója Imre 1961. A társadalmi bíráskodás problémái hazánkban. *Állam és Igazgatás*, 11/1, 1–9. o.

371 Kovács Tibor 1962. Az igazgatás társadalmasítása. *Állam és Igazgatás*, 12/6, 437–449. o., 440–441. o.

372 Uo. 444–448. o.

373 Uo. 445. o.

374 Machács Gábor 1963. Az államigazgatási munka társadalmasításának néhány problémája. *Állam és Igazgatás*, 13/4, 276–284. o.

375 Szamel Lajos 1964. Az államigazgatás társadalmasításának néhány elvi problémája. *Állam és Igazgatás*, 14/10, 913–918. o.

376 Antalffy György 1965. A társadalmi önigazgatásról. *Állam és Igazgatás*, 15/6, 496–514. o., 507. o.

377 Uo. 513. o.

378 Radó Imre 1966. A társadalmasítás néhány kérdése a kis községekben. *Állam és Igazgatás*, 14/4, 365–370. o., 369. o.

379 Uo. 371. o.

380 „A tanácsok munkáját oly módon kell fejleszteni, hogy erősödjön mind népképviseleti-önkormányzati jellegük, mind pedig államigazgatási funkciójuk. A kongresszus megállapítja, hogy a tanácsok önállóságának növelése, hatáskörük bővítése és felelősségük fokozása, önkormányzati jellegük erősítése – szocialista osztálypolitika." *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve, 1970. november 23–28.* Budapest: Kossuth. 472. o.

381 Fodor Mihály 1972. A lakosság közvetlen és állandó részvétele a tanácsok munkájában. *Állam és Igazgatás*, 22/1, 40–55. o., 22. o.

382 Uo. 42. o.

383 Uo. 43–44. o.

384 Uo. 46–47. o.

385 Uo. 48. o.

386 Uo. 50–52. o.

387 A népi ellenőrzés „az ország gazdasági, szociális, egészségügyi, kulturális fejlesztésére vonatkozó célkitűzések megvalósítását" felügyelte, illetve hatásköre kiterjedt az állampolgári fegyelem, a társadalmi tulajdon, a munkaszervezés, a dolgozói életkörülmények és a korrupció elleni harc területére. A népi ellenőrzés tagjai munkán kívüli, önkéntes alapon vettek részt a kampányszerű ellenőrző akciókban. A népi ellenőrzés intézményét az 1968. évi V. törvény szabályozta.

388 Fodor, *i. m.*, 52–54. o.

389 Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának állásfoglalása a tanácstörvény végrehajtásának tapasztalatairól (1972. augusztus 27.). In: Vass Henrik (szerk.). *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1971–1975.* Budapest: Kossuth. 333. o.

390 Papp Lajos 1974. Beszámoló a tanácstörvény végrehajtásáról. Papp Lajos írásbeli és szóbeli beszámolója, egységes szerkezetben. *Állam és Igazgatás*, 24/11, 962–1014. o.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

„A nép és a szülőföld igaz szeretete" – Szocialista hazafiság a forradalom utáni két évtizedben

Eger városában 1967-től rendeztek országos tanácskozásokat a szocialista hazafiságot érintő témákról. A tematikus tanácskozásokat 1967 és 1972 között évente, majd kétévente az 1552-es ostrom végének (október 17.) évfordulóira időzítették. A szocialista hazafiság témáját mindig valamely más témával összekötve, évről évre eltérő aspektusból tárgyalták. Így esett szó az irodalom és a szocialista hazafiság, a honvédelmi nevelés és a szocialista hazafiság, a honvédelmi nevelés és a filmművészet, az ifjúság és a szocialista hazafiság, a történelem és a szocialista hazafiság, a tömegkommunikáció és a szocialista hazafiság, a közművelődés és a szocialista hazafiság, az internacionalizmus és a hazafiság, a munkásmozgalom, munkásosztály és a hazafiság, illetve a gazdaság és a hazafiság problémáiról. Az egri tanácskozásoknak ideológiai célja volt: összehozták a történet-, az irodalom és a társadalomtudomány akadémiai tudósait és egyetemi oktatóit, a kultúrpolitika területének vezetésével, írókkal és művészekkel, a társadalmi szervezetek képviselőivel és a helyi párt- és társadalmi szervezetek vezetőivel. Közülük kerültek ki az előadói az egyes tanácskozásoknak, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy elsősorban nem szakmai, hanem ideológiai-reprezentációs célú rendezvényeket tartottak Egerben.

Eger városa a szocialista hazafiság eszméjének egyik fontos szimbóluma lett a Kádár-korszak éveiben. Ebben fontos szerepet játszott a várvédő Dobó István és elesett katonáinak emlékezete, amelyet igyekezett az egri városvezetés ápolni. Részben ezt a célt szolgálta Gárdonyi Géza művének, az *Egri csillagok*nak (1968) a filmre vitele is. A film töretlen népszerűsége döntő szempont lehetett abban, hogy a város adjon helyet a szocialista hazafiságról szóló országos konferenciának. Dobó és katonái példáját egyetlen alkalommal sem felejtette megemlíteni a házigazda szerepében fellépő Varga János, egri tanácselnök.

1978-ban a munkásmozgalmi múlt és a szocialista hazafiság témáit tárgyalta a tanácskozás. Az egri tanácselnök ebből az alkalomból a következőképpen kötötte össze a múlt és a jelen harcait, és benne Eger városának szerepét:

„Az 1552. évi világraszóló győzelem a török hódítók felett, az önfeláldozó hazafias magatartás követendő példa minden magyar számára. Városunkat történelmi múltja, szocialista jelene, szocialista társadalmat építő dolgozóinak eredményes tevékenysége a hazafiságra neveléssel foglalkozó tanácskozás méltó helyévé avatja."[391]

A várvédő hősök hazaszeretete a saját pátria védelmében nyilvánult meg. Ez a fajta patriotizmus pedig eszményként tételeződött a szocialista hazafiság teoretikusai számára. De mit is jelentett a szocialista hazafiság fogalma? Egy szocialista nemzetkoncepcióról volt szó, vagy egyszerűen az MSZMP-nek is kellett valamit mondania a nemzet problematikájáról? A következő oldalakon a szocialista hazafiság fogalmának jelentésváltozásait tekintjük át az állampárt és a hozzá tartozó intézmények propagandisztikus, didaktikus kiadványain és vitairodalmán keresztül az 1956-ot követő két évtizedben. A szocialista hazafiság Kádár-kori történetéhez szervesen hozzátartozó történészi vitákat nem érintjük, mivel a fogalom történetének és politikai felhasználásának szempontjából ezek a viták nem kérdőjelezték meg a pártpropagandában kifejtett jelentéseket. Az egyetlen ilyen jellegű szöveg Király István hetvenes évek közepén megfogalmazott koncepciója, amelynek tételeit akadémiai vita keretében méltatták vagy kritizálták. Azonban ennél a szövegnél is a szocialista patriotizmus ideológiai meghatározásának bemutatására szorítkozunk.

Szocialista patriotizmus a kommunista ideológiában

A szocialista patriotizmus kérdését az ideológiatörténet többnyire a kommunizmus és a nacionalizmus közötti ideológiai feszültség felől igyekszik megközelíteni.[392] Amennyiben a kommunizmusra zárt dogmatizmusként tekintünk, kézenfekvőnek tűnhetnek azok a nézetek, miszerint a két eszme teljesen kizárja egymást, vagy hogy a nemzetről, a nemzeti értékekről szóló diskurzus pusztán a korlátlan hatalomra törő kommunisták retorikai stratégiájának ré-

1968, Pilisborosjenő, az egri vár kicsinyített mása az *Egri csillagok* című film forgatásakor. Sinkovits Imre színművészt Dobó István jelmezébe öltöztetik.
Fortepan / Bojár Sándor

sze. Ezektől a magyarázatoktól távolodva, úgy vélem a szocialista patriotizmus a nacionalizmus kérdésére adott kommunista válaszként fogható fel, amely a Szovjetunióban[393] és később Kelet-Európában egymástól nagymértékben eltérő ideológiai variánsokat produkált. Kelet-Európa és a Szovjetunió szocialista patriotizmusai közötti rokonság a fogalmi struktúrában érhető tetten. Egyszerűen arról van szó, hogy a marxizmus-leninizmus (-sztálinizmus) tételei egyik variánsban sem kérdőjeleződtek meg a nacionalizmussal szemben. A politikai közösséget érintő kérdésekre elsősorban mindig a kommunista ideológia adott választ, a hazafiság, nemzeti érzés, nemzeti tradíció problémái mindig e domináns ideológia függvényében értelmeződtek.[394]

A sztálini évek kommunistái szorosan követték a szovjet vezetésű Komintern, majd a szervezet feloszlatása után, Sztálin és munkatársainak iránymutatását a nemzeti politika meghatározásában.[395] A hatalom megragadása érdekében minél szélesebb rétegeket próbáltak meggyőzni a kommunista

politika egységesítő, népi-nemzeti jellegéről, és elhárítani a hazafiatlanságra irányuló vádat, vagy – a kelet-európai országok esetében – a közvélemény azon feltételezését, hogy politikájukat Moszkvából irányítják. Mindezek mellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy a sztálinista Kelet-Európában ez a folyamat együtt járt a nemzeti kultúra és a népi tradíciók kommunista újraírásával. A cseh Zdeněk Nejedlý[396] vagy Magyarországon Révai József teoretikus munkássága arra enged következtetni, hogy a stratégiai megfontolások mellett a kommunisták komolyan vették a nemzeti tradíciók kommunista szellemben való átfogalmazását.[397]

A Sztálin utáni évtizedek a szocialista patriotizmusok nagyobb mértékű differenciálódását mutatják Kelet-Európában. A szovjet főtitkárok, Hruscsov és Brezsnyev utalásai a szocializmus lokális formáira, valamint a szocializmus domesztikációjának[398] nevezett folyamat teret engedett a nemzeti sajátosságok szélesebb körű kifejezésének. A szakirodalmat ebből az időszakból leginkább foglalkoztató két eset, a szovjet példa mellett a Német Demokratikus Köztársaság és Románia nemzetépítési modellje. Az NDK-ban az állampárt kísérletet tett a szocialista nemzet kiépítésére, melynek ugyanúgy része volt a hazafias politikai nevelés a hatvanas évektől, mint a németség szimbólumainak kisajátítása, a nyolcvanas években pedig a német kultúra nagyjainak rehabilitációja.[399] Romániában a szovjet vezetésű tömb politikájától való elszakadás egyszerre ment végbe a nemzeti történelem és a románság etnikai alapú újrafogalmazásával, az ideológiai tisztogatásokkal a nemzetietlennek vélt pártvezetők és értelmiségiek soraiban, illetve a nemzeti kisebbségeket sújtó politikai kampányokkal.[400] Szemben a kelet-német és román sajátosságokkal, azokban az országokban, ahol jelentős ellenzéke akadt a kommunista berendezkedésnek, a nemzetre való hivatkozás korlátozott maradt, nem hatotta át a mindennapok ideológiáját. A legitimációt ezekben az országokban a jóléti juttatások kiszélesedése és a növekvő életszínvonal jelentette. Utóbbi politikai irányvonal jelent meg az 1956 utáni Magyarországon, az 1968-as prágai bevonulást követő csehszlovák „normalizációban",[401] és ha korlátozottan is, a hetvenes évek Gierek vezette Lengyelországában.

Nem állíthatjuk azonban, hogy az utóbbi szocialista államokban ne lettek volna kísérletek a nemzeti eszme tisztázására és revíziójára. A Kádár-rendszer szocialista patriotizmusának története éppen ezt bizonyítja. A kísérletek valóban nem jártak a tömegek politikai indoktrinációjával, a szocialista patriotizmus Magyarországon, leszámítva az ünnepi szimbólumokat, az állampárthoz

hű értelmiség és a káderréteg eszménye volt. A szocialista patriotizmus (és a hozzá kapcsolódó proletár internacionalizmus) legfeljebb a politikai hűség jelszavaként jelent meg a mindennapi életben. Így a szocialista patriotizmus mindvégig egy ideológiai kísérlet maradt, a kádári szocializmus jövőjének olyan koncepciója, amely a rendszer hanyatlásával párhuzamosan száműzetett a bürokrácia, a történettudomány és a politikai nevelés szótárából.

Hazafiak és hazaárulók 1956 után

A Kádár-rendszer születését feldolgozó történettudomány az 1959-ben megjelent pártállásfoglalást, *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* szóló téziseket tartja a rendszer első komoly megnyilvánulásának a szocialista patriotizmussal, illetve a hazafiság fogalmával kapcsolatban. Létezik azonban egy két évvel korábbi megfogalmazása az ötvenhatos forradalom nemzeti függetlenséget hirdető eszméivel szemben kifejtett hazafiságnak. Egy évvel az októberi forradalom után, az akkor pár hónapja alapított Kommunisták Ifjúsági Szövetsége *Ki az igazi hazafi?* című brosúrájában fektette le a szocialista értelemben vett hazaszeretet alapjait. A kilencedik oldalon a hazaszeretet fogalmát elsődlegesen a hazáért való munkálkodásban és a haladásért vívott harcban jelölték meg. Ugyanakkor a hazaszeretet plebejus lokálpatriotizmusként és a tradícióihoz való ragaszkodásként is tételeződött, amennyiben *„a hazai táj szeretetét, a szellemi kultúra és az anyanyelv megbecsülését, a nép haladó történelmi hagyományainak ápolását"* jelentette.[402] Így került a követendő történelmi hősök közé *„Dózsa, Mészáros Lőrinc, Batsányi, Verseghy, Csokonai, Martinovics, Hajnóczi (sic), Kölcsey, Petőfi, Vörösmarty, Arany, Táncsics, Vajda, Ady, József Attila".*[403]

Egy fontos kitétel többször is előfordult a brosúrában, amelyet az ötvenhatos forradalmi felkelés elleni propaganda fontos eszközének tekinthetünk. A hazafiságot igyekezett a mindennapi élet harcaihoz, tehát a termelő munkához, felvilágosításhoz és a hagyomány csendes ápolásához kötni. Ezért hivatkozott a kiadvány a dolgozók hazafiságára, amelyet „nem helyes tehát csak kiemelkedő hőstettekhez kötni".[404] „A nép ilyen értelemben vett mindennapi hazafisága az igazi hazafiság, mely szemben áll a reakciós hazafisággal, ami a vagyonos osztályok sajátja."[405] Ezzel elérkeztünk a KISZ-brosúra szocialista hazafiságának ellenfogalmához.

A szocialista hazafiság emocionális felfogásának, a megszerzett hazára és jogokra épülő szocialista haza szeretetének ellentéte a puszta politikai érdek, tehát a burzsoázia osztályérdeke. Ahogy a brosúra fogalmazott, „a burzsoá nacionalizmus tehát nem hazafiság, nem hazaszeretet, hanem az igazi nemzeti érdekkel – a társadalmi haladással, emberi haladással, a szocializmussal – szöges ellentétben álló burzsoá érdekek nemzeti színűre mázolt leple, gyalázatos visszaélés a tömegek tényleges hazaszeretetével".[406] Ez a visszaélés munkálkodott az októberi forradalom nacionalista jelszavaiban, a felkelés szovjetellenesre hangolásában és a semlegesség eszméjében, melyek azonban a külső imperialista politikai erők érdekeit szolgálták. A Nagy Imréhez és köréhez köthető nemzeti kommunizmus tehát nem volt más, mint a hamis tudat, egy összeesküvés megtévesztő stratégiája: „Így szerepelt le Magyarországon a »nemzeti kommunizmus« ideológiája és gyakorlata, amely nacionalizmus és nem kommunizmus, hanem opportunizmus – tehát fából vaskarika."[407]

Két évvel később, az 1959-es *Tézisek*ben az ideológiai harc legfontosabb frontjaként hivatkoztak a burzsoá nacionalizmus elleni harcra, amelynek ki kellett terjednie a társadalomtudományokra, az ifjúság nevelésére, az irodalomra és a művészetekre, igénybe véve a sajtó, a rádió, a televízió csatornáit mint a propaganda közvetett eszközeit.[408] A *Tézisek*ben ugyanakkor a nemzeti kommunizmus hamis marxizmusként jelent meg. Az ellenforradalmi nacionalizmus és a nemzeti kommunizmus mellett elítélték a harmadik utas gondolatot, amelynek szerepe volt az 1956-os ellenforradalmi ideológia kialakításában.[409] Az ellenforradalmi nacionalizmus széles palettáján megjelentek a jobboldali szociáldemokraták és az eltévelyedett kommunisták is. Déry Tibort és Tardos Tibort név szerint is említette az állásfoglalás. Ugyanúgy váltak ezek a baloldaliak a haza és a haladás ellenségeivé, ahogy a függetlenségi narratíva által kárhoztatott deáki kiegyezés, mely során a hazai nemesség saját népe érdekeit adta fel. Így a burzsoá nacionalizmus a rendszerellenes izmusok széles spektrumát fedte le, gyűjtőfogalomként egyesítve a népellenes, reakciós ideológiákat, az ellenforradalmiságot, a szovjetellenes politikát, a magyar irredentizmust és antiszemitizmust, végső soron pedig a nemzetközi imperializmust. A *Tézisek* megismételték a korábbi KISZ-brosúra gondolatmenetét, amely a szocialista hazafiságot nem eszmék sokaságával írja körül, hanem a lokális kötődéshez, az elmúlt évszázadok forradalmi-függetlenségi hagyományaihoz és a szocialista haladás mindennapjaihoz kötötte: *„A szocialista hazafiság a nép és a szülőföld igaz szeretete, harc a munkásosztály és az egész dolgozó nép társadalmi felszabadításáért és mindenfajta elnyomás megszüntetéséért, a proletárdiktatúra megteremtésével a szocializmus felépítéséért, a kommunizmus teljes győzelemre viteléért."*[410]

Azzal, hogy ez nem mehet máról holnapra, a tézisek anyagát kétszer is megtárgyaló Politikai Bizottság, személyesen pedig Kádár János nagyon is tisztában volt. A második vitában Kádár intette józanságra az elvtársakat. Kádár számára a magyarok többsége nem (burzsoá) nacionalista, de nem is szocialista hazafi. Egyszerűen arról volt szó a főtitkár szerint, hogy a magyarok többsége úgy képviseli a hazafiságot, hogy az az ideológia szerint kiáltó inkonzisztenciát hordoz magában. Ugyanakkor nevelni kellett a népet, hogy tovább tudjon lépni e zavaros nézetrendszeren a szocialista hazafiság felé:

„Itt mindjárt van ez a bizonyos kérdés, hogy fel lehet tételezni, hogy nálunk a felnőtt emberek milliói nem szocialista hazafiak, s nem burzsoá nacionalisták. Egyszerűen hazafiak. Ilyen tudományos világnézet nélkül hazafias érzésűek. Ez a többség. Valahol ezt meg is kellene mondani: a két póluson, a tömegek két ellentétes pólusán van két osztály világnézete s tudatos állásfoglalása a hazafi kérdésében. Egészen bizonyos, hogy sok olyan ember van, akit ha megkérdeznénk, hogy helyesli-e a szovjet–magyar barátságot, azt mondaná, hogy igen. Megkérdeznénk tőle, hogy Kassát szerezzük vissza? Azt mondaná, hogy feltétlenül szerezzük vissza. Ezt nem lehet ellenséges elemnek venni, de zavarodik benne a két dolog. Ezt valahogy meg kell mondani."[411]

A szocialista hazafiság és a burzsoá nacionalizmus a hatvanas évek elejére – amikorra már lezártnak mondható az ötvenhatos forradalommal kapcsolatos ideológiai munka –, a kor szocialista propagandájában ellentétes tartalmú fogalmakként jelentek meg. Ezért, amíg a szocialista hazafiság a néphez kötődött, tehát demokratikus kategóriának számított, a burzsoá nacionalizmus az idegen érdekek és a hazai árulók aknamunkája volt. A szocialista hazafisághoz a haladás, az ország építésének, a csendes fejlődésnek a morális tartalmai tartoztak, a burzsoá nacionalizmus retrográd osztályérdek és összeesküvés volt a nép demokratikus akarata ellenében. Végül pedig, a szocialista hazafiság előremutató – a történelmi fejlődésben a nemzeti eszme egy fejlettebb formáját felmutató – ideológiaként jelent meg, míg a burzsoá nacionalizmus retrográd jelenség maradt az osztályharcok történetében.

1956, Corvin közi felkelő a Kossuth-címerrel. *Fortepan / ETH Zürich*

A propagandaanyagok készek voltak szilárd történeti-társadalomtudományi alapozást adni a szocialista patriotizmus eszméjének. Ez az értelmezési struktúra először is egy statikus-emocionális elemre építkezett, ami nem más, mint a nép és szülőföld – az ismert lokális kultúra és közösség – szeretete. A második elem, a dinamikus-akcionista meghatározás, amely a felszabadításnak, az elnyomás megszüntetésének és a szocializmus építésének a feladatait rótta az igazi hazafiakra. Mindezeket végül a marxista történelemfilozófia narratívája foglalta keretbe, előrevetítve a haladás jövőjét, a proletárdiktatúra–szocializmus–kommunizmus történelmi kontinuumára alapozva. Ezzel az ideológiai kemény maggal szemben a burzsoá nacionalizmus nem rendelkezett szilárd ideológiai alappal. Ami összekötötte az itt megjelenő eszmei irányzatokat, az valamiféle közvetett kötődés a nemzetközi imperializmus erőihez. A személytelen ellenfél itt különböző eszmei kombinációkban jelent meg, lokális tévhiteket ölelt fel. Így került már korán egy platformra a sovinizmus és az antiszemitizmus a kozmopolitizmussal. Simon Péter hatvanoldalas írásában, amely tananyagként készült az MSZMP Budapesti Bizottsága *Időszerű kérdések* tanfolyamához, a burzsoá ideológia kétarcúságát („Janus-fej") emelte ki. Simon szerint a burzsoá nacionalizmus egyrészről a sovinizmus, a fajgyűlölet és az antiszemitizmus eszméivel próbálja fellazítani a szocialista tábort, másrészről azonban megjelenik nála a kozmopolitizmus, amely a dolgozó nép, a szocialista rendszer lebecsülését, nyugatimádatában és fogyasztáscentrikusságában az imperialista hatalmak propagandáját jelölte.[412]

Szocialista nemzet a szocialista hazában

A szocialista patriotizmus hazaszemlélete a nemzet mint szubsztanciális kötelék történelmietlen eszméjének, valamint a terület és kultúra egymást fedő, földrajzi irányultságú megfogalmazásának tagadására épült. A már idézett, 1957-es KISZ-brosúra utóbbit a következőképpen fejezte ki: „A terület, a földrajzi környezet *csak* azért hazám, mert rajta él és dolgozik az én népem."[413] A haza pedig „a nép alkotó és termelő közössége, a terület, a társadalmi rendszer, a nép által termelt anyagi és szellemi kultúra […]".[414] Mint látható, a szocialista patriotizmus hazafogalma az osztályviszonyokhoz, azok szerkezeti változásaihoz kapcsolódott. Az idézett brosúra történeti visszatekintésében így jelent meg a szegények hazája mint a szülőföld naiv, ám őszinte szeretete a kizsákmányolt rétegek, tehát a parasztság

részéről. A szülőföld itt elsősorban nem az állam határaihoz vagy egy behatárolt kultúrához tartozó nemzet tagjainak térbeli szétszóródása szerint értelmezendő, hanem a közvetlen környezethez, a tájhoz kötődik. Dr. Szántó Imre, az Egri Tanárképző Főiskola oktatója főiskolai segédanyagként megjelenő írásában a szülőföld fogalmát mint a szocialista patriotizmus egyik alapelemét tárgyalta. A szülőföld, melyet szűkebb hazaként határozott meg, az elnyomott paraszti rétegek tér- és közösségszemléletéhez kapcsolódott. A szűkebb haza így lett a lakóhely, a szülőföld (tehát a születés és nevelkedés) helye, a munka (a művelésre váró földdarab és a mindezekhez kötődő szerszámok) helye és a tulajdon (az összekuporgatott vagyon) helye. Ezzel szemben a polgári lakóhely a belső térhez és a teret tagoló, illetve gazdagító tárgyakhoz, bútorokhoz kötődik, amelyek a burzsoá profithajhászás hivalkodó jelei, a kizsákmányolásra alapuló társadalmi rend kulturális reprezentációi. Szántó a szülőföldhöz való kötődést egyúttal a tájhoz, a természethez való ragaszkodásként írta le, melyhez az elnyomott rétegeket egyfajta humanisztikus kapcsolat fűzi.[415] Írásában már-már egy proletár panteizmus eszméje körvonalazódik, amelyben a társadalmi kapcsolatok szolidáris jellege mellett az elnyomottak a lakóhelyüket körülvevő természetben találják meg a másik fontos kötődést az életben. Ebből ered az a tétel, hogy a szocializmus, mint a dolgozó nép uralma, az a politikai rendszer, mely az emberek kizsákmányolása mellett a természet kizsákmányolását is megszünteti. Ugyanis a kapitalista termelési rend, mivel a minél nagyobb profit megtermelésére törekszik, szükségszerűen kimeríti és tönkreteszi a környezetet, egyúttal felborítja a lakóhely és a természet között kialakult évszázados egyensúlyt is. A szocialista patriotizmus eszmerendszerében tehát a szocialista haza polgára egy olyan termelési rend alanya, amely a munkavégzés helyét a természeti sajátosságok figyelembevételével, sőt azok védelmében alakítja ki.

A szocialista hazafiság természetközeliségére, a természet és a szocialista modernizáció eredményeinek kiegyensúlyozására hívta fel a figyelmet Óvári Miklós az MSZMP KB Politikai Akadémiáján tartott, hazafiságról szóló 1968-as előadásában.

„A hazafiságnak minden korban fontos eleme a szülőföld szeretete, amibe beletartozik mind az ország természeti szépségeinek, mind pedig az emberi kéz nagy alkotásainak szeretete és megbecsülése. A dunántúli dombok, a Balaton, a Duna és a Tisza, a Mátra és a Bükk, az Alföld végtelen síksága éppúgy hazánk lényeges arcvonásai közé tartozik, mint az Erzsébet-híd, a Tiszai Vegyi Kombinát, Dunaújváros vagy Várpalota."[416]

1959. május 1., felvonulók egy része népviseletben a Thököly úton.
Fortepan / Ongrádi Melinda

A „szegény haza" képe, mint a szocialista patriotizmus autentikus hazafogalma később is részét képezte az eszme propagandisztikus, illetve didaktikus kifejezésének. A fentebb idézett szocialista hazafiságról szóló politikai főiskolai jegyzet a szegény hazát szembeállította az osztályalapú uralomra alapozott burzsoá haza fogalmával. Előbbi az elnyomott osztályok közös létfeltételeit és a szülőföld, a pátria szeretetét foglalja magában. Utóbbi azonban a területre mint kiterjedésre, elsősorban gazdasági nagyságra alapoz, illetve a nemzeti hagyományokban egy misztikus összetartozás eszméjét látja.[417]

A hatvanas évek társadalmi változásai, a szocialista polgárosodás egyre inkább távolabb tolta a társadalmi tudatban a vélt vagy valós osztályellentéteket, a gazdasági alapú társadalmi elnyomást. A „szegény haza" fogalma értelmét vesztette a kádári propaganda és politikai nevelés számára. A Hazafias Nép-

front 1968-as brosúrája a problémát a szocialista társadalom nézőpontjából szemlélte, tehát az egységessé vált szocialista társadalom elé táruló feladatok felé fordult.

„A szocialista hazafiság magasabb fokú fejlődése nem jelenti egyik vagy másik osztály és réteg esetleges privilegizált helyzetének konzerválását, hanem a munkamegosztással kapcsolatos fejlettebb különbségtétel mellett is csökkenti az osztályok közötti távolságot, a különböző rétegek egymáshoz való közeledését hozza magával."[418]

A „szegény haza", a szocialista haza kérdése így a létező szocializmusban a szocialista nemzet kérdésévé válik, amely nem jelenti előbbi elutasítását, inkább egy következő fejlődési fokként értelmezhető. Csatári Dániel egy 1982-es előadásában az 1974-es MSZMP-állásfoglalást idézte:

„A munkásosztálynak a szocializmusért vívott harcával, a szocializmus világméretű előretörésével szorosan összefüggő fejlődés egyik legfontosabb jellemzője, hogy a történelemben eddig ismert burzsoá nemzet mellett megjelent a szocialista nemzet."[419]

Kétfrontos harc

A hatvanas évek második felére – a Molnár Erik-vita[420] kifutási időszaka ez – az imperialista hátterű burzsoá nacionalizmus mellett megjelent a szocialista építés helyes útjának a kérdése, mely tovább finomítja az egyes fogalmak jelentéseit. Benczédi László és Csatári Dániel a szocialista hazafiság társadalomtudományi és történeti megközelítéséről írt munkája arra hívta fel a figyelmet, hogy a szocialista építés saját útjának túlhangsúlyozása a nacionalizmus felé való elhajlásokat jelenthet. A szerzők itt kidolgoztak egy értékkategória-rendszert, melyben különbséget tesznek a nemzeti érdek és a nemzeti önzés, a nemzeti öntudat és a nemzeti gőg, a sajátos út és a provincializmus, a tényleges különbségek és a partikularizmus, az önállóság és a szeparatizmus, végül pedig a jogos szocialista nemzeti büszkeség és a folytonosan újraéledő nacionalista tendenciák között.[421] Az egyensúlyozási kényszer a hatvanas évek utolsó harmadától kiéleződő polgárosodás vitája közepette, fontos elemévé vált a szocialista patriotizmusnak. Ez az egyensúlyozási kényszer jelent meg az 1974-es állásfoglalásban, amely egyes pontokon revízió alá vette a szocialista patriotizmus korábban kifejtett eszméjét.[422]

Ugyanakkor a nacionalizmus korábban elítélt formái és a nemzeti nihilizmus új problémája elleni kétfrontos harc a korábbi ideológiai dokumentumokban is tetten érhető. Az MSZMP KB Politikai Főiskolája által kiadott jegyzet a hazafiságot először politikai ideológiaként jelölte meg, amelyben az osztályviszonyok és az osztályharcok állása tükröződik, másodszor egy erkölcsi ideológiaként, amit emocionális hozzáállásként tételez, végül pedig annak gyakorlati oldala is megjelenik az írásban. Utóbbit a szerzők a „haladó irányú cselekedetekben megnyilvánuló felelősségérzet és ragaszkodás"[423] meghatározással körvonalazták, amelyet a dokumentum később pontról pontra igyekezett kifejteni.

Az osztályviszonyok függvényében felfogott szocialista hazafiság fő ellensége a korábban már kifejtett burzsoá nacionalizmus volt. A burzsoá nacionalizmus osztályhelyzetéből levezetett, logikai ellentmondásokban bővelkedő hazafiaskodása mellett a szerzők kiemelték a patriotizmus demokratikus formáját, amely azonban még nem kapcsolódott össze a szocializmusért folytatott harccal. A dokumentum a burzsoá nacionalizmus mellett igyekezett elítélni a demokratikus hazafiság korai szintjén megrekedt nemzeti érzéseket is, melyet a „kistulajdonosi szemlélet", az „individualista erkölcs" és a nemzetközi szolidaritás hiánya jellemzett.[424] Éppen ez a proletár szolidaritásigény tükröződött a hazafiság legfejlettebb formájában, a szocialista patriotizmusban, amely egyrészről a proletár internacionalizmus eszméjében, a nemzetközi szolidaritás alapján áll, másrészt a nemzet egészét, annak felszabadító küzdelmeit támogatja az elnyomó hatalmakkal szemben. Furcsán hangzik, de ez utóbbit próbálta bizonyítani a következő kitétel. „A proletariátus még a burzsoá hazát is megvédi, abban az esetben ha azt idegen elnyomás fenyegeti."[425] Végső soron tehát az ideális történelmi fejlődés egy pontján a proletár hazafiság az egész nép hazafiságává kell hogy váljék, és ezt a feladatot tűzték ki a jegyzet szerzői a jövőre nézve.

Ez a stádium a szocialista patriotizmus ideológiai ellenfeleinek legyőzésével érhető el. Az ideológiai ellenfél az imperializmus, mely a már ismert hasonlat szerint, két arccal jelenik meg az ideológiai harcban. Az egyik a burzsoá nacionalizmus, amelynek két formája a helyi, bezárkózó nacionalizmus, más néven izolacionizmus, a másik a nemzetközi agresszió letéteményese, a nagyhatalmi sovinizmus. A burzsoá nacionalizmus mindkét formájára jellemző, hogy az osztályviszonyok problémája elé állítja a nemzeti kérdést, nemzeti önzés és gyűlölködés, nemzeti gőg és elfogultság jellemzi, túlhangsúlyozza a területi elvet mint a nemzeti közösség alapját. Mindezek bizalmatlanságot, ellenséges-

kedést szítanak, táplálják a fajgyűlölő, antiszemita, illetve szovjetellenes eszméket. A szocialista patriotizmus másik ellenfele a kozmopolitizmus, amely a proletár internacionalizmusnak mint nemzetközi elköteleződésnek a helyes formájával áll szemben. A kozmopolitizmus a szocialista hazafiságon alapuló proletariátusok nemzetközi szolidaritásával szemben anakronisztikusnak véli a hazafiságra való hivatkozás minden formáját: *„Azt hirdeti, hogy a hazafiság, a nemzeti kérdés, a függetlenségi törekvések elavult dolgok, minthogy a gazdaság már világgazdasággá, a politika világpolitikává fejlődött."*[426] Nem nehéz az utóbbi megjegyzésben felfedezni a globalizáció eszméjének korai megjelenésére adott kritikai választ, ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy ez a gondolat a bipoláris szembenállás világában született meg, a másik oldal, a kapitalista nyugat elítélésének új formájaként.

Szupranacionalizmus: új ellenség a hetvenes évek közepén?

A Molnár Erik-vita a forradalom után a kádári ideológia szempontjából azért tett szert a történészi érdeklődésnél szélesebb körre, mivel kapcsolódott a párt azon hivatalos irányvonalához, mely az ötvenhatos forradalom kiváltó okai között említette a Rákosi-korszak dogmatikus politikáját. A vita során ez a Révai-féle függetlenségi hagyomány kiterjesztő értelmezésének kritikáját jelentette Molnár részéről, aki a függetlenségi harcok osztályjellegét vagy azoknak a hiányát állította a történészi vizsgálódások középpontjába. Ez nagy fokú szelekciót jelentett a kommunista átírásokkal amúgy is jócskán terhelt korabeli történetírásban. Nem csoda, hogy a vita Molnár Erik 1966-os halála után, mondhatni, újrakezdődött, és a hetvenes évek közepéig tartott, amikor az MSZMP KB új állásfoglalásában igazította ki a szocialista patriotizmus téziseit. Az 1974-es állásfoglalás közvetlen előzményeként zajlott le a Király István-vita, amelynek eredményeit az új állásfoglalás is tartalmazta. Király István 1973-as akadémiai előadásában a Molnár-vita után kialakult patthelyzetből indult ki, éles határvonalakat vonva a Molnár-féle „baloldali ezoterizmus" és az új tradicionalisták között. Ezen, a szerinte tarthatatlan helyzeten szeretett volna Király felülemelkedni, egyrészt a nacionalizmus – „népieskedő provincializmus, nemzeti önzés, mucsai kór" –, másrészt a „nemzeti közömbösség, a vak individualizmus, a kapitalista illúziókat hegesztő nyárspolgárság, provinciális

1973. augusztus 20., A Magyar Honvédelmi Szövetség hajója a dunai víziparádén. *Fortepan / MHSZ*

sznob nyugatosság" elleni kettős eszmei harcban.[427] Utóbbi eredőjeként az általa szupranacionalizmusnak nevezett nyugati integrációs és a szocialista blokk egységét fellazító politikát nevezte meg. Király többször is megemlítette, hogy a szupranacionalista stratégia az „American way of life" eszmeiségét hirdeti, nemzeti közömbösséggel megfertőzve a szocialista tudatú állampolgárokat. A szupranacionalizmus egyenesen a polgári, nemzetek fölöttiség eszméjéből ered, amelynek haladó, felvilágosodás kori formája korcsosult imperialista politikává a 19. század folyamán. A 19. századi polgári nemzetek fölöttiség – amely már fogalmában is különbözik a szocialista nemzetköziségtől – az „arisz-

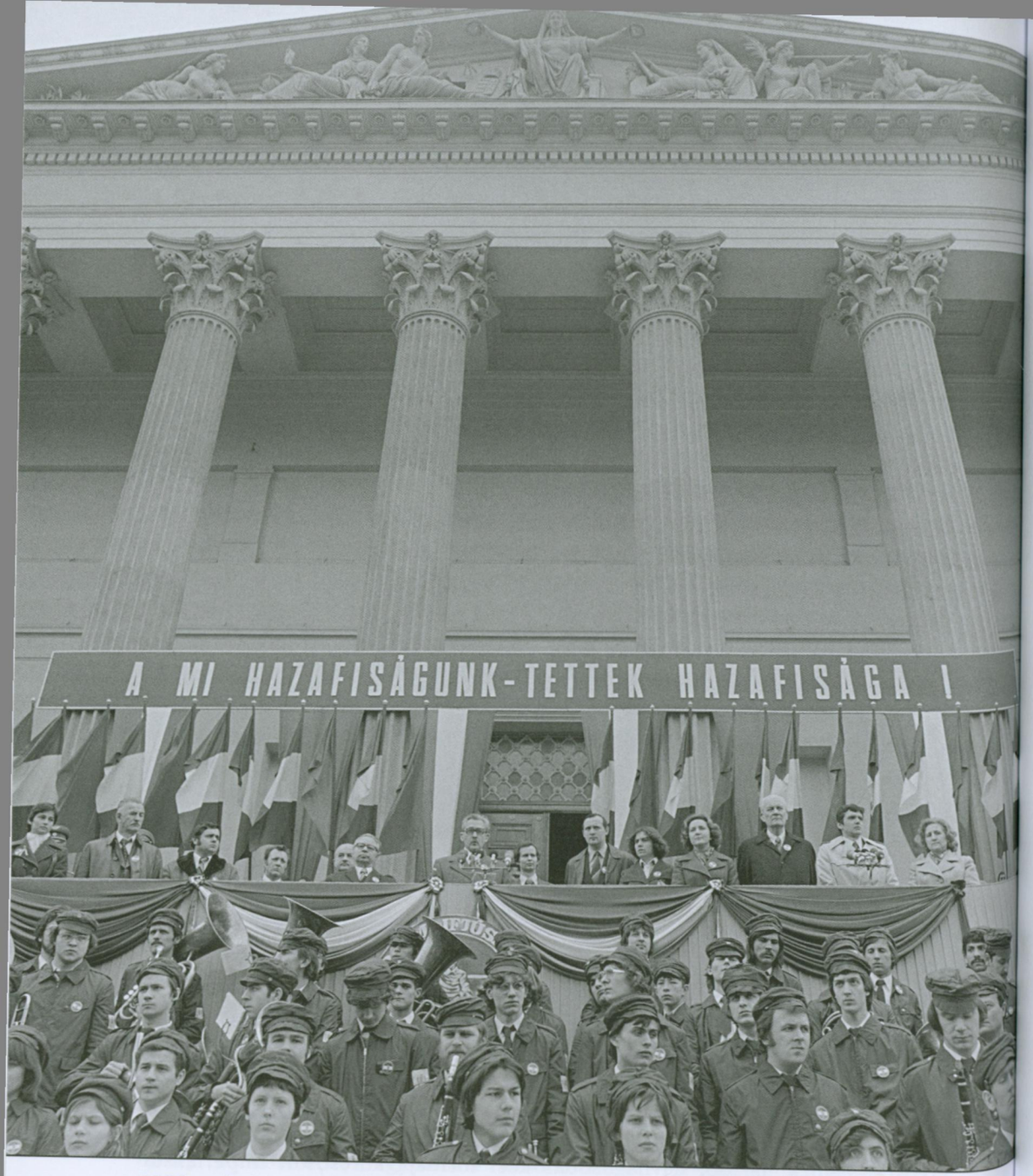

1978. március 15., Nagygyűlés a Múzeumkertben, az 1848-as forradalom 130. évfordulóján. *MTI Fotó: Benkő Imre*

tokratizmus"-t, a néptömegektől való idegenkedést és a szenvedők lenézését jelenti.[428] Ez az antidemokratikus eszme a 19. század végétől az egyre inkább erősödő nacionalizmussal is összekötődött, ez tükröződött az olyan nyugatimádó toposzokban, mint a „kereszténység védőbástyája", a „kultúra védvára", „államalkotó nép". Ezek a Király által a nemzeti mitológiába sorolandó elemek hátráltatták a megbékélést Közép-Európa népeivel és nemzetiségeivel. Szerinte a második világháború után a nyugati kulturális befolyásolás egyre inkább az amerikai értékek hirdetését jelentette, egyúttal a nemzeti értékek elvetendő provincializmusként jelentek meg e folyamatban. Emellett azt is kijelenti Király, hogy ez a „nyugatimádó nemzeti közömbösség"[429] jelentette 1956 igazi eszmeiségét.

Király érvelése azonban itt nem ért véget. Ahogy az előadását követő vita lezárásában is nyomatékosította, a szocialista patriotizmus és a szupranacionalista kozmopolitizmus két egymástól gyökeresen eltérő politikai filozófiát takar. Míg a szocialista patriotizmus és proletár internacionalizmus a hetvenes évek közepére az egyenlőség elveit érvényesítő, a demokratizmust egyre magasabb fokon megteremtő közösségi formák, addig a szupranacionalizmus a társadalmi különbségek növelésében (olyan jelenségekre kell itt gondolni, mint az újkori tőkés rabszolgaság, a vendégmunkás-migráció vagy a brain-drain), az egyéni érdekek és az individualista ethosz kifejezésében érdekelt. A két közösségi felfogás közti különbséget még inkább kifejezi a következő idézet, amelyben a szocialista közösségiséget állította szembe a tőkés individualizmussal.

„A maga szűkebb közössége iránt felelősséget érző, népével együttmenni akaró, a messzire nézés mellett a közelre is néző felelős sors – a személyiség – helyett a minden közösségi köteléktől szabadulni vágyó, puszta, pőre én – az eloldott ember –, az individuum lesz itt az eszmény."[430]

A társadalmat atomizáló individualista értékszemlélet ellen, mely a hetvenes évek elejétől egyre mélyebb gyökeret vert a magyar társadalomban, Király a nemzeti hagyományok újragondolását, a felszabadító-függetlenségi hagyomány revízióját és a népi jelleg hangsúlyozását tartotta megfelelő lépésnek a történészek részéről. Király programját úgy is nevezhetnénk, mint félfordulatot a nemzeti hagyományok felé, a szocialista patriotizmus népi, ugyanakkor még mindig marxista alapokon nyugvó megújítását. Végül Király három ponton sürgette a szocialista patriotizmus eszméjének megerősítését: a szocialista nemzetköziség

relációjában, a „szocialista állampolgári öntudat", másként a közösségért érzett felelősség kialakításában, végül pedig a mindennapok szocialista építésében való részvételben. Utóbbit nevezte a „hétköznapok forradalmasításának", melylyel lehetségessé válik „az otthonteremtés egy ország számára".[431]

A hetvenes évek első felében lábra kapó vita a szocialista patriotizmus lényegéről, illetve az 1974-es állásfoglalás kompromisszuma határozta meg a szocialista patriotizmusról szóló vélekedéseket a Kádár-rendszer további időszakában. A rendszer ezentúl nem csak eltűrte, de támogatta is a nemzeti hagyományok, a népi Magyarország tradícióinak ápolását. Így a népi folklórtól (mint például a táncház mozgalom beindulása az 1970-es évek elején), a történelmi személyek és szimbólumok (mint például Szent István király és a Szent Korona) szocialista rehabilitációjáig sok minden belefért a kádári patriotizmus új formájába.

A szocialista patriotizmus az 1956-os forradalmat követő években egy harcos, az ideológiai ellenfogalomra (szocialista patriotizmus – burzsoá nacionalizmus) épülő ideológiaként jelent meg. A nyolcvanas évekre azonban egy olyan, a magyar társadalmat integráló felfogássá (szocialista nemzet) alakult, amely a rendszer ideológiájának alapfogalmaként szerepelt a kultúrpolitikában és a politikai nevelés területén egyaránt. Csatári Dániel, a korábbi történészviták résztvevője, egy 1982-es nevelési konferencián előadott beszéde a szocialista patriotizmust a korábban megszokott módon a polgári nemzetfogalommal állította szembe, ugyanakkor a hazafiság történeti eszméinek nagy szintézisét igyekezett kialakítani. A népi-nemzeti hagyományokra épülő szocialista patriotizmus elemeinek kombinációját a felépült ház metaforájával érzékeltette.

„Képletesen szólva tehát a szocialista nemzet olyan új épülethez hasonlítható, amelynek megdönthetetlen tartópilléreit a szocialista társadalmi rend törvényszerűségei alkotják, de ebbe az új épületbe építjük be az első nemzettípus felhasználható tégláit is. Sem a tartópillérek, sem a téglák nélkül nem építhető fel az épület. Más szavakkal: aki az új tartópillérek fontosságát tagadja, az szándékaitól függetlenül nacionalista hatásokat enged érvényesülni, aki viszont a régi téglák beépítésének szükségességét vonja kétségbe, kozmopolita befolyás alatt áll."[432]

Csatári a modern szocializmus tartópilléreiként határozta meg a társadalmi struktúrát, azaz a proletáriátus vezette népi egységet, a szülőföldet, mint a dolgozó osztályok hazájának szeretetét, a szocialista világrend(szer)hez való tartozást, a lenini nemzetiségi politika követését és a társadalom kialakult szocialista tudatát. A hagyomány tégláit pedig a szülőföldhöz és a helyi közösséghez való tartozás, az anyanyelv ápolása és a nemzeti értékek megismerése és közzététele alkotják.

A szocialista hazafiság és a burzsoá nacionalizmus szembenállása egyre inkább kiüresedett (bár az előbbi soha nem szakadt el a szorosan vett ellenfogalomtól), és ahogy a magyar társadalmi fejlődés egyre inkább távolodott 1956 problémáitól, úgy fogyott el az említett szembenállás legitimációs ereje is.

• • •

Milyen politikai eszméket és tapasztalatokat egyesített magában a szocialista patriotizmus fogalma? Az itt vázolt elemzésből a szocialista hazafiság három nagyobb jelentésrétege bontakoztatható ki.

A szocialista patriotizmus részét képezte a kommunista ideológia utópikus hagyományának. Itt a közösség jövőjének egy sajátos megfogalmazásáról beszélhetünk, mely a nemzeti és osztálykonfliktusok egymással való szembenállását egy kommunista irányú civilizatorikus ideológiai vállalkozásban oldotta fel. A szocialista patriotizmus ezáltal a szocialista nemzet, vagyis a marxista történelmi fejlődés azon szakaszát jelenti, mely a történelmi fejlődés utolsó előtti pillanatában még őrzi a partikuláris közösség nemzeti jellegét a kommunizmusban feloldódó világtársadalom küszöbén. Az 1956-os forradalmat követően a szocialista patriotizmus Magyarországon olyan politikai alapfogalomként tételeződött a kádárista propagandában, amely alkalmas az ellenség felmutatására, a barát és ellenség közötti elmosódott határok tisztázására. Míg kezdetben ez az ellenség elítélését, az ellene való harcot szolgálta, a megtorlások enyhülésével a fogalomhoz új jelentések társultak. Az ellenség megjelölése mellett egyre inkább lényegi kérdéssé vált a szocialista patriotizmus pozitív tartalma. A viták tétje ekkor már nem (csupán) az ellenséges erők visszaszorítása volt, hanem a kádári szocializmus politikai közösségének identitása. Az íróknak és költőknek adott amnesztia, a rendszerhű államapparátus kialakítása, a nemzeti történelemről és kultúráról folyó viták határainak tágítása a rendszer és a társadalom közötti kompromisszum alapját jelentették. E kompromisszum viszont akkor lehetett érvényes és válhatott működőképessé, ha a hivatalos ideológia kijelöli a politikai identitás és közösség határait.

A szocialista patriotizmus jelentésváltozása a hatvanas évektől ment végbe. Ez nem jelentette a korábbi jelentésréteg eltűnését. A szocialista patriotizmus – burzsoá nacionalizmus ellenfogalmi párjára épült az új veszélyforrások elleni harc, ilyen volt például a kozmopolitanizmus vagy a szupranacionalizmus. Talán még fontosabb, hogy a történelmi tradíciókban testet öltő nemzeti identitás a hatvanas évek végétől egyre inkább pozitív elemként jelent meg a szocializmus építésében. A társadalmi atomizálódás, a szocialista közösség széttöredezése, ugyanakkor a fogyasztáscentrikus nyugati kultúra csodálata egyaránt aggasztó tendenciákat jelzett a párt baloldali erői, a munkásellenzék prominensei, illetve a korábbi népi írók, az állampárthoz laza szálakkal kötődő népi-nemzeti irány képviselői számára. Ez a nézőpont különböző történeti és publicisztikai viták során fejlődött, majd egyes elemei beépültek az 1974-es MSZMP-állásfoglalásba. A szocialista patriotizmus mint a burzsoá nacionalizmus és a kozmopolitizmus között egyensúlyozó fogalom a Kádár-rendszer utolsó éveiig a kádárista értelmiség érvrendszerének fontos pontja maradt.[433]

Jegyzetek

391 *Munkásosztály, munkásmozgalom, hazafiság. IX. országos tanácskozás a szocialista hazafiságról Egerben, 1978. október 19–20.* Budapest: Zrínyi–Kossuth. 10. o.

392 A kommunizmus és nacionalizmus antagonisztikus felfogásáról lásd Kemp, Walter 1999. *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A Basic Contradiction?* London: MacMillan. A nacionalizmusról mint a kommunista vezetések politikai stratégiájáról lásd Connor, Wlaker 1984. *The National Question in Marxist-Leninist Ideology and Strategy.* Princeton: Princeton University Press. A kommunista mozgalmak ideológiájában és gyakorlatában a kezdeti időktől létező nacionalista affinitásról lásd Mevius, Martin 2010. A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése. Ford. Nóvé Béla. *Regio*, 21/2, 3–31. o.

393 Martin, Terry 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* Ithaca – London: Cornell University Press; Brandenberger, David 2002. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956.* Cambridge: Russian Research Centre Studies. A párhuzamos nemzet és birodalomépítés szovjet stratégiáiról lásd Suny, Ronald Grigor – Martin, Terry (eds.). *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin.* Oxford: Oxford University Press.

394 Az ideológiák nacionalizmussal szembeni dominanciájáról lásd Freeden, Michael 2005. Is Nationalism a Distinct Ideology? In: Uő. *Liberal Languages. Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought.* Princeton: Princeton University Press. 204–225. o.

395 Mevius, Martin 2005. *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism.* Oxford: Clarendon Press. 26–47. o.

396 Kemp, *i. m.*, 104–110.

397 A szocialista patriotizmus mozgalmi gyökereiről, illetve a koalíciós idők és a Rákosi-korszak szocialista patriotizmusáról lásd Mevius 2005, *i. m.* A szocialista hazafiság kultúrájáról a korszakban lásd Gyarmati György 2011. *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest: ÁBTL–Rubicon. 324–248. o.

398 Kemp, *i. m.*, 127–128. o.

399 Az elmúlt másfél évtized irodalmából lásd Nothnagale, Alan L. 1999. *Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–1989.* AnnArbor: The University of Michigan Press; Rodden, John 2006. *Textbooks Reds: Schoolbooks, Ideology, and Eastern German Identity.* Pennsylvania State University Press; Saunders, Anna 2007. *Honecker's Children: Youth and Patriotism in East(ern) Germany.* Manchester: Manchester University Press; Palmowski, Jan 2009. *Inventing a Socialist Nation: Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR 1945–1990.* Cambridge: Cambridge University Press.

400 A román nemzeti kommunizmusról szóló alapvető mű: Verdery, Katherine 1991. *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania.* Berkeley: University of California Press. Továbbá Tismăneanu, Vladimir 2003. *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism.* University of California Press.

401 A csehszlovák szocialista patriotizmusról lásd Kemp, *i. m.*, továbbá Abrams, Bradley F. 2004. *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism.* Lanham: Maryland, Rowman and Littlefield; Bren, Paulina 2010. *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring.* Ithaca: Cornell University Press. A lengyel nacionalista tendenciákról a szocializmus időszakában lásd Zuzowski, Robert 1994. The Impact of Nationalism on Communism. The Case of Poland. *History of European Ideas*, 18/1, 33–39. o.; Fleming, Michael 2010. *Communism, Nationalism and Ethnicity in Poland, 1944–50.* London – New York: Routledge. Érdemes kiemelni a bolgár esetről szóló összefoglalót is, Sygkelos, Yannis 2011. *Nationalism from the Left: The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Years.* Leiden–Boston: Brill.

402 *Ki az igazi hazafi? Hazafiság és hazaárulás 1956. október–november. Segédanyag a KISZ akadémiák és előadói csoportok részére.* Budapest: KISZ–Szikra. 12. o. E haladó történelem a Révai József és Mód Aladár történész által kidolgozott kommunista függetlenségi narratíván alapul.

403 Uo. 9. o.

404 Uo. 12. o.

405 Uo. 15. o.

406 Uo. 25. o.

407 Uo. 41. o.

408 A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. (1959. augusztus–szeptember). In: Vass Henrik (szerk.). 1964. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest: Kossuth. 328–352. o., 350–352. o.

409 Uo. 348–349. o.
410 Uo. 344. o.
411 *Tézisek „a nacionalizmus elleni harcról és a szocialista hazafiságról".* MSZMP PB. 1959. július 7. (MNL OL 288. f. 5. cs. 138. ő. e.,) 19–20. l.
412 Simon Péter 1959–1960. *Hazafiság és proletár nemzetköziség: Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága „Időszerű kérdések" tanfolyama számára.* Budapest: Kossuth. 17. o.
413 *Ki az igazi hazafi?,* 7. o.
414 Uo. 9. o.
415 Szántó Imre 1966. *A lakóhely – a „szűkebb haza" szeretete és a szocialista hazafiság.* Eger. 23–30. o.
416 Pach Zsigmond Pál (szerk.). 1977. *Hazafiság – Nemzetköziség.* Szemelvénygyűjtemény. Budapest: MSZMP Budapesti Bizottság – Propaganda és Művelődési Osztály.
417 Geréb Andorné – Kurucz István 1970. *A szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség; A nacionalizmus.* Budapest: MSZMP KB Politikai Főiskolája – Filozófia Tanszék.
418 *A társadalmi struktúra és a szocialista hazafiság* 1968. Hazafias Népfront Országos Tanácsa. Budapest: Kossuth, 15–16. o.
419 Csatári Dániel 1982. A szocialista hazafiság és internacionalizmus aktuális kérdései. In: *Erkölcs és ifjúság. Az erkölcsi nevelés aktuális kérdései.* Szeged: TIT Csongrád Megyei Szervezete.
420 A Molnár Erik-vita szorosan kapcsolódik a Kádár-korszak szocialista patriotizmusának történetéhez. A vita és leágazásának ismertetése azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit. A vita során született írások gyűjteményét lásd Pach Zsigmond Pál (szerk., előszót, utószót írta). 1965. *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról.* Budapest: Kossuth. A vita rendszerváltás utáni feldolgozásához lásd Gyurgyák János 2007. *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest: Osiris. 526–532. o.; Őze Sándor 1993. Diszkriminált évszázadok. A Molnár Erik-vita és a XVII–XVIII. századi szabadságküzdelmeink. In: Földesi Ferenc – Czeglédi Sándor (szerk.). *Bercsényi Miklós és kora.* Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal. 100–107. o.; N. Pál József 1993. Pillantás a Molnár Erik-vitára. In: Uo. 107–115. o.; Lackó Miklós 2008. Molnár Erik és a 60-as évek történészvitája. *Századok,* 142/6, 1483–1536. o.
421 Benczédi László – Csatári Dániel 1967. *Szocialista hazafiság – szocialista történetszemlélet.* Budapest: Kossuth – MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 41. o.
422 Időszerű kérdések. A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. 1974. *Társadalmi Szemle,* 29/10, 32–48. o.
423 Geréb–Kurucz, *i. m.,* 6. o.
424 Uo. 8. o.
425 Uo. 9. o.
426 Uo. 34. o.
427 Király István 1974. Hazafiság és internacionalizmus. (A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok). In: Uő. *Hazafiság és forradalmiság.* Budapest: Kossuth. 133–218. o. 154. o.

428 Uo. 159. o.
429 Uo.
430 Uo. 173. o.
431 Uo. 216. o. A mindennapok forradalmiságának szocialista toposzáról és eszmeiségéről lásd a hetedik fejezetet.
432 Csatári, *i. m.,* 54. o.
433 A szocialista patriotizmus kései megfogalmazásáról, mely azonban már nem tartalmaz új elemeket, lásd Pach Zsigmond Pál 1986. A nemzettudatról napjainkban. *Társadalmi Szemle,* 41/1, 20–34. o.

Befejezés

1988. június 27., Hősök tere

1988. április 25-én Kádár János interjút adott a Budapestre érkező John McLaughlin amerikai tévés házigazdának. Az interjút május folyamán vetítették az Egyesült Államokban, illetve a Magyar Televízió is programjára tűzte. A pártfőtitkár kemény kérdéseket kapott a magyar gazdaság és társadalom állapotáról, a párt helyzetéről és a nemzetközi fejleményekben képviselt magyar álláspontról. Felmerült a szovjet csapatok magyarországi állomásozása és esetleges kivonulásuk, az 1956-os forradalom átértékelése és Nagy Imre rehabilitálása. A kérdésekre adott kitérő válaszok, és legfőképpen az, hogy Kádár tagadta a gazdasági és társadalmi válság tényét, hozzájárult a hetvenhatodik életévét betöltő főtitkár bukásához és Grósz Károly felemelkedéséhez a Magyar Szocialista Munkáspárt egy hónappal későbbi, májusi országos értekezletén.

McLaughlin egyik kérdésében felvetette, hogy a pártot mintegy 40 ezren hagyták el az utóbbi időkben, jelezvén elégedetlenségüket a lassú reformfolyamattal; az elmúlt március 15-én 8-10 ezer felvonuló követelt demokratizálást és szabadságot; az egyetemistáknak pedig már kevesebb mint 10 százaléka tagja a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek. Kádár János erre igyekezett leszögezni, hogy Magyarországon érvényesül a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető szerepe, a megnevezett jelenségek ugyan léteznek, de a nyugati sajtó felnagyítja a problémákat, így hamis képet fest a pártról és a magyar társadalomról. Egyrészt, március 15-ét milliók ünnepelték Magyarországon, viszont egy hangos kisebbség kapott csak nyilvánosságot, másrészt még mindig 800 ezer fős párttagsággal kell számolni, ez pedig összehasonlíthatatlanul nagy szám a pártot ilyen vagy olyan okból elhagyókkal szemben.

A Kádár által adott válaszok, a rendszer későbbi bomlásának tudatában, könnyen tekinthetők halogatásnak, taktikai húzásnak, amellyel nem csupán a közvéleményt, hanem a párttagságot is igyekezett megnyugtatni és elkerülni a kaotikus következményeket. A főtitkár itt a politikai retorika egyik jól ismert taktikáját alkalmazta: a felemlegetett jelenségeket tagadta azzal, hogy minimalizálni kívánta hatásukat, miközben egy másik keretbe helyezte az értékelést, felmutatva a magyar társadalom millióit és a párt százezreit, akik a szocializmus és az MSZMP ügye mellett, „csendes többségként" sorakoznak fel. Ez a retorika ugyanakkor torzította a hatalom valóságérzékelését is. Ám ekkor már az 1988-as esztendőben jártunk, a pártszervezet fellazulóban volt, különböző platformok és vezetésre hivatott funkcionáriusok gyürkőztek egymásnak a Magyar Szocialista Munkáspártban. Mindeközben megjelentek a párton kívüli, mérsékelt és radikális ellenzéki csoportosulások. 1988-ban már nemcsak zárt, titokban vagy féllegális keretek között gyülekező értelmiségi csoportot jelentettek, hanem mozgósítani tudták a legelégedetlenebb állampolgárokat is. Ebben a helyzetben a párton belül csak egy volt biztos, hogy a főtitkár és az általa képviselt politikai generáció már nem csak a válsághelyzet megoldására nem képes, de azt nem is érzékeli kellőképpen. A következő oldalakon az állampárt és a társadalom kapcsolatát vizsgáljuk egy olyan időszakban, amikor az MSZMP végleg elszakadt az állampolgárok tömegeitől, feladta ideológiai küldetését, belső harcaira figyelt, és túlélése érdekében a nagyhatalmi politika irányaihoz próbált illeszkedni. E törés éve 1988 volt, amikor az elégedetlenség először vitte utcára a szocialista állam polgárait.

Menekültek, elégedetlenség, falurombolás

Az 1988. június 27-én megtartott nagyszabású tüntetés, amely elsősorban a romániai falurombolás ellen kívánta felemelni szavát, 1956 óta az első olyan tömegeket megmozgató esemény volt, amelyet nem az államhatalom szervezett. A nemzetközi konstelláció, azaz a romániai falurombolásra irányuló figyelem, tiltakozás és szankciók kilátásba helyezése ugyanúgy lehetővé tette ezt, mint a magyar közvélemény növekvő felháborodása a szomszédos országból menekülők láttán, illetve az MSZMP azon taktikája, hogy a szocialista pluralizmus nevében – az új nemzetpolitikai irány keresése[434] és a Romániával folytatott presztízsharc részeként – szabad utat engedett a tüntetés szervezésének.

A nyolcvanas évek közepétől a szétesőben lévő romániai diktatúrát egyre nagyobb számban hagyták el állampolgárai. Így volt ez a magyar és a német kisebbséggel is, de Magyarország szocialista ország révén egy másik szocialista országból csak külpolitikai konfliktusokat kockáztatva fogadhatott be menekülteket. Ugyanakkor az állampárt érzékelte a növekvő állampolgári elégedetlenséget, és azt az elvárást, hogy az állam tettekben is lépjen fel a romániai magyar kisebbség védelmében. A budapesti pártbizottság 1988. április 11-i ülésén ismertették azt a felmérést a budapestiek „közhangulatának" alakulásáról, amelyet részben az MSZMP és az ahhoz tartozó társadalmi szervezetek által gyűjtött információk, részben pedig a Tömegkommunikációs Kutatóközpont közvéleménykutatása alapján állítottak össze.[435] Az értékelések abba az irányba mutattak, hogy 1988 közepéig a gazdaság „stabilizációs" intézkedései, főként az áremelések nyomán a lakosság egyre inkább romlónak véli helyzetét, az alapvető fogyasztási cikkek drágulása mellett egyre kevésbé engedhetik meg korábbi kiadásaikat, a jövőben pedig további megszorításokra számítanak. Mindezek mellett a bérek befagyasztása, az új adózási szabályok, a létszámleépítések, vállalati szanálások gyakorlata sem töltötte el bizakodással a fővárosiakat. A jelentés összegzése szerint a legnagyobb probléma mégiscsak az, hogy nem látják a cselekvőképességet a vezetőség részéről. Ez a kilátástalanság pedig nemcsak a budapestiekre, hanem az ország teljes lakosságára jellemző. A politikai tehetetlenség pedig társadalmi bizonytalanságot okoz, teret engedve nem kívánt eszmék és „híresztelések" erőteljes megjelenésének. A jelentés végül is egy olyan politikai problémahalmazt tárt a budapesti pártvezetés elé, amely minden illúziót eloszlatott arról, hogy a párt még képes rezonálni a társadalmi hangulatváltozásokra. A meglepő a budapesti pártvezetés számára elsősorban nem is a gazdasági elégedetlenség, az új adózási rendszer és a drágulás nyomában jelentkező fogyasztásvisszaesés, hanem a politikai konzekvenciák voltak:

„Érdekesnek tűnő megfigyelések azt mutatják, hogy a legnagyobb feszültségeket, ellenérzéseket mégsem a gazdasági gondok, az anyagi terhek növekedése okozza. A közhangulat alakulásában, mondhatni, romlásában – mind jobban előtérbe kerülnek a politikai jellegű elemek, motivációk.

Sok-sok jele tapasztalható annak, hogy mostanra már széles körben sürgetik a politikai intézményrendszer korszerűsítését. Főleg a személyi adó reformja kapcsán erősödik az igény, hogy növekedjenek a lakosság beleszólási lehetőségei a közügyekbe, más szóval szélesedjék a közélet demokratizmusa.

1988. április 25., Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) főtitkára fogadta John McLaughlin neves amerikai televíziós személyiséget, akinek interjút adott. *MTI Fotó: Wéber Lajos*

A politikai hangulatot időnként felkavarják az ún. ellenzéki tevékenységgel kapcsolatos hírek, megmozdulások. A hézagos tájékoztatás ez esetben is rossz elképzeléseket, találgatásokat, indulatokat vált ki, csakúgy, mint az erdélyi magyarok helyzetéről szóló híresztelések. Nem kevesen nacionalista uszítástól tartanak, és ennek veszélyére hívják fel a figyelmet. S valóban mind szélesebb körben tapasztalhatók a növekvő intolerancia jelei. Nő a cigányellenesség. Sokan a közbiztonság megromlásáért és az üzérkedés elterjedéséért őket hibáztatják. Időnként feltűnnek antiszemita nézetek is, ezek egy része azonban főleg éretlenségből ered. (Pl. bizonyos labdarúgó mérkőzéseken hallható bekiabálások.)

Ugyanakkor más körökben felvetődik a kérdés: miért nem lépnek fel hatóságilag az ilyen jelenségek ellen.

Újabban a Romániából menekült, itt tartózkodók helyzete borzolta fel az indulatokat. Ebben a kérdésben sem tartották kielégítőnek és őszintének a tájékoztatást. Zavaró, hogy a hazai és a nyugati tájékoztatás között jelentős eltérés van az áttelepülni szándékozók számát illetően is."[436]

A Magyarországra érkező menekültekkel kapcsolatos állami politika elégtelensége nyomán több, menekülteket segítő „alternatív szervezet" alakult 1987–1988 folyamán, a formálódó politikai pártok egyik központi kérdésként kezelték a menekülők és a romániai magyarság kérdését.[437] A menekültkérdés és annak állami kezelése az 1988-as évben a közvélemény egyik kiemelt társadalmi-politikai témájává vált. Egy korabeli felmérés szerint ez volt az a kérdés, amelyről „szinte az egész lakosságnak tudomása van", az év áprilisában a megkérdezettek 99 százaléka hallott a menekültek befogadásáról. Végül a menekültek befogadásáról szóló kormányzati döntéssel 1988 áprilisában 62, decemberben pedig már 80 százalékuk értett egyet.[438] A két időpont között a magyar közvélemény is értesülhetett a Nicolae Ceaușescu által a következő tizenkét évre szóló, településszisztematizálási tervről, amely mintegy tizenháromezer falut számolt volna fel, a lakosságot pedig agráripari centrumokba kívánta volna telepíteni. A program kiemelten veszélyeztette a magyar és a német nemzeti kisebbségek fennmaradását, és beolvasztásukat szolgálta az agrárium sztálini mintákat követő iparosításának folyamatában. A tervet hosszú előkészületi fázis előzte meg, amely során Bukarest környékén elkezdték kialakítani a 2-3 ezernél kevesebb lakosú falvak népességéből az agráripari centrumokat. A kísérleti próbálkozások már idejekorán bemutatták, hogy a centrumok életképtelenek, működésükhöz a román állam még az alapvető infrastruktúrát sem tudja biztosítani. Ennek ellenére 1988-ban megkezdték a faluszerkezet felmérését országszerte, amely kivívta a belső ellenzék tiltakozását és a nemzetközi politikai közvélemény figyelmét is. A leghevesebb tiltakozás Ausztriából és a Német Szövetségi Köztársaságból érkezett, a német kisebbség nagyszámú és kényszerű elvándorlása miatt. A program ezenfelül teljesen ellentmondott az 1975-ben aláírt Helsinki Nyilatkozatnak.

A magyar és a román pártvezetés kapcsolata a megelőző két évtizedben folyamatosan romlott, a magyar reformkommunizmus a román „nemzeti sztálinizmus"[439] ellentéteként jelent meg a keleti blokkon belül. Mégis Románia mint

a szovjet blokk renegátja 1975-től a legkedvezőbb kereskedelmi szabályozást kapta meg az Egyesült Államoktól, amely a Szovjetuniótól való függetlenedési törekvéseket kívánta így honorálni. Románia megítélése csak a nyolcvanas évek második felében indult romlásnak nyugaton, ami végül a kereskedelmi kedvezmények megvonásával és Románia egyfajta pária állam státuszba süllyedésével ért véget. A keleti blokk vezető hatalma, a Gorbacsov vezette Szovjetunió a nyolcvanas évek végén a két szocialista ország konfliktusának elmélyülését mindenképpen el szerette volna kerülni, ebben pedig partnerként számíthatott az új magyar pártvezetésre. Csakhogy az idő túllépett a magyar kommunistákon, a magyar társadalmat a párt már egyre kevésbé tudta kontrollálni. Ez megmutatkozott a szaporodó budapesti tüntetésekben és az 1988. június 16-án, Nagy Imre kivégzésének harmincadik évfordulóján történt erőszakos rendőri fellépésben is.

A párt álláspontja(i)

A falurombolás elleni tiltakozás, – és ezt érzékelte az MSZMP vezetése is – széles körű támogatást élvezett a magyar közvéleményben. Az 1988 májusában megújuló pártvezetés tehát azt választotta, hogy vállalja a konfliktusokat Romániával, és nem gördít akadályokat a tüntetés megrendezése elé. Ugyanakkor meghatározott keretek között kívánta tartani az eseményeket, így kapcsolatot találtak a rendezők: ezt a feladatot Fejti György KB-titkár, az Adminisztratív és Közigazgatási Osztály felelőse hajtotta végre, folyamatosan referálva a tárgyalások előmeneteléről a Politikai Bizottságnak. A június 14-i ülésen a PB jóváhagyta a tüntetéssel kapcsolatosan kialakult menetrendet, „tudomásul vette" Fejti tájékoztatását. A szükséges intézkedésekről és a tüntetés menetéről fontosnak tartották tájékoztatni Jassó Mihály budapesti első titkárt, és azt is, hogy beszámoló készüljön a Központi Bizottság ülésére.[440]

Másfél héttel később, pár nappal a tüntetés előtt a PB megerősítette az eseménnyel kapcsolatos döntését, a budapesti tüntetéssel kapcsolatban óvatosságra intett, a fiatalok távolmaradását és a pártszervezetek tájékoztatását szorgalmazta:

„A Politikai Bizottság korábbi állásfoglalását megerősítve hangsúlyozza, bár az ilyen akció nem a mi módszerünk, a tervezett demonstráció, a jogos felhá-

Nagy László, a tüntetés egyik szervezője felolvassa a román nagykövetnek címzett beadványt a Hősök terén, Budapesten. *MTI Fotó: Kovács Attila*

borodás kifejezésre juttatásának adminisztratív eszközökkel való megakadályozása ütközne a Magyar Népköztársaság jogrendjével. Alapvető érdekeink azonban azt kívánják, hogy a megmozdulásra a lehető legnagyobb rendben, fegyelmezetten kerüljön sor. Szükségesnek tartja, hogy a Budapesti Pártbizottság a pártmunka eszközeivel igyekezzen távol tartani a tömegeket ettől a demonstrációtól. Felkéri a KISZ Központi Bizottságát, tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a fiatalok tartózkodjanak a rendezvényen való részvételtől. A tervezett rendőri intézkedéseket tudomásul veszi. A belügyminiszter gondoskodjon arról, hogy ezeket az intézkedéseket következetesen hajtsák végre. Helyesli, hogy a Budapesti Rendőrfőkapitányság a tüntetéssel kapcsolatban június 25-én nyilatkozatot jelentet meg a fővárosi napilapokban. Megbízza Fejti György elvtársat, hogy a tüntetéssel összefüggő kérdéseket – beleértve a hírközlő szervek eligazítását is – tartsa kézben. Megbízza Szűrös Mátyás elvtársat, gondoskodjon arról, hogy a Külügyminisztérium állásfoglalásunkról tájékoztassa a budapesti

román nagykövetséget. A Politikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy a megyei pártbizottságok első titkárai június 24-én kapjanak tájékoztatást a tüntetésről s az ezzel összefüggő feladatokról."[441]

Ugyanezen a napon, tehát a június 23-án zajló KB-ülésen Szűrös Mátyás a tüntetés kapcsán az elővigyázatosság szükségességét emelte ki, rámutatva arra, hogy mennyire kényes témáról van szó nemzetközi szinten is. A békés demonstráció elé azonban nem kívántak akadályokat gördíteni, a jogos felháborodás kifejezésének ez a módja nem ütközött a szocialista jogrendbe.[442] A párt részéről annak tudatában voltak, hogy ez egyúttal az új vezetés próbája is. Így a tüntetéssel kapcsolatos intézkedések és az esemény békés lefolyása az elédező politikai pluralizmussal kapcsolatos viszonyra világított rá a párt részéről. A párt tehát szerette volna elkerülni a legrosszabb forgatókönyvet, amely a belső reformfolyamatok, az MSZMP átalakulásának hitelét vonta volna kétségbe. Egy komolyabb incidens, a rendőrséggel való összetűzés ugyanis egyrészt elidegenítette volna a gazdasági reformokat hitelező külföldi partnereket, másrészt véglegesen elvágta volna a párt és a társadalom amúgy is fellazult kötelékét. Így a párt csupán az alapvető rend fenntartásában volt érdekelt, politikailag nem foglalt állást. A tüntetés és a békés demonstráció napján Köteles Zoltán pártbizottsági titkár az MSZMP Budapesti Bizottságának a magyar-román viszony alakulásáról számolt be. Előadói beszéde második részében az aznapi tüntetéssel kapcsolatos felkészülésről és a párt álláspontjáról a következőket közölte:

„A másik kérdés a ma estére szervezett tüntetés. Rendőrségi szerveink értesülése szerint tízezres nagyságú – rendőrségi becslések szerint 20-30 ezer főt elérhető –, létszámú tüntetésre kerül sor. A szervezők 20-80 ezer fő közötti nagyságú tömeget jósolnak. A tüntetés célja tiltakozás az ellen, hogy a romániai magyar kisebbséggel való bánásmód és a román területrendezési politika ellen [sic!]. A tüntetők kapcsolatban vannak a rendőrséggel, mondhatnám úgy is, hogy talán segítséget is kérnek a rendőrségtől a tüntetés szervezői, mert egy kissé ők is tartanak attól, hogy elveszítik az uralmat az általuk összehívott tömeg fölött. Szeretném hangsúlyozni, hogy semmiféle párt- vagy kormányzati megnyilatkozást a magyar vezető nem tartott ebben a kérdésben szükségesnek sem, megengedhetőnek sem. Nem akarta politikai rangra emelni ezt a tüntetést. Mi rendőrségi ügynek tekintjük. Rendőrségi ügy abban az értelemben, hogy közlekedést érint, abban az értelemben, hogy útvonalat kell biztosítani, abban az értelemben, hogy Magyarországon érvényes jog-

szabályok, a rend értelmében a külképviseletek védelmét nekünk biztosítani kell. Erről természetesen a rendőrség tárgyaló képviselői a szervezőket tájékoztatták, és felszólították őket arra, hogy rajtuk van minden felelősség, akár aláírják ezt előre, akár nem, akár tudnak-e általunk szükségesnek tartott számú rendező létszámot biztosítani, akár nem és mindaddig a tüntetésbe nem avatkozunk bele, amíg az túl nem megy a nemzetközileg elfogadott normákon. Tehát nem lesz belőle államellenes tüntetés, nem lesz belőle soviniszta, nacionalista elhajlás, illetőleg nem lesznek olyan kinövései, amelyek emberi életeket, vagy társadalmi vagy magántulajdont veszélyeztetnek. Tehát nem lesz rombolás. Erre persze semmiféle biztosíték nincs, inkább azt mondanám, hogy lehet számítani provokációra is, politikai ellenzéktől is, ellenfelektől is, meg olyanoktól is, akik a jó balhé kedvéért kihasználják, hogy nagy tömeg van együtt. Reméljük, hogy nem fog bekövetkezni, a rendőrség készen van a rend fenntartása érdekében is, meg a segítségnyújtás érdekében is akkor, amikor és ahol erre szükség van. A tüntetés ma este lesz. Azt hiszem, 6 óra tájékában fognak gyülekezni, és 7 órakor lesz maga az esemény. A Hősök terén gyülekeznek, a Dózsa György úton a Felvonulási téren vonulnak el a Thököly útig, a Thököly úton a Román Nagykövetség előtt egy petíciót akarnak átadni, amit ők valószínűleg nem fognak tőlük átvenni, akkor ki akarják tűzni a kapura, és a tömeg a Népstadion úton, Ajtósy Dürer soron vissza akar menni a Hősök terére. A néma tüntetés ígérete már nem igaz.

Mert ezzel kezdték valamikor. Hangosító kocsi beállítását is tervezik, meg jelszavak kiabálását, legalábbis akkor, amikor a Felvonulási téren vonulnak keresztül, a román követség előtt még ma is ígérik a némaságot. Külön idegesítő az, hogy fáklyák hozására szólították fel a résztvevőket, és egy fáklyás tüntetés bizonyos tűzrendészeti, és a személyek biztonságát érintő veszélyeket is magában foglal.

Kedves Elvtársak!

Változatlan az állami és pártvezetők véleménye. A tüntetés nem a mi módszerünk. Akkor sem, ha tisztázatlan kérdések vannak két szomszédos ország között, és egészen biztos, hogy csak árt nekünk ez a tüntetés, mert rontja az államközi kapcsolatunkat, olyan következményei lehetnek, melyekkel majd utólag kell számolnunk, akkor is, ha mi ezt soha nem hagytuk jóvá, soha nem támogattuk.

Tájékoztatom a pártbizottságot, hogy mi az elmúlt héten kétszer is tájékoztattuk a kerületi pártbizottságok első titkárait, hogy ilyen tüntetés készül, és felkértük őket annak az elvi álláspontnak az érvényre juttatására, hogy a tüntetés

1988. Erdély-tüntetés. *Fortepan / Gábor Viktor*

nem a mi módszerünk, párttagok ne vegyenek részt a tüntetésen, és a környezetüket is arra befolyásolják, hogy lehetőleg ne vegyenek részt.

Ezek után várható ma este a tüntetés, a Magyar Televízió nem megy ki a helyszínre, nem közvetít. A Magyar Rádió azonban normál híradásaiban hírt ad arról, hogy mi történik. Először ne a Szabad Európából értesüljön a magyar közvélemény róla. Nagy létszámú külföldi újságíró akkreditáltatta magát Budapesten és természetesen külföldi TV – videókamerák is jelen vannak, amit mi nem akadályozunk meg. Nekünk nem célunk sem azt bemutatni, hogy ezt a tüntetést mi szerveztük, sem azt, hogy egy ilyen megnyilvánulást mi hatalmi módszerekkel akadályozunk meg akkor, ha az nem lépi túl a kulturált emberi és nemzetközi életben elfogadott határokat.

Kedves Elvtársak!

Kérem, vegyék úgy, hogy ez a tájékoztatás a mai nap aktualitására vonatkozik, és körülbelül ennyit tudunk a témáról. Ettől legfeljebb annyival lehetne

többet mondani, hogy mennyi rendőr meg mennyi vízágyú meg nem tudom, mi van, de gondolom, ez nem politikai kérdés, ezt hagyjuk a szakszervekre."[443]

A beszéd, amely felkészíteni kívánta a fővárosi pártvezetés tagjait és beszámolt az előkészületekről, teljességgel az ellentéte volt azoknak a felszólalásoknak, amelyeket az elmúlt évtizedekben hallhattak. Három elem szembetűnő lehet a beszéd szövegének olvasása kapcsán. Először is a bizonytalanság hangsúlyozása. Megállapodás született a tüntetés menetrendjét illetően a szervezők, illetve az állampárt és a rendőrség képviselői részéről.[444] Mégis a feszültség érezhető volt azzal kapcsolatban, hogy a tüntetés nem csak a román vezetés ellen, de a magyar reformkommunisták ellen is fordulhat. Legtöbben provokációtól tartottak, erre a sajtó kiemelten fel kívánta hívni a figyelmet.[445]

Másodszor, a párt és így budapesti szervezete is elhatárolta magát mindenféle politikai megnyilvánulástól a tüntetés kapcsán. A párttagokat arra ösztönzik, hogy ne vegyenek részt a tüntetésen, annak módszerét is elutasítják. Az a kifejezés, hogy a „tüntetés nem a mi módszerünk", az MSZMP hivatalos álláspontja volt, s közeledvén az esemény időpontjához, egyre többször hangzott el a pártbizottsági üléseken. Önmagában ez a kijelentés értelmetlen lenne, az adott kontextusban azonban arra vonatkozott, hogy ezt a problémát a minisztertanács és a párt tárgyalásokkal rendezné egy testvéri ország kommunista pártjával. Ennek az apolitikus álláspontnak ellentmond, hogy ekkor már elő volt készítve az az országgyűlési állásfoglalás, amely elítéli a romániai falurombolást és a kisebbségeknek is megfelelő, kompromisszumos politikai megoldásra szólítja fel a román pártvezetést. Az állásfoglalás július elsejei elfogadtatásában a tüntetés tömegtámogatottsága minden bizonnyal szerepet játszott.[446]

A bizonytalanság, a provokációtól való félelem és a deklaratív politikai elhatárolódás rámutatnak egy harmadik jellemzőre is, amit az ideológianélküliség fogalmával írhatnánk leginkább körül. Az ideológia erodálódása a rendszer utolsó éveiben megállíthatatlan tendenciát mutatott a pártapparátus körében. A marxizmus-leninizmus dogmái ugyan már a korábbi évtizedben diszkreditálódtak a nagyobb tömegek számára, ám a nyolcvanas évek végén a párt általi társadalomtervezés is kifejezetten ideológiaellenes attitűdöt vett fel. Nem segítettek a pártvezetés szempontjából a Berecz János vezette munkacsoport által 1987 novemberében beterjesztett és a Politikai Bizottság által elfogadott ideológiai tézisek sem. A párt vezető szerepét és az ideológiai megújulást ellentmondásos módon képviselő szöveg a párton belül leginkább elutasításra talált.[447] A párt a nyugati és a szovjet nagypolitikai elvárások mellett a belpolitikai taktika szempontjából igyekezett megosztani az „alternatív szerveződéseket", ellenzéki és „ellenséges" mozgalmakat,[448] és a hatalom megtartásával, átmentésével kapcsolatban voltak hosszú távú forgatókönyvei is,[449] a társadalommal kapcsolatos ideológiai elképzelések azonban harcban álltak egymással is a párton belül. A június 27-i tüntetés először mutatott rá arra, hogy több évtized után a kommunista hatalmi centrumnak nincsenek kifejezett ideológiai elvárásai, e könyv bevezetőjében említett „civiltelenített" (uncivil) társadalom a saját túléléséért küzdött, a politikai mozgósítás követelményének a párt már csak korlátozottan tudott megfelelni.

Viszonyok és viszonyulások

1988 folyamán a hatalmi válság és a párton belüli széthúzás idejét élő pártvezetés igyekezett megosztani és egymással szembefordítani az ellenzéki erőket, az erdélyi falurombolással kapcsolatban azonban az ellenzékkel való kompromisszumra törekedett. Az ellenzéki szervezetek válságról és az ország jövőjéről szóló politikai diskurzusai nem csak az utcai tüntetéseken jelentek meg, de a pártosodással kirajzolódtak a különböző politikai álláspontok, ideológiai alapvetések különbségei is.[450] A romániai falurombolás elleni tiltakozás viszont egy közös platformot jelentett a különböző ellenzéki szervezetek és mozgalmak számára: a nemzeti és az emberi jogi nézőpont egyaránt az ügy mellé állította az ellenzéki palettát. A romániai menekültekkel való bánásmód és a visszatoloncolásuk elleni tiltakozások folyamatosak voltak 1988 elejétől. Ezek a falurombolási terv nyilvánossá tételével a tavasz során folyamatosan erősödtek. Ami az MSZMP szempontjából fontossá vált, hogy ezek a tiltakozások egyesítették az általuk radikális ellenzéknek nevezett csoportot a népiekkel. Ez pedig már 1988 januárjában megtörtént, amikor közösen szolidaritásukat nyilvánították ki az elnyomás alatt szenvedő romániai állampolgárokkal. A tiltakozó megmozdulás ötlete több szervezet, így a Magyar Demokrata Fórum és az Erdélyt Védő Magyarországi Független Bizottság részéről is felmerült 1988 tavaszán.[451] De olyan III/I-es belügyminisztériumi feljegyzés is ismert, amely szerint a Szabad Kezdeményezések Hálózata „az elmúlt évek legnagyobb méretű tömegmegmozdulását szervezi" június 27-re.[452] Míg utóbbi nyilvánvaló tévedés, a rendszer ellenzékének összefogása egyértelművé vált a tüntetésre való

1988. június 27., Hősök tere, az erdélyi falurombolás elleni tüntetés.
Fortepan / Vészi Ágnes

felhívással: az aláírók az Erdélyt Védő Magyarországi Független Bizottság, az MDF, a Klubtanács, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Széchenyi Casino, a Szentendrei Petőfi Kulturális Egyesület, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság, a Szentendrei Petőfi Kulturális és Hagyományőrző Egyesület, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, a Bibó István Szakkollégium, a Veres Péter Társaság, a Szabó Dezső Emléktársaság, a Forrás Kör és az Erdély Művészetéért Alapítvány.[453] Ez azt jelentette, hogy minden szellemi irányzat képviseltette magát az Erdélyért rendezett tüntetésen. Sőt, június 14-én, tehát két héttel a tüntetés előtt, a Hazafias Népfront szervezett gyűlést, amelyen a településrendezés volt a téma. A Hazafias Népfront Erdei Ferenc Tudománypolitikai Klubja egy felhívást fogadott el, amely felszólította a hazai szervezeteket és pártokat, a kormányt és az egyházakat, hogy tiltakozzanak a falurombolás politikája ellen.[454]

Június 27-én 19 órakor gyülekezett a tömeg a Hősök terén.[455] A *Himnusz* közös eléneklése után Bubik István olvasta fel Csurka István szövegét. Majd az emberek lassú menetben a Thököly úti román nagykövetség elé vonultak, ahol

a Csurka István, Nagy László és Zétényi Zsolt által „valamennyi magyar" nevében megfogalmazott memorandumot[456] kívánták átnyújtani a román nagykövetnek. A rendőrség által védett követség részéről nem érkezett reakció, így a követséggel szomszédos kerítésre tűzték fel a négy gépelt oldalt. A tömeg visszafelé vette útját a Hősök terére, ahol Csurka István mondott búcsúzót, de sokan tovább maradtak. Gyertyáikat a tér márványburkolatára helyezve, kisebb köröket alkotva, este 21 óráig beszélgettek. A résztvevők békés tüntetése egyértelmű siker volt a szervezők számára, az pedig, hogy a demonstráció atrocitás nélkül zajlott, megnyugtatta a kormányzó MSZMP vezetőit. Még akkor is, ha a román testvérpárt megtorló akciókba kezdett: másnap az 1977-ben felállított kolozsvári magyar konzulátust bezárták, pár nappal később ugyanezt tették Magyarország bukaresti kulturális központjával, a beutazási feltételeket pedig tovább szigorították. Többek közt ezt az ellentétet is rendezni kívánta az augusztus végi aradi találkozó a magyar és a román pártfőtitkár között. Bár az MSZMP ezt később sikernek könyvelte el, az előrelépés hiánya és Ceaușescu Grósz Károlyt megalázó viselkedése a magyarok többségének azt jelentette, a magyar állampárt és vezetője elvesztette minden politikai súlyát.[457]

Az erdélyi falurombolás elleni tüntetésről szóló belpolitikai híradások a résztvevők számát hajlamosak voltak alábecsülni. A rendőrség nem adott ki hivatalos becslést a tüntetésen résztvevők számáról. A másnapi *Népszabadság*ban csupán egy párszoros MTI-tudósítás jelent meg a következő szöveggel:

„Budapesten a Hősök terén hétfő este hét órakor megkezdődött az a demonstráció, amelyet a romániai falvak felszámolása elleni tiltakozásul szerveztek különböző állampolgári csoportok. A téren mintegy 30 ezer ember gyűlt össze, és elindult a Román Szocialista Köztársaság nagykövetségéhez. A tiltakozó menet részvevői a Román Szocialista Köztársaság nagykövetségéhez vonultak, ahol át akarták adni a tiltakozásukat kifejező memorandumukat. A nagykövetség részéről a dokumentumot nem vették át."[458]

A külföldi sajtóhírek ennél több résztvevőről számoltak be. Az osztrák televízió az MTI mellett nem hivatalos forrásokra is támaszkodott, amikor arról írt, hogy a tüntetés résztvevőinek száma meghaladta a 100 ezret.[459] A francia konzervatív *Le Figaro* és a francia lapok legkevesebb 50 ezer tüntetőről írtak, hozzátéve, hogy a szervezők 70 és 100 ezer közé teszik számukat.[460] A jugoszláv hírügynökség, a Tanjug szerint pedig több mint 100 ezer ember gyűlt össze a Hősök terén.[461] A külföldi beszámolók magyar–román „hidegháborúról" írtak, kiemelve a falurombolás elleni felháborodás és a romániai jog-

sértések elleni fellépés jogosságát. A Szabad Európa Rádió tudósítója a 20-30 ezres számot a valóság meghamisításának vélte.[462] Akárhogy is, a június 27-i tüntetés egy olyan, jó ügyet szolgáló, a nemzet tagjait egyesítő esemény volt, amelynek jelentőségét a hivatalos források igyekeztek kisebbíteni. A tüntetés szimbólummá vált, amely jelezte, hogy hosszú évek ideológiai indoktrinációja, politikai nevelése és a rendszer kísérletei arra, hogy saját népességét bevonja a szocializmus felépítésének politikai programjába, a nyolcvanas évek végére csődöt mondott. Olyan kísérlet bukott el, amelynek hosszú évtizedei adattak meg arra, hogy átformálja a társadalom gondolkodását.

• • •

1989. május 2-án a *Népszabadság,* akkor még a Magyar Szocialista Munkáspárt központi lapja, Új szellemben ünnepelte május elsejét az ország címmel számolt be az előző napi május elsejei felvonulásokról és gyűlésekről.[463] Az 1989-es május elseje, bár ezt akkor még nem lehetett tudni, az utolsó hivatalos május elseje volt, amelyet az állampárt szervezett országszerte. A budapesti központi ünnepségen ezúttal is az MSZMP és a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke, illetve a SZOT Ifjúsági Tanácsának tagja mondtak beszédet. De Grósz Károly és Nagy Sándor mondandójára ezúttal csupán „több tízezren"[464] voltak kíváncsiak.

Az utolsó május elseje a kiútkeresés jegyében telt a kommunista párt részéről. Ez azt is jelentette, hogy azokat a hagyományokat és rítusokat, amelyek a megelőző évtizedekben oly jellemzőek voltak a május elsejei ünnepségre, a pártvezetésen belül is meghaladandónak tekintették. Az 1989-es május elseje megünneplésére szóló tervezet, amelyet a Politikai Bizottság még előző év decemberében fogadott el, felvetette, hogy „a tér díszítése legyen méltó az ünnephez, a felvonuláson szokásos látványos külsőségek (élőképek, tornamutatványok, gépkocsira szerelt dekorációk) azonban maradjanak el."[465] Később az MSZMP Társadalompolitikai Osztálya olyan javaslatot tett, hogy ezúttal a párt ne adjon közre jelszavakat, ahogy ezt a megelőző évtizedekben évről évre csinálta. A TPO indoklása szerint (amelyet végül a PB nem fogadott el) a pártvezetés által jóváhagyott jelszavak elvesztették funkciójukat, nem bírnak mozgósító erővel, és pusztán csak dekorációs elemei a felvonulásnak.[466] 1989-re az MSZMP támogatottsága láthatóan kezdett összeomlani, a pártvezetés májustól már arra kényszerült, hogy tárgyalásokba bocsátkozzon az

1988. június 27., Hősök tere, az erdélyi falurombolás elleni tüntetés.
Fortepan / Várhelyi Iván

Ellenzéki Kerekasztal pártjaival, dacára a kezdeti taktikázásnak. A május elsejei hagyományok feladása is a kádárizmustól való elszakadás szándékát szolgálta, az ezt követő irány azonban nem látszott a párt számára. Fél évvel később felbomlott a Magyar Szocialista Munkáspárt.

Jegyzetek

434 Egy új nemzetpolitikai irányvonal egyes elemei megjelentek már az 1987-es MSZMP PB ideológiai téziseiben, míg a Központi Bizottság külügyi titkára, Szűrös Mátyás interjúiban is egy nemzetpolitikai fordulatot képviselt. A *Magyar Nemzet*ben február 13-án jelent meg a KB külügyi osztálya alá tartozó helyettes vezetőknek, Szokai Imrének és Tabajdi Csabának a cikke Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés címmel. A szöveg azokat az alapelveket tartalmazta, amelyek az új nemzetpolitika útját jelölték volna ki. Ezek közül a külhoni magyarság ügyének és védelmének felvállalása, a magyar kisebbségek helyzetének „humanista rendezése" volt az egyik legfontosabb elv. Bővebben lásd Földes György 2007. *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Budapest: Napvilág. 393–404. o.

435 *Tájékoztató a közhangulat alakulásáról a fővárosban.* MSZMP Budapesti Pártbizottság, 1988. április 11. (HU BFL – XXXV. 1.a.3. 218. ő. e., 41–61. l.)

436 Uo. 45–46. l.

437 Kaszás Veronika 2014. A magyarországi „alternatív szervezetek" fellépése az erdélyi menekültek ügyében 1988–1989-ben. *Múltunk*, 59/1, 221–266. o.

438 Magyar Közvéleménykutató Intézet 1989. A közvélemény 1988-ban a közvélemény-kutatások tükrében. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.). *Magyarország Politikai Évkönyve 1988.* Debrecen: R-Forma Reform. 599–696. 693. o.

439 A „nemzeti sztálinizmus" politikai jellegéről lásd Tismăneanu 2003. *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism.* University of California Press, főképpen: 18–36. o.

440 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1988. június 14. (MNL OL M-KS 288. f. 5/1028. ő. e.,) 31. l.

441 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1988. június 23. (MNL OL 288. f. 5/1029. ő. e.,) 4–5.l.

442 Ripp Zoltán 2006. *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest: Napvilág. 177.o.

443 *Tájékoztató a magyar–román viszony alakulásának időszerű kérdéseiről.* MSZMP Budapesti Pártbizottság, 1988. június 27. (HU BFL – XXXV.1.a.3. 221. ő.e., 52–57. l., 54–57. l.)

444 Erre azért is szükség volt, mert a gyülekezést egy még mindig hatályban lévő, 1945-ös belügyminiszteri rendelet szabályozta. Ennek értelmében minden politikai jellegű gyülekezést a szervezők kötelesek voltak bejelenteni. A rendeletet formálisan az 1989-es III., gyülekezésről szóló törvény helyezte hatályon kívül, amelyet 1989 januárjában fogadtak el.

445 A sajtóban két helyen is megjelent, hogy esetleg provokációra lehet számítani, felszólítva a békés tüntetőket, hogy ne üljenek fel semmilyen soviniszta uszításnak. Pálfy G. István, a *Magyar Ifjúság* főszerkesztő-helyetteseként és mint a tüntetés egyik szervezője figyelmeztetett. Pálfy G. István 1988. Több mint gyanú: provokáció. *Magyar Ifjúság*, június 24., 2. o. Ugyanitt beszámolót tette közzé Fejti György és a szervezők találkozójáról, a demonstráció kapcsán pedig rövid interjút közöltek Makovecz Imre építésszel és Kósa Ferenc filmrendezővel. Szintén a szervezői csapathoz tartozott Bodor Pál, aki a *Magyar Nemzet* szerkesztőségi rovatában intett nyugalomra a tüntetés napján. Bodor Pál 1988. Egy tüntetés elé. *Magyar Nemzet*, június 27. 1. o.

446 A Magyar Országgyűlés állásfoglalása a romániai „területrendezési programról", 1988. *Magyar Nemzet*, július 2., 2. o.

447 Ripp, *i. m.*, 82–86. o.

448 Az ideológia szempontjából kulcsfontosságú Agitációs és Propaganda Osztályt, egyúttal a pártmunka legfontosabb részlegét az MSZMP Központi Bizottságán belül, a feladatkörök új elosztásával 1988 novemberében megszüntették. Az újonnan létrehozott Társadalompolitikai Osztály feladata éppen az említett mozgalmakkal és egyesületekkel való együttműködés kidolgozása, a tájékoztatás és a sajtópolitika irányítása lett.

449 Kalmár Melinda 2000. Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben. In: Bozóki András (szerk.). *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok. A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* (VII. kötet). Budapest: Új Mandátum. 283–305. o.

450 Bozóki András 2019. *A gördülő rendszerváltás: Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994).* Budapest: L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány. 167–180. o.

451 Kaszás, *i. m.*, 255–256. o.

452 Feljegyzés. Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökség 1988. június 6., ÁBTL: Tüntetések, demonstrációk 1988–1989, https://tuntetes-archivum.hu/sites/default/files/esemenyek/pdf/1988.06.27_06.pdf (letöltés időpontja: 2020. október 1.).

453 Felhívás, 1988. ÁBTL: Tüntetések, demonstrációk 1988–1989, https://tuntetes-archivum.hu/sites/default/files/esemenyek/pdf/1988.06.27_10.pdf (letöltés időpontja: 2020. október 1.).

454 Ripp, *i. m.*, 176. o.

455 A tüntetésről szóló teljeskörű beszámolót és fotódokumentációt lásd Varga Csaba (szerk.). 1988. *Hősök tere '88 június 27.* Budapest: Eötvös Kiadó.

456 Csurka a Magyar Demokrata Fórum, Nagy az Erdélyt Védő Magyarországi Független Bizottság, Zétényi pedig a Bajcsy-Zsilinszky Társaság részéről jegyezte a dokumentumot. Memorandum 1988. ÁBTL: Tüntetések, demonstrációk 1988–1989, https://tuntetes-archivum.hu/sites/default/files/esemenyek/pdf/1988.06.27_49.pdf (letöltés időpontja: 2020. október 1.).

457 Medgyesi Konstantin 2019. Tizenhét perc, ami megtörte Grósz Károly karrierjét. *Betekintő*, 13/3, 5–29. o.

458 Demonstráció Budapesten, 1988. *Népszabadság*, június 28., 9. o.

459 Az osztrák TV beszámolója, 1988. Magyar Távirati Iroda, *MTI Hírarchívum*, június 27.

460 Tüntetés – sajtószemle, 1988. Szabad Európa Rádió, *MTI Hírarchívum*, június 29.

461 Jugoszláv visszhang, 1988. Magyar Távirati Iroda, *MTI Hírarchívum*, június 28.

462 Kármentő Imre budapesti jelentése 1988. Szabad Európa Rádió, *MTI Hírarchívum*, június 29.

463 Új szellemben ünnepelte május elsejét az ország, 1989. *Népszabadság*, május 2., 1. o.

464 A felvonulók számát a másnap megjelenő napilapok szándékosan pontatlanul adták meg, olykor más, a közelben tartott rendezvény résztvevőit is ide számolták. Annyi bizonyos, hogy az 1989-es május elseje meg sem közelítette a korábbi felvonulások nagyságát, de még a százezres résztvevői számot sem.

465 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1988. december 13. (MNL OL 288. f. 5/1046. ő. e.), 77. l. o.

466 *Javaslat a Politikai Bizottságnak az MSZMP 1989. május elsejei jelszavaira.* MSZMP KB TPO, 1989. március 14. (MNL OL 288. f. 5/1057. ő. e.), 158–159. l. o.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1881 SZEGED

Névmutató

Abrams, Bradley F. 279
Aczél György 71, 79, 101, 104, 106–107, 141, 181
Ady Endre 181, 263
Akszentievics György 213
Andersson, Jenny 134
Andrássy Lajos 47, 49, 68
Antalffy György 107, 257–258
Apor Péter 158, 180
Apró Antal 43, 242, 256
Arany János 263
Avar István 107
Bacon, Edwin 23
Bak István 221, 234
Balogh Sándor 180, 212, 256
Baráth Magdolna 46, 57, 69
Barta Elekné 198
Bartha Eszter 158, 189, 211
Bartha Lajos 134
Batsányi János 263
Bauer Sándor 165, 181
Bauer Tamás 213
Beckl Sándor 199, 212
Beér János 257
Békés Csaba 87
Belényi Gyula 211
Belov, Eugenia 22
Bencze Sándor 66
Benczédi László 270, 280
Bencsik István 101
Benjámin László 107, 150
Benke Valéria 104
Berecz János 292
Bernáth Aurél 71–72, 81, 84, 87
Bibó István 91
Biszku Béla 43, 54, 56, 97–98, 101–102, 104, 178–179
Bod Péter Ákos 159
Bodor Pál 298
Bodrogi Gyula 236
Bognár Bulcsu 109
Borbándi Gyula 108
Borbély Sándor 39, 46
Bozóki András 299
Böcskei Balázs 158
Bödők Gergely 69
Böszörményi Géza 187
Brandenberger, David 278
Bren, Paulina 279
Brezsnyev, Leonyid Iljics 12, 84

Brutyó János 104
Bubik István 295
Burán Károly 212
Buza Márton 195, 199, 208, 212–213
Castro, Fidel 181
Ceaușescu, Nicolae 286, 295
Clifford, Bob 22
Condee, Nancy 22
Connor, Walker 278
Czakó Gábor 17
Czeglédi Sándor 280
Czinege Lajos 79, 82, 84, 136
Csaba László 211, 214
Csatári Bence 45
Csatári Dániel 270, 276, 280–281
Csillag István 214
Csokonai Vitéz Mihály 263
Csomor József 234
Csorba László 76
Csurka István 295, 299
Dallos Ferenc 257
Dálnoki Miklós Béla 76
Darvas József 107
Dávid Katalin 87
Davis, Angela 170
Debreczeni-Droppán Béla 88
Dénes Iván Zoltán 70, 181
Déry Tibor 71, 264
Dobi István 222, 234, 242–243, 256
Dobó István 259
Dombrády Lóránd 68
Dózsa Görgy 263
Dögei Lajos 219
Dönitz, Karl 59
Dupcsik Csaba 158
Edwards, Michael 22
Ember Judit 215
Erdei Ferenc 90–92, 107–109, 218–219, 224, 226, 234
Erőss László 191, 199, 212–213
Estélyi Gyula 216
Esterházy Péter 17, 23
Fábián Zoltán (F. A. Bian) 115, 133
Fábri Zoltán 84
Falk, Barbara J. 2
Faragó György 134
Farkas Bertalan 136
Farkas Gyöngyi 234
Farkas Mihály 36
Fazekas Zsuzsanna 68
Fehér Lajos 104, 218–219, 222–223, 229, 234–235
Feitl István 94–95, 109–110
Féja Géza 90–91, 108
Fejti György 287–288, 298
Ferenczi István 213
Ferenczi József 215–216, 233
Ferenczy Béni 71
Fleming, Michael 279
Fock Jenő 56, 84, 104, 106–107
Fodor Mihály 250, 258
Földes György 298
Földesi Ferenc 280
Földi Pál 150, 159
Freeden, Michael 278
Gaál Ferenc 134
Gábor Pál 138, 180
Gagarin, Jurij Alekszejevics 117–118, 134
Galambos István 234
Gáll Imre 135
Garai Gábor 172, 182, 236
Gárdonyi Géza 259

Gárdos Péter 161, 180
Gáspár Sándor 54, 64, 79, 104, 107, 202, 213
Gazdag Gyula 180, 215
Geréb Andorné 280
Gergely Ferenc 134, 158
Gergő Zoltán 234
Germuska Pál 158
Gerő Ernő 109, 135, 218
Gierek, Edward 262
Gleason, Abbott 22–23
Goldberger Ferenc 110
Gooding, John 22
Gorbacsov, Mihail Szergejevics 287
Gorkij, Makszim 170
Gross, Jan T. 22
Grósz Károly 23, 282, 295–296
Guevara, Ernesto (Che) 165, 170, 181
Gyarmathy Lívia 187
Gyarmati György 109, 181, 279
Gyöngyössy Imre 180
György Péter 87
Györgyfalvay Miklós 214
Györgyi Csaba 135
Győri Zsolt 233
Gyurgyák János 280
Gyurkó László 107
Hacsaturján, Aram Iljics 55
Hajnóczy József 263
Hanson, Philip 23
Havel, Václav 7–8, 21–22
Hellbeck, Jochen 22
Herédi István 213
Héthy Lajos 199, 213–214
Hitler, Adolf 59
Horthy Miklós 79
Horváth Gergely Krisztián 234
Horváth Imre 36, 43
Horváth István 107
Horváth Sándor 158, 211, 234
Ho Si Minh 181
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 10–11, 22, 29, 33, 123, 240
Husák, Gustav 84
Ilic, Melanie 23, 256
Illyés Gyula 71, 84, 91, 109
István király 86, 276
Itzki Ervin 68
Izsák Lajos 109
Jakab Sándor 103–104
Jakab Zoltán 70
Jancsó Miklós 54, 180
Jandek Géza 212
Jassó Mihály 287
Jemnitz János 69
József Attila 263
Kádár János 15–17, 23, 27–28, 32–34, 40, 43, 45, 54–56, 61, 71, 74, 76–77, 80, 82, 84, 91, 98, 101, 103–104, 107, 110, 120, 122, 162, 175–178, 182, 200, 202, 204, 213, 221, 240, 265, 282–283
Kähönen, Aappo 23
Kállai Gyula 43, 76, 84, 101, 107
Kalmár György 233
Kalmár Melinda 23, 233, 256, 299
Kardos Ferenc 180
Kármentő Imre 299
Kása Ferenc 180
Kaszás Veronika 298–299
Katona Imre 82
Kecskés D. Gusztáv 87
Keleti Márton 236
Kemp, Walter 278–279
Kenedi János 181
Kennedy, John F. 117
Kerecsényi Zoltán 136
Kézdi Kovács Zsolt 180
Khrushchev, Sergei 22–23
Király István 107, 169–173, 175–176, 181–182, 260, 272–273, 275, 280
Kiss Károly 34, 43
Kiss Artúr 191, 212
Kolář, Pavel 22
Komócsin Zoltán 53, 55
Kopácsi Sándor 27
Kornai János 22
Kósa Ferenc 298
Kossa István 60
Kosztolányi Dezső 181
Kotkin, Stephen 22
Kovács Béla 76
Kovács Imre 76, 109
Kovács Teréz 233
Kovács Tibor 256–257
Kozák Gyula 199, 213
Kozma Ferenc 214
Kőhalmi Ferenc 213
Kölcsey Ferenc 263
Köteles Zoltán 289
Krahulcsán Zsolt 46
Kulin György (Q. G. Lyn) 115, 133–134
Kulin Ferenc 133
Kun Béla 180
Kun Miklós 109
Kurtán Sándor 298
Kurucz István 280
Kuusinen, Otto Wille 68
Lackó Miklós 280
Lakos Sándor 257
Láng Róbert 135
Lazarev, Valery 22
Lendvai Ildikó 159
Lenin, Vlagyimir Iljics 29, 50, 53, 57, 85, 121, 170, 180
Leonov, Alekszej Arhipovics 117
Levine, Alan J. 134
Li, Danhui 181
Losonczi Pál 106–107, 219
Losonczy Géza 27, 45
Lukács György 140, 158
Lupkovics György 109
Machács Gábor 257
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 172, 182
Major Tamás 107, 111
Makó Csaba 199, 213
Makovecz Imre 298
Maléter Pál 91, 109
Markója Imre 257
Maróthy László 157, 160
Marosán György 39–40, 43, 77
Martin, Terry 278
Martinovics Ignác 263
Marx, Karl 50
McLaughlin, John 282
Medgyesi Konstantin 299
Mészáros Lőrinc 263
Mevius, Martin 278–279
Miklóssy Katalin 23, 256
Mikszáth Kálmán 181
Mindszenty József 137
Mód Aladár 279
Mód Aladárné 199, 213
Moldova György 47, 110
Molnár Erik 270–271, 280

Molnár Imre 223, 234
Murai András 180–181
Münnich Ferenc 28
Nádas Gáspár 223, 234
Nagy Ferenc 76
Nagy Imre 15, 27, 29, 36, 45, 71, 79, 91, 217–218, 239, 255, 264, 282, 287
Nagy Józsefné 36
Nagy Lajos 234
Nagy László (egyetemi tanár) 235
Nagy László (Erdélyt Védő Magyarországi Független Bizottság) 295, 299
Nagy Sándor 296
Nejedlý, Zdeněk 260
Némedi Dénes 109
Nemes Dezső 79
Nemes Károly 180
Németh Károly 54, 104
Németh László 91
Nothnagle, Alan 279
N. Pál József 280
Nyers Rezső 219, 226, 235
Nyikolajev, Andrijan Grigorjevics 118, 134
Orbán László 37
Orbán Sándor 231, 235
Ortutay Gyula 107, 257
Osztyapenko, Ilja Afanaszjevics 57
Ouimet, Matthew 23
Óvári Miklós 268
Ö. Kovács József 234
Őze Sándor 280
P. Miklós Tamás 135
Pach Zsigmond Pál 280–281
Páger Antal 236
Palach, Jan 165
Pálfy G. István 298
Palkó László András 88
Palkó Sándor 151, 159
Palmowski, Jan 279
Pap Milán 158
Pap Vera 138
Papp István 108, 234
Papp József 182
Papp Lajos 256, 258
Pátzay Pál 71
Pearl, Tony 129, 135
Pelejtei Tibor 68
Perczel Olivér 69
Péter János 66
Pethő Sándor 211
Petőfi Sándor 164, 263
Petrovácz István 135
Pinochet, Augusto 181
Pittaway, Mark 211
Ponori Thewrewk Aurél 117, 134
Pór György 66
Poros Tamás 213
Práger László 213
Pullai Árpád 104
Rácz Zoltán 68
Radó Imre 249, 258
Rainer M. János 22, 158
Rákosi Mátyás 15, 33, 60, 90, 93, 109, 120, 135, 218, 241
Ranschburg Jenő 150, 159
Rényi Péter 72, 87
Révai József 262, 272, 279
Révész Géza 43
Ries István 76
Ripp Zoltán 298–299
Rodden, John 279
Romsics Ignác 88, 159

Sandle, Mark 23
Sándor Péter 298
Saunders, Anna 279
Schäffer Erzsébet 159
Schleyer, Hans Martin 155
Schnytzer, Adi 22
Schütz Ila 187
Scott, James C. 23
Simon István 107
Simon Péter 267, 280
Simon V. László 136
Simonyi Ágnes 213
Smith, Jeremy 23, 256
Soltész Márton 182
Somogyvári Lajos 69
Soós Edit 187
Spiró György 27, 45
Stefka István 159
Suny, Ronald Grigor 278
Supka Géza 76
Suri, Jeremi 23
Šušteršič, Janez 22
Sygkelos, Yannis 279
Szabó Dezső 109
Szabó Elemér 233
Szabó István 107, 229, 235
Szabó Kálmán 107
Szabó Márton 46
Szabó Viktor 69
Szabó Zoltán 90, 109
Szakasits Árpád 60, 137
Szalai Erzsébet 23
Szamel Lajos 257–258
Szamuely László 211, 214
Szántó Imre 268, 280
Szász Péter 180
Szent-Györgyi Albert 50
Szentpéteri István 256
Szép Zoltán 103–104, 106–108, 111
Szigethy Gábor 46
Szirmai István 32, 45, 79, 88
Szirtes Ádám 236
Szokai Imre 298
Szőke Zoltán 70
Sztálin, Joszif Visszarionovics 10, 12, 22, 51–52, 60, 69, 88, 120, 172, 239, 261
Sztankay István 236
Szűrös Mátyás 288–289, 298
Tabajdi Csaba 298
Tabajdi Gábor 109–110
Táncsics Mihály 263
Tardos Tibor 264
Taubman, William 22–23
Tildy Zoltán 137
Tismăneanu, Vladimir 279, 298
Tito, Joszip Broz 32, 60
Titov, Alexander 23
Tolbuhin, Fjodor Ivanovics 88
Tompson, William J. 23
Tóth Eszter Zsófia 180–181, 211
Trautmann Rezső 128
Trencsényi Imre 135
Trencsényi László 135
Trencsényi-Waldapfel Imre 119, 134
Tyereskova, Valentyina Vlagyimirovna 117–118, 134
Tyitov, Fjodor Jegorovics 83, 89
Tyitov, German Sztyepanovics 118, 134
Udvardi Péter 181
Ulbricht, Walter 84
Ungváry Krisztián 88
Vági Ferenc 234–235

Vajda János 263
Valuch Tibor 158
Vámos Péter 45
Varga Csaba 299
Varga János 259
Varga László 211
Varga Zsuzsanna 233–234
Vass Henrik 158–159, 212, 234, 256, 258, 279
Vass László 298
Verdery, Katherine 279
Verseghy Ferenc 263
Vészi Endre 137–138, 158
Vörösmarty Mihály 263
Waack, Sebastian 134
Wang, Zouyue 134
Weinberger Dezső 88–89
Xia, Yafeng 181
Yurchak, Alexei 22
Záhonyi Ede 134
Žantovsky, Michael 21
Zétényi Zsolt 295, 299
Zuzowski, Robert 279

Miért „kellett" részt venni a május elsejei felvonulásokon? Miért volt mindenki úttörő, amikor a Kommunista Ifjúsági Szövetségbe (KISZ) és a Magyar Szocialista Munkáspártba (MSZMP) nem volt kötelező belépni? Miről döntött a termelőszövetkezet tagsága, és miért nem szólhattak bele a munkások az ipari termelés menetébe? Hogyan válhattak a Magyar Népköztársaság állampolgárai szocialista hazafiakká, és meddig kellett várni a szocialista nemzet kialakulására? *A párttal, a néppel...* című kötet szerzője, Pap Milán ezeket a kérdéseket (is) taglalja munkájában, arra keresve a választ, hogy a Kádár-korszakban hogyan és miféle ideológiai célokkal, milyen történelmi perspektívában teremtették meg a politikai részvétel kereteit. Ám a végső kérdés, amelyre könyve fejezeteiben igyekszik választ találni, az, miért volt egyáltalán szüksége a diktatúrának arra, hogy a társadalom minél több tagját bevonja (és ne pusztán kooptálja) politikai rendszerének működésébe.

Pap Milán politológus, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe az államszocializmus ideológia- és politikatörténete, a szocializmus 20. századi eszmetörténete, a nacionalizmus és a modern politikai eszmék összefüggései. Jelen kötete a Mathias Corvinus Collegium posztdoktori programjának keretében és támogatásával készült el.

3995 Ft

9 786150 112114 >